

TÜBA-AR

Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi
Turkish Academy of Sciences Journal of Archaeology

5
2002

Hitit Kralı III.Hattuşili ile Kraliçe Puduhepa'nın
Gümüş Tablet Üzerindeki Mühürleri

Kızıldağ Üzerine Yeni Bazı Gözlemler

Bemerkungen zum frühen Tierstil zwischen
Kuban, Indus und Enisej

Köşk Höyük: Anadolu Arkeolojisine
Yeni Katkılar

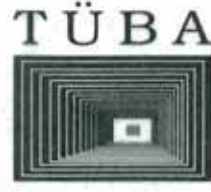
Chalcolithic Marble Working at
Kulaksızlar in Western Anatolia

Deepwater Archaeology of the Black Sea

Kuzeydoğu Anadolu'da
Bir Tunç Çağı ve Urartu Kalesi: Yoğunhasan

Labraunda Açık Hava Kült Alanı

*Bu sayı 8 Şubat 2002'de yitirdiğimiz
Türkiye Bilimler Akademisi
Şeref Üyelerinden
Prof. Dr. Sayın Sırrı Erinç'in
anısına sunulur.*

Yayın Kurulu

*This volume of TÜBA-AR is dedicated to the
memory of Prof. Dr. Sırrı Erinç,
Honorary Member of the Turkish Academy of
Sciences, who passed away on 8th February 2002.*

Editorial Board

TÜBA-AR
*Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi
Turkish Academy of Sciences Journal of Archaeology*

Sayı V
Volume V

2002

TÜBA-AR

Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi

YAYIN KURULU

Ufuk ESİN (TÜBA)
Yayın Kurulu Başkanı

Mehmet ÖZDOĞAN

Bruce HOWE

Sema BAYKAN

Peter KUNIHOLM

ONURSAL YAYIN KURULU

Ekrem AKURGAL

Sedat ALP
Halet ÇAMBEL

Nimet ÖZGÜÇ
Tahsin ÖZGÜÇ

DANIŞMA KURULU

Haluk ABBASOĞLU
İstanbul Üniversitesi
Sedat ALP
Türkiye Bilimler Akademisi
Ayda AREL
9 Eylül Üniversitesi
Güven ARSEBÜK
Türkiye Bilimler Akademisi
Nuşin ASGARİ
İstanbul Arkeoloji Müzeleri
Güven BAKIR
Ege Üniversitesi
Ofer BAR- YOSEF
Harvard Üniversitesi
Cevdet BAYBURTLUOĞLU
Ankara Üniversitesi

Marie-Claire CAUVIN
CNRS
Ali DİNÇOL
İstanbul Üniversitesi
Kutlu EMRE
Ankara Üniversitesi
Harald HAUPTMANN
İstanbul Alman Arkeoloji Enstitüsü
Machteld MELLINK
Byrn Mawr College
Nimet ÖZGÜÇ
Türkiye Bilimler Akademisi
Wolfgang RADT
İstanbul Alman Arkeoloji Enstitüsü
Işın YALÇINKAYA
Ankara Üniversitesi

YAZIŞMA ADRESİ

Sema Baykan - Uzman Arkeolog / Prehistorya Anabilim Dalı
Edebiyat Fakültesi İstanbul Üniversitesi, Beyazıt 34459 İstanbul, Türkiye
Tel: 0 212-519 45 92 Fax: 0 212-519 45 92

ISSN 1301-8566

Fiyatı: 7.500.000 TL Kurumlar: 15.000.000 TL Yurtdışı: \$ 30
Banka Hesap No: Türkiye İş Bankası Başkent Şubesi 4299 304210 452824

Yayın Yönetmeni: Raşit Gürdilek; Teknik Yön.: Duran Akca;
Yayın Ekibi: Sema Subat - Taner Yücel; Yayına Hazırlayan: Hülya Çetin

Türkiye Bilimler Akademisi
TÜBİTAK Atatürk Bulvarı No: 221, Kavaklıdere 06100 Ankara, TÜRKİYE
Tel: 0 312 426 03 94 Fax: 0 312 467 32 13
e-posta: tuba-ar@tubitak.gov.tr Internet: www.tuba.gov.tr

TÜBA-AR

Turkish Academy of Sciences Journal of Archaeology

EDITORIAL BOARD

Ufuk ESİN (TÜBA)
Editor in Chief

Mehmet ÖZDOĞAN

Bruce HOWE

Sema BAYKAN

Peter KUNIHOLM

HONORARY EDITORIAL BOARD

Ekrem AKURGAL

Sedat ALP
Halet ÇAMBEL

Nimet ÖZGÜÇ
Tahsin ÖZGÜÇ

EDITORIAL ADVISORY BOARD

Haluk ABBASOĞLU

Istanbul University

Sedat ALP

Turkish Academy of Sciences

Ayda AREL

9 Eylül University

Güven ARSEBÜK

Turkish Academy of Sciences

Nuşin ASGARİ

Istanbul Museums of Archaeology

Güven BAKIR

Ege University

Ofer BAR- YOSEF

Harvard University

Cevdet BAYBURTLUOĞLU

Ankara University

Marie-Claire CAUVIN

CNRS

Ali DİNÇOL

Istanbul University

Kutlu EMRE

Ankara University

Harald HAUPTMANN

German Archaeology Institute in Istanbul

Machteld MELLINK

Byrn Mawr College

Nimet ÖZGÜÇ

Turkish Academy of Sciences

Wolfgang RADT

German Archaeology Institute in Istanbul

Işın YALÇINKAYA

Ankara University

CORRESPONDENCE ADDRESS

Sema Baykan - Uzman Arkeolog / Prehistorya Anabilim Dalı
Edebiyat Fakültesi İstanbul Üniversitesi, Beyazıt 34459 İstanbul, Türkiye
Tel: 0 212-519 45 92 Fax: 0 212-519 45 92

ISSN 1301-8566

Price: 7.500.000 TL. Institutions: 15.000.000 TL. Foreign Countries: \$ 30
Bank Account No: Türkiye İş Bankası Başkent Şubesi 4299 304210 452824

Editing Manager: Raşit Gürdilek; Technical Manager: Duran Akca;
Editing Team: Sema Subat - Taner Yücel; Technical Team: Hülya Çetin

Turkish Academy of Sciences
TÜBİTAK Atatürk Bulvarı No: 221, Kavaklıdere 06100 Ankara, TURKEY
Tel: +90 312 426 03 94 Fax: +90 312 467 32 13
e-mail: tuba-ar@tubitak.gov.tr Internet: www.tuba.gov.tr

İçindekiler / Contents

Hitit Kralı III. Hattuşili ile Kraliçe Puduhepa'nın Gümüş
Tablet Üzerindeki Mühürleri

*The Seals of the Hittite King Hattušili III and
the Queen Puduhepa on a Silver Tablet*

Sedat ALP – Sedat ERKUT1

Kızıldağ Üzerine Yeni Bazı Gözlemler

New Observations About Kızıldağ

Güngör KARAUĞUZ – Hasan BAHAR – H. İbrahim KUNT7

Bemerkungen zum frühen Tierstil zwischen Kuban, Indus und Enisej

*Kuban, Indüs ve Yenisey Bölgeleri Erken Devir Hayvan Betimleme
Biçemi Üzerine Notlar*

Hermann PARZINGER35

Köşk Höyük: Anadolu Arkeolojisine Yeni Katkılar

Köşk Höyük: New Contributions to Anatolian Archaeology

Aliye Öztan57

Chalcolithic Marble Working at Kulaksızlar in Western Anatolia

Kalkolitik Dönem Batı Anadolu'da Kulaksızlar Mermer Üretimi

Turan TAKAOĞLU73

Deepwater Archaeology of the Black Sea

Karadeniz'de Sualtı Arkeolojisi

Robert D. BALLARD - Fredrik T. HIEBERT - Dwight F. COLEMAN

Cheryl WARD - Francesco TORRE - Naomi MILLER - William WOODS 97

Kuzeydoğu Anadolu'da bir Tunç Çağı ve Urartu Kalesi: Yoğunhasan

A Bronze Age and Urartian Fortress in the Northeast Anatolia: Yoğunhasan

Oktay BELLİ – Alpaslan CEYLAN121

Labraunda Açık Hava Kült Alanı

Open Air Cult Area in Labraunda

Bilal Söğüt – Celal ŞİMŞEK – Asuman BALDIRAN145

Hitit Kralı III.Hattuşili ile Kraliçe Puduhepa'nın Gümüş Tablet Üzerindeki Mühürleri

The Seals of the Hittite King Hattušili III and the Queen Puduhepa on a Silver Tablet

***Sedat ALP, Sedat ERKUT**

Anahtar sözcükler: Hitit, Hattuşili, Puduhepa, Mısır, Ramses, Kadeş, gümüş tablet
Key words: Hittite, Hattusili, Puduhepa, Egypt, Ramses, Kadesh, silver tablet

During the second millenium B.C. there was a fierce competition between two great powers of Ancient History, the Hittite Empire and the Egyptian Kingdom to gain influence over the small commercial state at the Eastern Mediterranean coast. The competition between these two powers led to the battle of Kadesh on the Orontes River, south of Syria. Since the battle was inconclusive, competition between these two states lasted for a further fifteen years, until both sides realized that there was no other option than to conclude a mutual piece treaty.

We learn from a letter of Ramses II to Hattušili III that the first step towards the conclusion of a treaty came from Hattušili III. Hattušili's advisers prepared a silver tablet with the text of the treaty on it in Akkadian, a diplomatic language of the second millenium B.C. Hattušili sent it to Ramses II for approval, and asked him to also prepare a silver tablet with the text of the treaty and to send it back to him. The exchange of both silver tablets marked the conclusion of the treaty. Hattušili III and his advisers thus have the honor of having prepared the first international treaty between two major powers of Ancient History. Today, a photograph of the tablet of this first international treaty is displayed in one of galleries of the United Nations in New York. Ramses II must have thought that the conclusion of the treaty marked a high point of his foreign policy. He ordered his officials to prepare a translation of the treaty to the Egyptian language, and he inscribed the Egyptian text of the treaty on the monuments of Karnak and Ramasseum.

The Egyptian text of the treaty also contains a description of the silver tablet. The Egyptian text reveals that on the obverse side of the silver tablet there was a seal of Hattušili, and on the reverse of the silver tablet there was the seal of the Hittite Queen Puduhepa. According to the Egyptian description, the seal of Hattušili III contained a picture of Hattušili embraced by the Storm God, and on the seal of Puduhepa the picture of Puduhepa was embraced by the Sun Goddess of Arinna. The text also describes details of both seals. On these bases we have prepared a drawing of the seals of Hattušili III and of Puduhepa. (Figs. 4, 6)

çağımız bir mühür bulamadığımız için, anlamlı olacağını düşündüğümüzden hazırladığımız deneme mühür çiziminde güneş tanrıçasının koltuğu altına Puduhepa'nın tasvirini koymayı uygun gördük. Bu neden-

le Puduhepa mührünü çizerken Ras-Şamra'da bulunan tablet üzerindeki tasvirden faydalanmayı düşündüm. Burada yeni bir deneme olarak Puduhepa mührünü bir çizimle gösteriyoruz (Şekil 6).

KAYNAKÇA

ALP.S.,1947, "La désignation du Lituus en Hittite", *Journal of Cuneiform Studies* I, 164-175

ALP.S., 1948, "Hitit Metinlerinde ^{Ors}kalmus "Lituus" ve HUB.BI "Küpe", *Belleten XII*, 220-324

ALP.S., 1991, *Hethitische Briefe aus Maşathöyük Ankara*, TTK Yayınları, 288-291

EDEL E., 1997

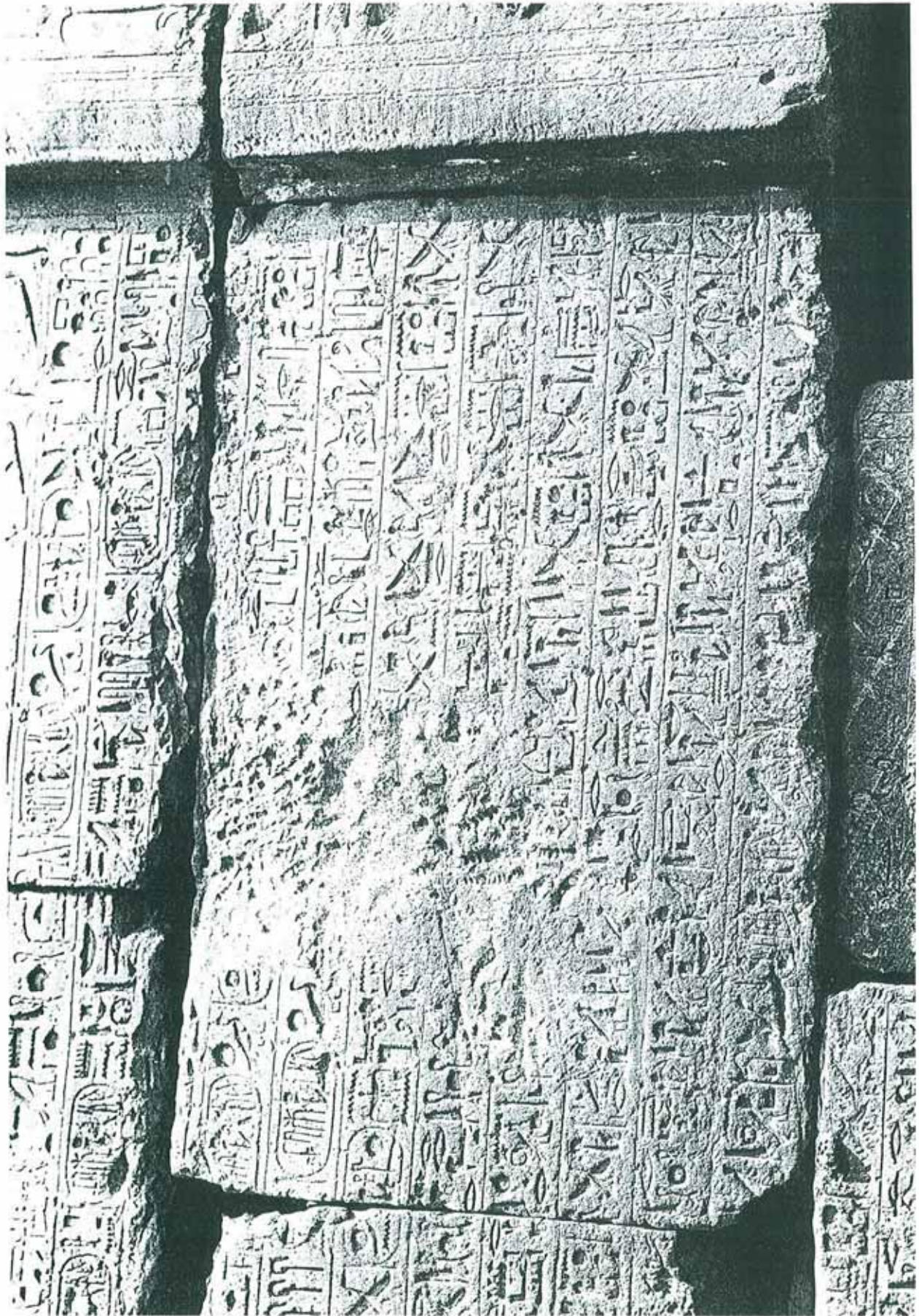
"Der Vertrag zwischen Ramses II. von Ägypten und Hattusili III. von Hatti", *Wissenschaftliche Veröffentlichung der Deutschen Orient-Gesellschaft* 95, Berlin, 59

FRIEDRICH, J., 1937.

"Das Siegel des hethitischen Königs Hattusili III. nach der ägyptischen Fassung seines Vertrages mit Ramses II." *Artibus Asiae* VI, 177-190

Şekil 1. Aslı Hattusa'da gümüş bir tablet üzerine yazılmış olup, Mısır'a gönderilmiş olan antlaşmanın Boğazköy'de bulunmuş olan kil tablet üzerine çivi yazısı ile yazılmış olan kopyası. İstanbul'da Eski Şark Eserleri Müzesi'nde sergilenmektedir.

Şekil 2. Gümüş tablet üzerine yazılmış olan antlaşmanın Mısır diline çevirisini gösteren Karnak Anıtı. Anıtın bu resmi E.Edel,1997,59 dan alınmıştır.

Şekil 3. Boğazköy'de bulunan bir bulla üzerindeki Büyük Kral Muwatalli'nin mührü

Şekil 4. Antlaşmanın Mısır dilindeki çevirisindeki anlatımlara göre ve Boğazköy'de bulunan büyük kral mührlerinden ve II. Muwatalli mühründen yararlanarak hazırladığımız gümüş tablet üzerindeki Hattuşili mührünün çizim denemesi.

Şekil 5. Ras-Şamra'da bulunan IV. Tudhaliya'ya ait mührü baskısı.

Şekil 6. Antlaşmanın Mısır dilindeki çevirisindeki anlatımlara göre ve Boğazköy'de bulunan büyük kral ve kraliçe mührlerinden ve Ras-Şamra'da bulunan IV. Tudhaliya mühründen yararlanarak hazırladığımız gümüş tablet üzerindeki Puduhepa mührünün çizim denemesi.

Kızıldağ Üzerine Yeni Bazı Gözlemler

New Observations About Kızıldağ

***Güngör KARAUĞUZ, *Hasan BAHAR, H. İbrahim KUNT**

Anahtar Sözcükler: Kızıldağ, Karadağ, Hartapuş
Keywords: Kızıldağ, Karadağ, Hartapuş

We present an evaluation of all work carried out at Kızıldağ to date and present new information from recent work. In the course of three surveys at Kızıldağ, we discovered two castles built on different levels, belonging to two different periods. The fortresses on top, measuring 90 m in diameter, were encircled by a circular rampart that supported eleven towers. The rampart wall was 1.70 m thick; six of the towers were 4 m in diameter while the rest were 3.20 m in diameter.

The remains of the building inside the castle were situated next to the northwest side of the rampart. On the west part of the rampart, a building with steps, a libation hole, and an inscription of Kızıldağ 4 are situated next to one another.

Pottery sherds indicative of the Iron Age, Hellenistic, and Roman Periods were collected from in and outside the castle. These ceramics are generally cream, light brown, orange red, or brown colored; they are slipped and the paste is mixed with sand, tiny pebbles, lime, and/or mica temper. Painted ceramics occur as well, and usually display a geometric pattern. Although there is a hieroglyph inscription at Kızıldağ, it is too early to date the site to the Late Hittite period

Burada Kızıldağ hakkında şimdiye kadar yapılmış çalışmaları bir bütün olarak değerlendirip, birkaç yenilikle birlikte sunmayı amaçlamaktayız.

Bunun için 1999-2001 tarihleri arasında üç kez yüzey araştırması gerçekleştirdiğimiz Kızıldağ, Karaman'ın 55 km. kuzeyinde, Adakale ve Süleymanhacı köylerinin arasında ve şimdi kurumuş olan Hotamış Gölü'nün güney doğusunda yer alan volkanik bir dağdır (Levha I-III:1).

Bu dağ üzerinde, Aksaray¹ ve Elbistan Karahöyük'e² kadar sınırlarının genişlediği anlaşılan, kral Hartapuş'a ait olan bazı hiyeroglif yazıtlar 1905 yılından beri bilinmektedir.³ Daha önceki çalışmalarımızda bu krala ait olan Kızıldağ, Karadağ⁴ ve Burunkaya⁵'da bulunan yazıtlar üzerinde durarak, bu yazıtların okunuşları ve üzerlerinde tartışılan problemleri vermiştik⁶. Burada da bu yazıtlar hakkında yapılan yorumlara ve çevirilerine bir göz atmak istiyoruz.

Kızıldağ 1⁷

Doğal bir kayalık olan platform üzerinde bir kral figürünü, sağ elinde bir sunu kasesi, sol elinde kabzalı bir değnek tutmuş, taht üzerinde oturur şekilde, gözleri ve burunu oldukça büyükçe baş kısmında hiyeroglif yazısı ile *Büyük Kral Hartapuş* yazılı olarak betimlenmiştir (Levha III:2, VIII).

Her ne kadar figür başındaki başlıktan dolayı Arami etkisinde görülse de⁸, fazla inandırıcı bulunmamıştır⁹. Öte yandan figürün, saç ve sakal şekillerinin Sam'al kralı Kilamuwa ve İvriz'deki kral Warpalawaş rölyefine, kralın üzerinde oturduğu tahtı Zincirli¹⁰ ve Karatepe¹¹ kabartmalarına, elinde tuttuğu sunu kasesinin de Urartu ve Phryg dönemindeki benzerlerine dayanarak¹² Hartapuş rölyefini M.Ö. 9. yy'ın sonundan 8. yy'ın ortasına tarihlendirmek şüphesiz yerinde olacaktır¹³.

Kızıldağ 2¹⁴

Kızıldağ 1 yazıtının bulunduğu kayalık alandan düşerek, ters dönmüş bir şekilde hemen kayalığın 5 m. ilerisinde bulunan ve iki bölümden oluşan Kızıldağ 2 yazıtının (Levha VI:2, IX:1) birinci kısmı "*Güneşim (Majeste) Büyük Kral, Hartapuş*" şeklinde çözülmüş, ancak ikinci kısmın çözümünde farklı teklifler önerilmiştir.

Burada Fırtına Tanrısı'nın işaretini (tarhu-na) görmek isteyen S. Alp'in¹⁵, aksine J. Börker-Klähn işaretini¹⁶ HUR.SAG.Tuwa-n(a) Dağı ile ilişkilendirmiştir¹⁶.

J. Börker-Klähn'in bu savını inandırıcılıktan uzak bulan H. Gonnet¹⁷ ise buradaki işareti Fırtına Tanrısı'nı, NIR.GÁL (L.28) gibi niteleyen bir işaret olması gerektiği üzerinde durmuş¹⁸ ve Hartapuş ismindeki -š nominatif ekinin de Hitit İmparatorluk Dönemine ait mühür baskılarında rastlanmadığını belirtmiştir¹⁹.

Çevirisi:

Kudretli Fırtına Tanrısı(nın) sevgilisi(??), Güneş (Majeste), Büyük Kral, Hartapuş

Kızıldağ 3²⁰ (Levha IX:2)

Çevirisi:

Kahraman, Büyük Kral, Murşili'nin oğlu, Fırtına Tanrısı(nın) sevgilisi(??), Güneş (Majeste), Büyük Kral Hartapuş, bu²¹ şehri²² inşa etti.

Kızıldağ 4²³

Kızıldağ 4 yazıtı 1 40x1 10x45 cm ölçülerinde olan iki satırlık bir pano üzerine yerleştirilmiştir (Levha VI:1, X:1). Ayrıca bu yazıtın hemen kuzey yanında ve Hartapuş rölyefinin 50 m. güneyinde, 2 m. boyunda, 1.10 m. eninde, üstten kırılmış haliyle yaklaşık 1 m. yüksekliğinde üç basamaklı bir yapı bulunmaktadır (Levha IV:1, XI). Yazıt ve basamaklı yapı bir bütünlük göstermektedir. Her iki yapı da muhtemelen aynı dönemde yapılmış olmalıdır. Buradaki basamaklı yapı gösterdiği özellik açısından Demirçığı basamaklı yapılarını andırmaktadır²⁴. Bu basamaklı yapının hemen üst kısmında ise, yine bu döneme ait bazen bu yapılar yanında bazen de tek başına yapılmış olarak rastlanan²⁵, bir sunu çukuru bulunmaktadır (Levha IV:2).

Çevirisi:

- 1 *Kahraman, Büyük Kral Murşili'nin oğlu, Fırtına Tanrısının sevgilisi, Güneş (Majeste), Büyük Kral, Kahraman, Hartapuş,*
- 2a *Her tanrı(nın ve) Göğün Fırtına Tanrısı(nın) lütfuyla*
- 2b *her ülkeyi fetheden (O)*
- 2c *Maşka(na?) ülkesini²⁶ de fethetti.*
- 3 *Büyük Kral, adam Tawanı²⁷*

Kızıldağ 5²⁸ (Levha X:2)

Çevirisi:

Kahraman, Büyük Kral Murşili

Öte yandan H. Gonnet Hitit Kraliyet geleneğine ait olduğuna inandığı tüm bu yazıtları Hitit İmparatorluğu'nun son dönemine tarihlendirmiştir²⁹. J. D. Hawkins de yazıtların Ilgın'nın kuzey doğusundaki Yalburt yazıtları ile bağlantısını kurup bunları İmparatorluğun düşüşünden hemen sonra (M.Ö. 1200-1150) yerleştirmektedir³⁰.

Bilindiği üzere Hitit İmparatorluğunun son dönemleri ve bunun yanı sıra bu bölge hakkında bilgi veren başlıca belgeler içinde:

1

- a. "Büyük Kral Kurunta" yazılı mühürlerin Boğazköy'de³²,
- b. Kurunta rölyefinin Hatıp (Konya)'ta³³ bulunması,
- c. Bronz tablet (Bo. 86/299)³⁴, CTH 97³⁵ ve CTH 106³⁶,

2.

- a. II. Šuppiluliuma dönemine ait Boğazköy-Südburg yazıtı³⁷,
- b. Muhtemelen Asur kralı Salmanassar ya da I. Tukulti-Ninurta tarafından Ugarit kralı Ibiranu'ya gönderilmiş ve Asur ile Hitit arasındaki savaşı anlatan bir mektup³⁸,
- c. CTH 121=KBo XII 38³⁹,
- d. CTH 123=KBo IV 14+KUB XL 38⁴⁰,
- e. Lidar Höyük'te bulunmuş ve Kargamış kralı Talmi-Tešup'un oğlu Ku(n)zi-Tešup'un isminin okunduğu bir mühür sayılabilir⁴¹.

Ancak tüm bu belgelerde kral Hartapuş'tan söz edilmemektedir. Bu da bu kralın tarihlendirmesinde pek çok problemin doğmasına neden olmaktadır.

Eğer biz bu yazıtları İmparatorluğun hemen sonrasına tarihlendirecek olursak, o zaman, anıt, basamaklı yapı ve yazıt arasında en azından dört yüz yıllık bir boşluk ve uyuşmazlık oluşacaktır⁴².

Ancak Hitit İmparatorluğunun çöküşünden -belki çok- sonra kral Hartapuş'un, Tarhuntašša Krallığı'nın bir devamı olarak daha güneye kayıp "Büyük Krallık" iddiasını devam ettirmiş olduğunu düşünmek şimdilik yanlış olmayacaktır⁴³.

Bu durumda yazıtları ve Hartapuş rölyefini de M.Ö. 1150-750 yılları arasına tarihlendirmek gerekecektir. Ancak bölgenin bu dönemi hakkında fazla bir bilgi yoktur.

Ancak Kızıldağ, Karadağ ve Burunka-ya'yı da içine alan bölge bu dönemde Tabal

Krallığı olarak adlandırılmaktadır. Ayrıca bu krallığın sınırları Halys ırmağının güneyinden Toroslara (Hilakku) kadar uzanmakta ve Lykaonia ile Kappadokia'yı da içine almakta idi⁴³.

Bu krallık hakkında Asur belgelerinden öğrenilen bilgilere göre III. Salmanassar'ın Tunni (Bakır) Dağı ve Muli (Mermer) Dağına bir ordu gönderdiği (M.Ö. 836) ayrıca bu kral döneminde Tabal Krallığı içinde yirmi-dört krallığın varlığı bilinmektedir⁴⁵.

Urartu dönemi belgelerinde I. Argitiş zamanında Topada'ya kadar ilerlendiği (M.Ö. 775) ve III. Sarduriş'in Tabal'i vassali olarak ilan ettiğini görürüz⁴⁶.

Ayrıca yine Asur kralı III. Tiglat-Pilaser'in Anadolu içlerine ilerlemesi (M.Ö. 738), dört Tabal kralı olan Tunna (Zeyvehöyük) Kralı Ušhitti, Tušana (Tyana) Kralı Urpalla, Hupišna⁴⁷ Kralı Urimme ve İštunda⁴⁸ Kralı Tuhamme'nin oluşturduğu ittifakla durdurulmuştur⁴⁹. Bu krallıklar Toros geçitlerini tutmuşlardır. Karadağ ve Kızıldağ da böyle bir özelliğe sahip dağlardır.

Zaten bu dönemde ve Hitit İmparatorluğunun sonlarından itibaren bölgede yerleşmelerin güvenlik kaygısıyla ovalardan ziyade dağlık bölgelere ve geçitlere kaydığı anlaşılmaktadır. Öte yandan Karapınar civarında Demirçayı yerleşmeleri yoğunudur. Ayrıca bu döneme ait kaleler de bölgede vardır. Bu kaleler arasında Karapınar'ın 20 km. kuzeyinde, Kayalı köyünün 9 km. batısında, Bursal yaylasının batı yönündeki kale ve İçeri Çumra'da Seçme köyü içinde bulunan kale anılabilir (Levha I).

Özellikle bu dönemde Konya'dan Kızıldağ'a ulaşımın Hatıp, Hatunsaray, Seçme Alibeyhöyük yol bağlantısı ile olduğu anlaşılmaktadır. Yine Aksaray yönüne ulaşım Kıcıkışla, Tilkili gibi höyükler başta olmak üzere Bursal kalesi yolu ile sağlanmakta idi⁵⁰ (Levha I).

Öte yandan Kızıldağ'da farklı dönemlerde iki ayrı kalenin inşa edildiği görül-

³⁹Otten 1963; Güterbock 1967, 73-81; Hawkins 1995, 58-60

⁴⁰Bu çivi yazılı metin Nihriia ülkesinde Hititlerin yenilgisi ile birlikte Ugarit, Lukka ve Alaşia etrafındaki düşmanlar arasında olan deniz çatışmaları hakkında bilgi verir. Ayrıca bkz. Singer 1985; Singer 1987

⁴¹Sürenhagen 1986, 183-190; Singer 1987, 418-419; Hawkins 1988, 99-108; Ayrıca Emar'daki bulla için bkz. Hawkins 1988, 99¹. Bu kral II. Suppiluliuma ile çağdaş Kargamiş kralıdır. Bu kralın torunlarının ise Runtias ve Arnuantias olduğu anlaşılmaktadır (Hawkins 1988, 99-108); II. Suppiluliuma ile ilgili diğer belgeler ise şunlardır: CTH 122, CTH 124, 125, CTH 256. Ancak genellikle II. Suppiluliuma dönemine yerleştirilen CTH 141, IV. Tuthaliia dönemine konmaktadır (Hawkins 1995, 60).

⁴²Ote yandan S. Alp bu boşluğu, Hartapuş'tan dört yüz yıl sonra hüküm sürmüş olan Tabal kralı Waşuşar'm tarafından, bu rölyefin Hartapuş'un onuruna yaptırılmış olabileceği noktasından hareket ederek doldurmak istemektedir (Alp 1995, 9-10). Ayrıca ona göre Kızıladağ Tarhuntaşa olmamıştır (Alp 1995, 1 vd.).

⁴³Bu tür yorumlar için bkz. Hawkins 1995, 64-65

⁴⁴Barnett 1987, 49

⁴⁵Luckenbill 1927, I, 579, 580; III. Salmanasar bu seferleriyle Kayseri'den Ulukışla (Ereğli)'ya kadar gelmiş olmalıdır (Hawkins 1992, 271²³).

⁴⁶Barnett 1987, 51

⁴⁷R.D. Barnett bu şehrin Kybistra'ya yerleştirmekten ziyade Saros vadisindeki Kabissus ile eşitlemektedir (Barnett 1987, 52).

⁴⁸Bu şehir Ceyhan (Pyramus) vadisindeki Karatepe'dedir (Barnett 1987, 52⁴⁷).

⁴⁹Luckenbill 1927, I 772; Ayrıca yukarıda saydığımız dört Tabal kralı, Topada'da yazıtları ele geçmiş Tabal'ın "Büyük Kral"ı Waşuşar'm'e bağlılıklarını bildirmiştir. Ancak III. Tiglat-Pilaser bu kralı tahttan indirerek (M.Ö. 730), Hulli adlı birini Tabal Krallığına getirmiştir (Luckenbill 1927, I 802). Bu arada başka bir Tabal kralı olan Şinuhtı (Aksaray) kralı Kiakkı, Kargamiş kralı Pişiris ve Muşki kralı Mita ile bir ittifak kurması üzerine II. Sargon bunları bertaraf etmiş ve Kiakkı'nın ülkesini ele geçirerek, burasını Tunna Kralı Matti'ye vermiştir (M.Ö. 716) (Luckenbill 1927, II, 24, 25, 55, 118, 137). Bu arada Hulli tahtından indirilerek yerine Ambaris (Amris, Ambaridi) geçirilmiş ve Ahat-Abişa adlı bir Asur prensesi kendisine eş ve Hilakku ülkesi de çeyiz olarak verilmiştir.

KAYNAKÇA

AKURGAL, E.,
1949 *Späthethitische Bildkunst*, Ankara
1966 *Orient und Okzident*, Baden.

AKURGAL, E.-M. HIRMER,
1961 *Die Kunst der Hethiter*, München

ALP, S.,
1974 "Eine Neue Hieroglyphenethitische Inschrift Der Gruppe Kızıl Dağ-Kara Dağ Aus Der Nahe von Aksaray Und Die Früher Publizierten Inschriften Derselben Gruppe", *Anatolian Studies*, (Presented to H. G. Güterbock on the Occasion of his 65th Birthday), 17-27, Plate I-X

1995 *Zur Lage der Stadt Tarhuntaša*, *Atti Del II Congresso Internazionale di Hittitologia*, Pavia, 28 giugno 2 luglio, (Edited by O. Carruba-M. Giorgieri-C. Mora), *Studia Mediterranea*, IX, 1-11

BAHAR, H.,
1996 "Konya-Hatip'te Bulunan Yeni Bir Hitit Anıtı", *Arkeoloji ve Sanat*, 73, 2-7

1999a "The Konya Region in the Iron Age and its Relations with Cilicia", *Anatolian Studies*, XLVIII, 1-10

1999b *Demir Çağında Konya ve Çevresi*, Konya

BAHAR, H.-G. KARAUĞUZ-Ö. KOÇAK,
1996 *Eski Çağ Konya Araştırmaları I (Phrygia Paroreus Bölgesi: Anıtlar, Yerleşmeler ve Küçük Buluntular)*, İstanbul

BARNETT, R.D.,
1987 "Phrygia ve Demir Devrinde Anadolu Kavimleri" (Çeviri: Ö. Çapar), *A.Ü. Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi (Cumhuriyetin 60. Yıldönümü Armağanı)*, XXXI/1-2, 43-73

BECKMAN, G.,
1989-1990 "H. Otten: Die Bronzetafel aus Boğazköy. Ein Staatsvertrag Tuthaliia IV. StBoT (Beiheft 1), Wiesbaden, Otto Harrassowitz, 1988, IX, 101, s.1, Frontispiz 3 Tf. 4 Faltf. Leinen", *Die Welt des Orients*, XX/XXI, 289-294
1996 *Hittite Diplomatic Texts*, Atlanta

⁵⁰Sahile ulaşım ise Mut yolu üzerinden Keben köyü içinde bulunan ve Keben anıtının hemen altında bugün hala ayakta duran yol üzerinden, genellikle Silifke'ye lokalize edilen Ura yoluyla yapılmış olmalıydı. Ote yandan M.Ö. 1230 yılları arasında bir Hitit kralı, Ugarit kralı Ammurapi ya da III. Niqmaddu'nun Mukis (Kuzey Suriye'de)'ten Ura'ya acil bir mesele için yaklaşık 450 ton hububatı taşıması için tıfya ve gemi temin edilmesini istemektedir (RS 20.212; Klengel 1974, 168; Hawkins 1995, 60²³⁶; Ayrıca Ura şehrine gönderilecek yiyecek konvoyu için gemi istenmesi için bkz. RS 26.158 Hawkins 1995²³⁷). Böylece bu dönemde Ura'ya gelen bu yükler şüphesiz az önce söz ettiğimiz yol güzergahı ile iç bölgelere taşınmış olmalıydı.

⁵¹Bu kalenin Gölüdağ, Hisarcık, Karaburnu, Kerkenez Dağı, Porsuk (Bittel 1986, 106-110), Aslantaş (Naumann 1991, 242-300), Zincirli (Naumann 1991, 239-298) ve Karatepe⁵¹'den (Bossert-Alkim-Çambel-Ongunsu-Süzen 1950, 130, Levha XXVII: 176, Levha XXXV; Ayrıca 176'daki genel plana bkz.) bilinen Demir Çağı özelliklerini gösterdiği görülmektedir.

⁵²Krs. Bittel 1986, 106, 108; III.10-1

⁵³Kızıladağ'daki kale ve çevresinde yaptığımız yüzey araştırmaları sırasında M.Ö. II. bine tarihlendirebileceğimiz seramik parçalarına rastlamadık (Krs. Bittel 1986, 108; Dinçol 2000, 7 vd.). Ancak Ereğli Arkeoloji Müzesi'nde Karadağ'dan satın alma yoluyla gelmiş ve M.Ö. II. bine ait olabilecek bir figürünün ayak parçası bulunmaktadır (Karauğuz 2000, Levha LXVI 1-2).

⁵⁴Bahar 1999a, Fig.2:10, Fig.6

⁵⁵Dupré 1983, Pl. 69-81 (Niveau III); Ayrıca Ereğli Zincirli Höyük benzerleri için bkz. Mellaart 1955, Plate 1:11

⁵⁶Dupré 1983, Pl. 60:9 (Niveau III)

⁵⁷Dupré 1983, Pl.51:49, 54

⁵⁸Dupré 1983, Pl.44:7 (Niveau IV); Ayrıca Levha XIII:3'ün form benzerliği Porsuk (Dupré 1983, Pl.57:85) ve Hatunsaray (Bahar 1999b, Levha XXXIX:17) malzemelerine benzemektedir.

⁵⁹Levha XIII:5, (Bahar 1999b, Levha XL:2)

⁶⁰Levha XIV:10, (Mellaart 1955, Plate 9:137)

⁶¹Bilgi 1991, Fig.02.11:2

⁶²Dyson 1999, 101-110, Fig. 3e, Period IIIa

BİLGİ, Ö.,
1991 "Iron Age Pottery from Köşkerbaba Höyük", *Anatolian Iron Ages, The Proceedings of the Second Anatolian Iron Ages Colloquium held at Izmir, 4-8 May, 1987*, (Edited by A. Çilingiroğlu, D.H. French), Ankara, 11-28

BİTTEL, K.,
1976 *Die Hethiter*, München
1983 "Die archaologische Situation in Kleinasien um 1200 v. Chr. und während der nachfolgenden vier Jahrhunderte", *Griechenland, die Agäis und die Levante während der "Dark Ages" vom 12. Bis zum 9. Jh. V. Chr.* (Edited by S. Degerjalkotzy), Vienna, 25-50
1986 "Hartapu and Kızıladağ", *Ancient Anatolia. Aspects of Change and Culture Development, Essays in Honor of Machteld J. Mellink*, (Edited by J.V. Canby, E. Porada, B.S. Ridway, T. Stech), Wisconsin, 103-111

BOSSERT, H.T.H.,
1924 *Altanatolien, Kunst und Handwerk in Kleinasien von den Anfängen bis zum völligen Aufgehen in der griechischen Kultur*, Berlin

BOSSERT, H. TH.-U.B. ALKIM-H. ÇAMBEL-N. ONGUNSU-İ. SÜZEN,
1950 *Karatepe Kazıları, (Birinci Ön-Rapor)*, Ankara

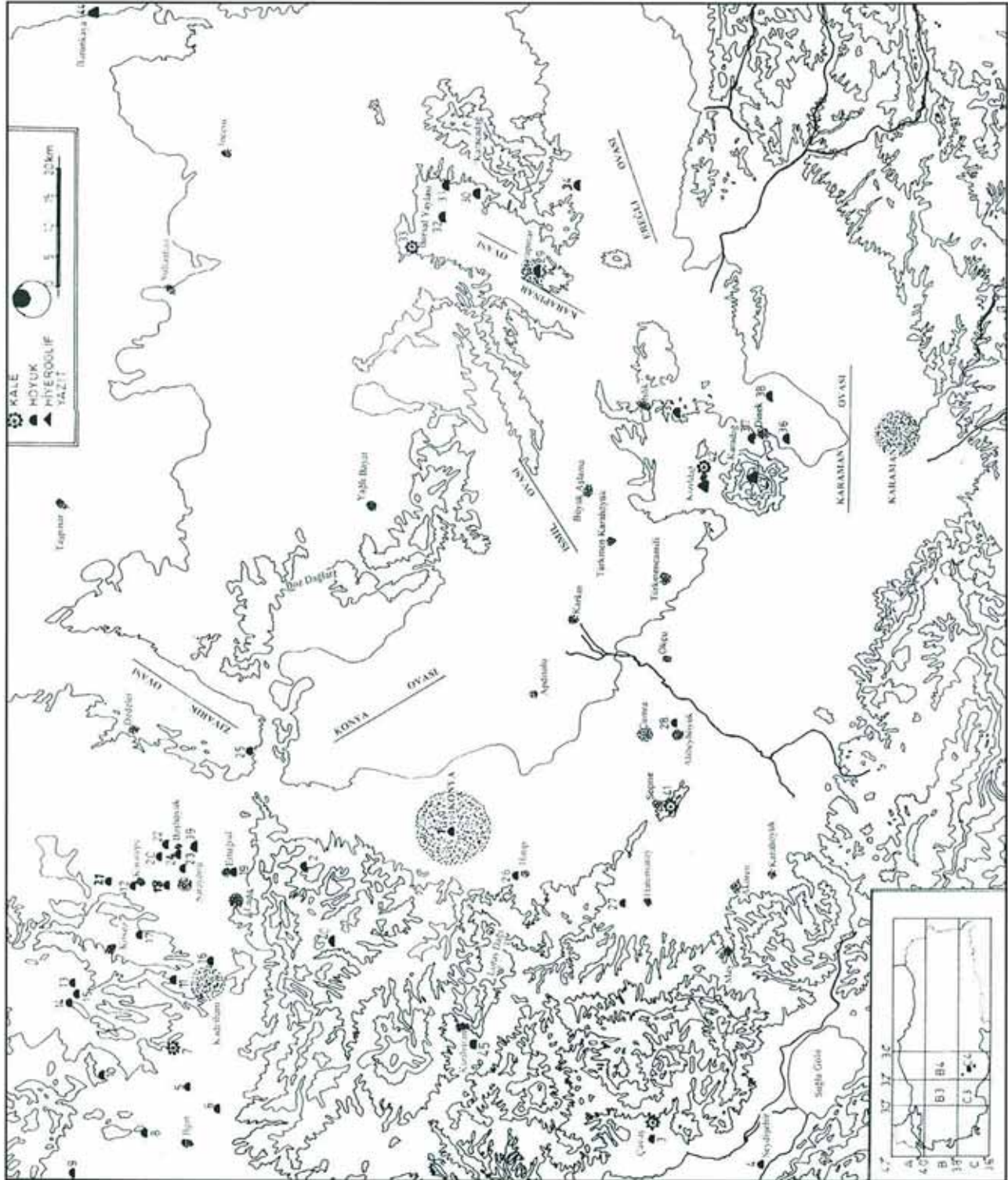
BÖRKER-KLÄHN, J.,
1977 "Die Hartapu-Kartusche Kızıladağ", *Zeitschrift für Assyriologie und Verwandte Gebiete*, LVII, 260-266

DİNÇOL, A.M.- B. DİNÇOL.,
1996 "Hatip Anıtı'ndaki Hieroglif Yazıt", *Arkeoloji ve Sanat*, 73, 1996, 8-9

DİNÇOL, A.M.-J. YAKAR-B. DİNÇOL-A. TAFFER.,
2000 "The Borders of the Appanage Kingdom of Tarhuntaša-A Geographical and Archaeological Assessment", *Anatolica*, XXVI, 1-29

DİNÇOL, A.M.,
1998 "Die Entdeckung des Felsmonuments in Hatip und ihre Auswirkungen über die Historischen und Geographischen Fragen des Hethiterreichs", *TÜBA-AR*,

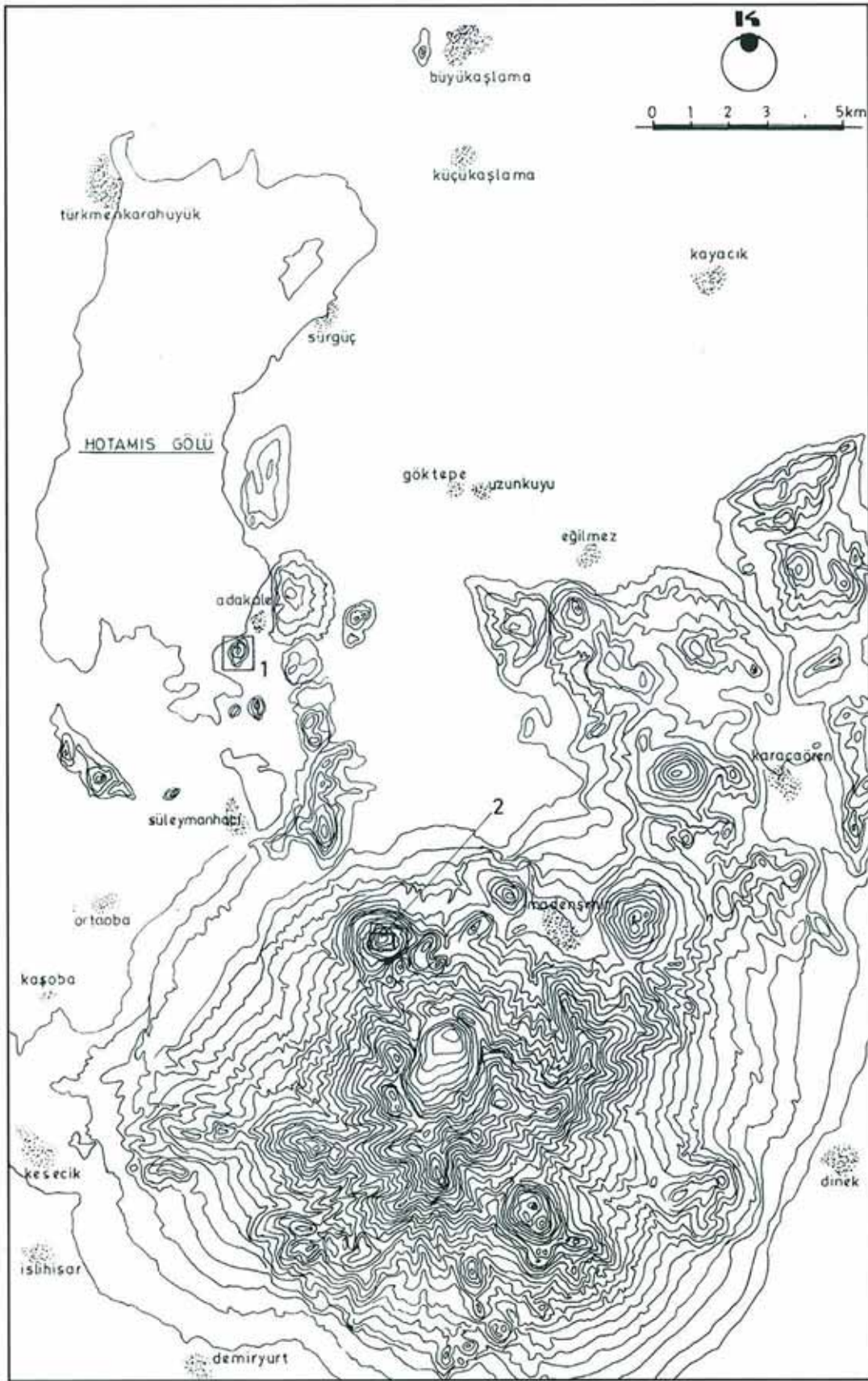
- Turkish Academy of Sciences Journal of Archaeology, I, 27-34, Abb.1-2
- CTH E. Laroche, *Catalogue des Textes Hittites*, Paris, 1971; "Catalogue des Textes Hittites, Premier Supplement", *RHA*, XXX, 1972, 94-133
- DUPRÉ, S., 1983 *Porsuk I, La Céramique de L'âge du Bronze et de L'âge du fer*, Paris
- DYSON, R.H. Jr., 1999 "The Achaemeid Painted Pottery of Hasanlu III/A", *Anatolian Studies*, XLVIII, 101-110
- EYİCE, S., 1971 *Karadağ (Binbir Kilise) ve Karaman Çevresinde Arkeolojik İncelemeler*, İstanbul
- FREU, J., 1988 "La Tablette RS 86.2230 et la Phase Finale du Royaume d'Ugarit", *Syria*, LXV, 395-398
- GONNET, H., 1983 "L'Inscription No 2 De Kızıl Dağ (I)", *Hethitica*, V, 21-28.
- 1984 "Nouvelles Données Archéologiques Relatives aux Inscriptions Hiéroglyphiques de Hartapusa À Kızıldağ", *Archéologie et Religions de l'Anatolie Ancienne, Mélanges en l'honneur du Professeur Paul Naster* (Édites par R. Donceel, R. Lebrun), Louvain-la Neuve, 119-125
- GÜTERBOCK, H.G., 1947 "Alte und Neue Hethitische Denkmäler", *Halil Ethem Hatıra Kitabı I*, Ankara, 48-51
- 1967 "The Hittite Conquest of Cyprus Reconsidered", *Journal of Near Eastern Studies*, XXVI, 73-81
- 1992 "Survival of the Hittite Dynasty", *The Crisis Years: The 12th Century B.C. From Beyond the Danube to the Tigris*, (Edited by W.A. Ward, M. Sharp Joukowski), Dubuque, Iowa, 53-55
- HASPEL, C.H.E., 1971 *The Highlands of Phrygia Sites and Monuments*, I-II, New Jersey
- HAWKINS, J.D., 1988 "Kuzi-Tesub and the 'Great Kings' of Kargamis", *Anatolian Studies*, XXXVIII, 99-108
- 1990 "The New Inscription from the Südburg of Boğazköy-Hattuša", *Archäologischer Anzeiger*, 305-314
- 1992 "The Inscription of the Kızıl Dağ and the Kara Dağ in the Light of the Yalbur Inscription", *Hittite And Other Anatolian And Near Eastern Studies in Honour of S. Alp*, S. Alp'e Armağan, (Edited by H. Otten, E. Akurgal, H. Ertem, A. Süel), 259-275
- 1993 "The Historical Significance of the Kara Höyük (Elbistan) Stele", *Aspect of Art Iconography: Anatolia And Its Neighbors. Studies In Honor of N. Özgüç, Nimet Özgüç'e Armağan*, (Edited by M. J. Mellink, E. Porada, T. Özgüç), Ankara, 272-279
- 1995 *The Hieroglyphic Inscription of the Sacred Pool Complex at Hattuša (SÜDBURG)*, (StBoT Beiheft III), With an Archaeological Introduction by P. Neve, Wiesbaden
- 1998 "Tarkasnawa King of Mira 'Tarkondemos', Boğazköy Sealings and Karabel", *Anatolian Studies*, XLVIII, 1-31
- HOFFNER, H.A. Jr., 1989 "The Ulmi-Tesup Treaty (KBo 4.10=CTH 106) With A New Join", *Anatolia And The Ancient Near East Studies in Honour T. Özgüç, Tahsin Özgüç'e Armağan*, (Edited by K. Emre, M. Mellink, B. Hrouda, N. Özgüç), Ankara, 199-203
- 1992 "The Last Days of Khattusha", *The Crisis Years: The 12th Century B.C. From Beyond the Danube to the Tigris*, (Edited by W.A. Ward, M. Sharp Joukowski), Dubuque, Iowa, 46-51
- HROZNY, B., 1933-1937 *Inscriptions Hittites Hiéroglyphiques*, Prague
- 1936 "Les Inscriptions 'Hittites' Hiéroglyphiques De Karakuyu, Karadağ Et La Stele De Boghazköi", *Archiv Orientalni*, VIII, 200-209, Pl. XXVII-XXIX
- KARAUĞUZ, G., 2000 *Arkeolojik ve Filolojik Belgeler Işığında M.Ö. II. Binde Orta Anadolu'nun Güney Kesimi*, (Doktora Tezi), Konya
- KBo *Keilschrifttexte aus Boghazköi*, Leipzig/Berlin
- KLENGEL, H., 1974 "Hungerjahre in Hatti", *Altorientalische Forschungen*, I, 165-174
- KUB *Keilschrifturkunden aus Bogazköi*, Berlin
- LACKENBACHER, S., 1982 "Nouveaux Documents d'Ugarit I. Une Lettre Royale", *Revue d'Assyriologie et d'Archéologie Orientale*, LXXVI, 141-156
- LANDSBERGER, B., 1948 *Sam'al Karatepe Harabelerinin Keşfi ile İlgili Araştırmalar I*, Ankara
- LAROCHE, E., 1948 "Un Point d'Histoire: Ulmi-Tesup", *Revue Hittite et Asiatique*, VIII, 40-48
- 1969 "Liste des Documents Hiéroglyphiques", *Revue Hittite et Asiatique*, XXVII, 110-129
- LUCKENBILL, D.D., 1927 *Ancient Records of Assyria and Babylonia*, II, Chicago
- MELLAART, J., 1955 "Iron Age Pottery from Southern Anatolia", *Belleten*, XIX, 111-136
- 1974 "Western Anatolia, Beycesultan and The Hittites", *Mélanges Mansel (Mansel'e Armağan) I*, 493-526
- MERİĞGİ, P., 1964 "Una Prima Attestazione Epicorica Dei Moschi in Frigia", *Athenaeum*, 52-59
- 1965 "Quarto Viaggio Anatolico", *Oriens Antiquus*, IV, 1965, 261-315
- 1975 *Manuale di Eteo Geroglifico II*, Roma.
- MORA, C., 1988 "Ipotesi Sull'ultimo Periodo dell'Impero Ittita", *Athenaeum*, LXVI, 553-576
- NAUMANN, R., 1991 *Eski Anadolu Mimarlığı* (Çeviri: B. Madra), Ankara
- NEVE, P., 1991 "Die Ausgrabungen in Boğazköy-Hattuša 1990", *Archäologischer Anzeiger*, III, 299-348
- 1992 "Die Ausgrabungen in Boğazköy-Hattuša 1991", *Archäologischer Anzeiger*, III, 307-338
- OTTEN, H., 1963 "Neue Quellen zum Ausklang des Hethitischen Reiches", *Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft in Berlin*, XCIV, 1-23
- 1983 "Die letzte Phase des Hethitischen Grossreiches nach den Texten", *Griechenland, die Ägäis und die Levante während der 'Dark Ages' vom 12. Bis zum 9. Jh. V. Chr.* (Edited by S. Degerjalkotzy), Vienna, 13-24
- 1988 *Die Bronzetafel aus Boğazköy, Ein Staatsverträge Tuthalijas IV*, Wiesbaden
- PRU *Le Palais Royal d'Ugarit*, Publiee Sous la Direction de Cl. F. A. Schaeffer, IV (Mission de Ras Shamra IX), Paris
- RAMSAY, W. M. G. L. BELL, 1909 *The Thousand and One Churches*, London
- RS *Ras Şamra Tabletlerinin Envanter Numarası*
- SINGER, I., 1985 "The Battle of Nihriia and the End of the Hittite Empire", *Zeitschrift für Assyriologie und Verwandte Gebiete*, LXXV, 100-123
- 1987 "Dating the end of the Hittite Empire", *Hethitica*, VIII, 413-421
- 1996 "Great Kings of Tarhuntašša", *Studi Micenei ed Egeo-Anatolici*, XXXVIII, 63-71
- SÜRENHAGEN, D., 1986 "Ein Königsiegel aus Kargamis", *Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft in Berlin*, CXVIII, 183-190
- WOUDHUIZEN, F. C., 1995 "Luwian Hieroglyphic Monumental Rock and Stone Inscriptions from the Hittite Empire Period", *Talanta*, XXVI-XXVII, 1994-1995, 153-217

LEVHA I

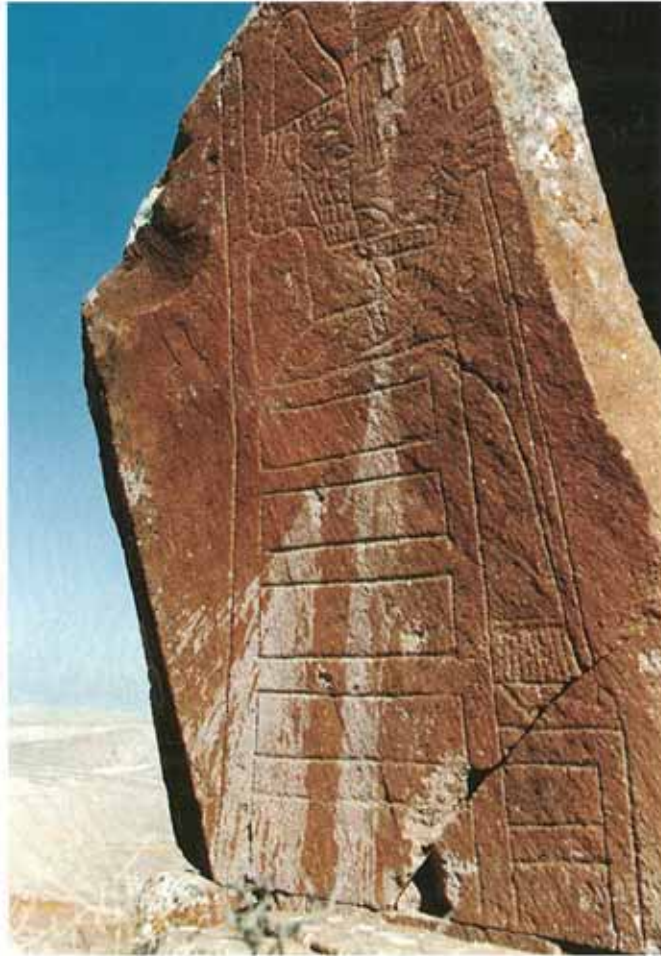
Kızıldag, Karadağ, Burunkaya Hiyeroglif Yazıtları ve bölgenin başlıca Demirçag merkezleri.

1. Alaattin Tepesi, 2. Sızma H., 3. Çavuş H. ve Kalesi, 4. Seydişehir H., 5. Eldeş (Nodalar) H., 6. Mahmuthisarı H., 7. Kaleköy Kalesi, 8. Şarampol Tepe H., 9. Boğazkent (Reşadiye) H., 10. Şuhut-Çobankayası H., 11. Samit H., 12. Sarayönü-Karatepe H., 13. Gümüşlü H., 14. İmircik H., 15. Cihangir H., 16. Büyük H., 17. Kökez H., 18. Dedenin H., 19. Ertuğrul H., 20. Gamel H., 21. İbrahim Dede H., 22. Başhöyük, 23. Pazar H., 24. Konar H., 25. Doğu Güvenç H., 26. Hatıp, 27. Hatunsaray H., 28. Alibeyhöyük, 29. Ali Tepesi, 30. Yağmapınar (Gıcıkışla) H., 31. Tilkili H., 32. Kızıl H., 33. Bursal Kale, 34. Kazan H., 35. İslık H., 36. Susan H., 37. Dinek H., 38. Osmaniye H., 39. Bağlar H., 40. Büyükpınar (Yuğ) H., 41. Seçme Kale, 42. Kızıldag, 43. Karadağ, 44. Burunkaya, 45. Kızılviran H.

LEVHA II

1. Kızıldağ ve
2. Karadağ'ın topografik harita üzerindeki konumu.

LEVHA III

1. Kızıldağ'ın genel görünüşü
2. Hartapuş rölyefi

LEVHA IV

1. Kızıldağ 4 Yazıtı ve basamaklı yapı
2. Sunu çukuru

LEVHA V

1. Grekçe yazıt ve ayak motifleri
2. Kaya mezarı

LEVHA VI

1. Kızıldağ 4 Yazıtı
2. Kızıldağ 2 Yazıtı

LEVHA VII

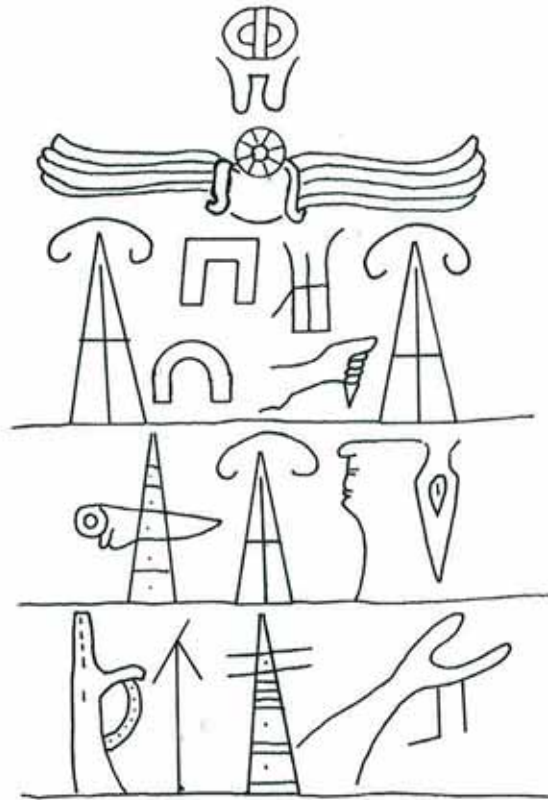
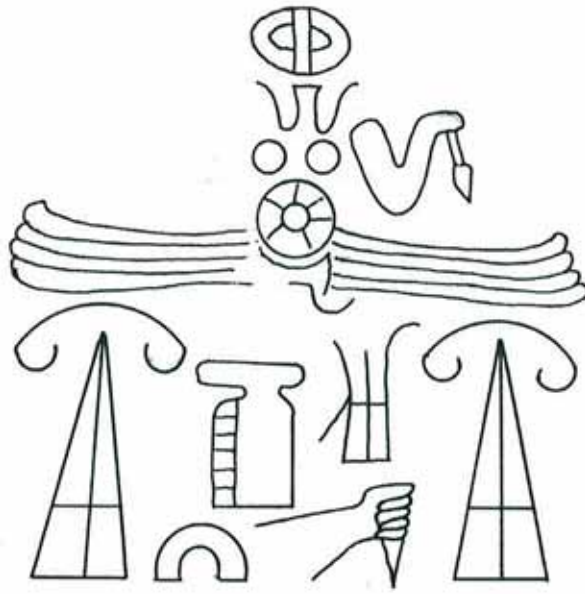
1-2 En üstteki kalenin sur kalıntıları

0 10 20 50cm

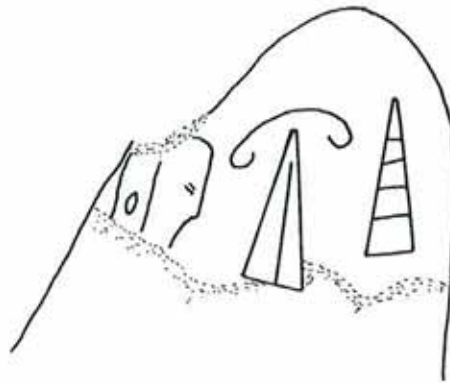
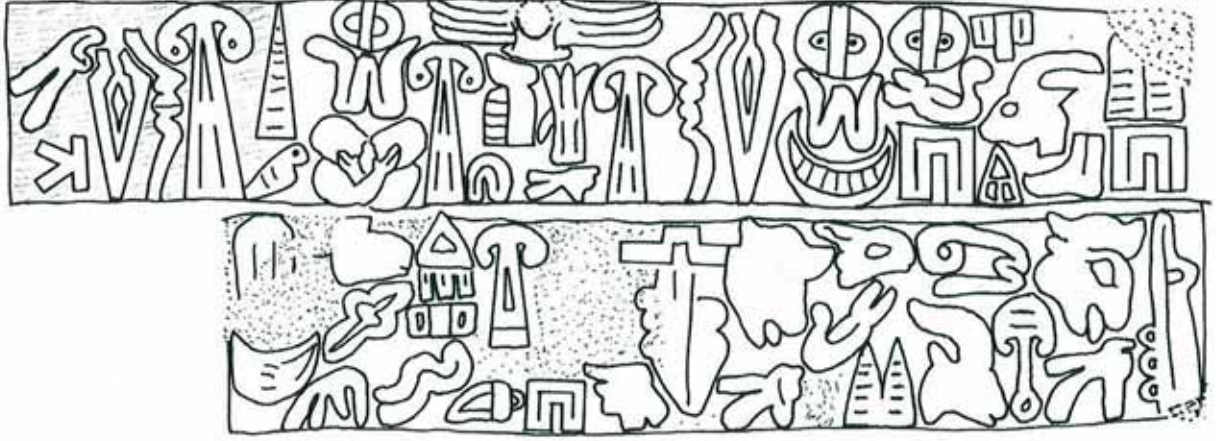
LEVHA VIII

Hartapu's rölyefi

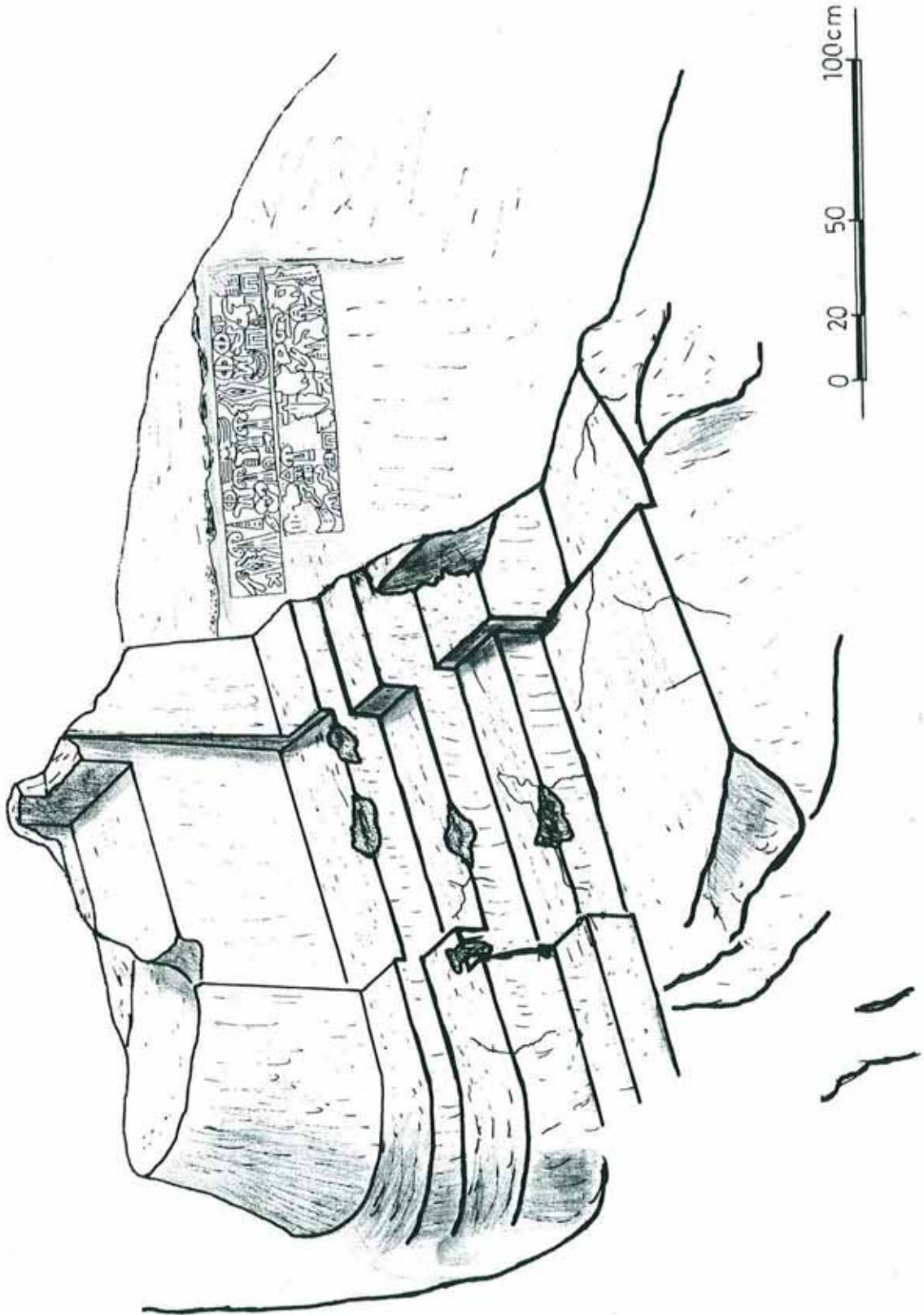
LEVHA IX

1. Kızıldağ 2 Yazıtı
2. Kızıldağ 3 Yazıtı (Alp 1974, Plate VI; Hawkins 1992, 273, Fig. 1)

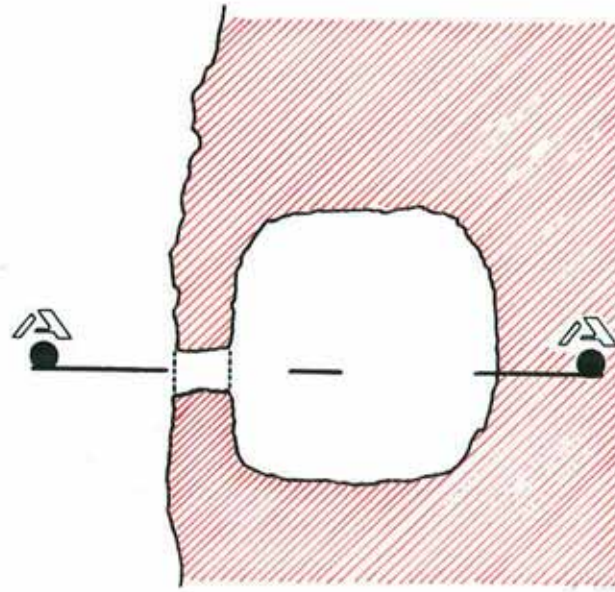
LEVHA X

1. Kızıldağ 4 Yazıtı
2. Kızıldağ 5 Yazıtı (Alp 1974, Plate VIII)

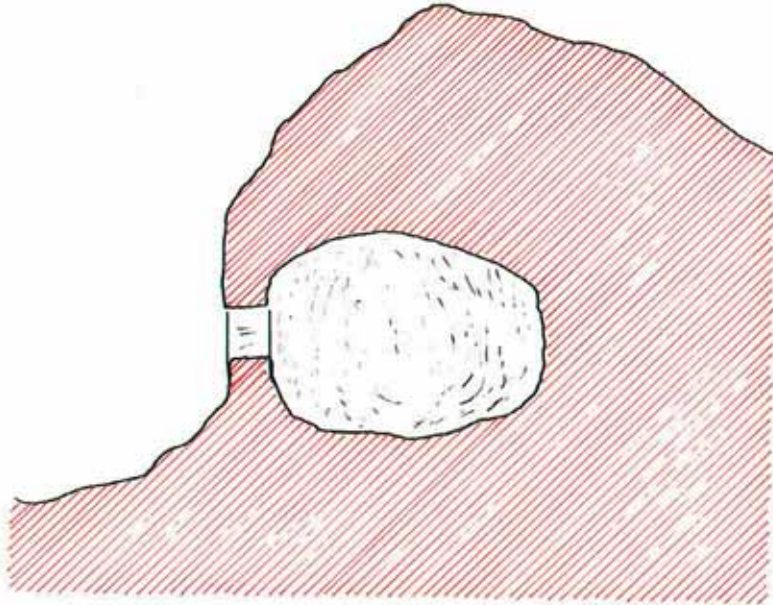

LEVHA XI

Kızıldağ 4 Yazıtı ve basamaklı yapı

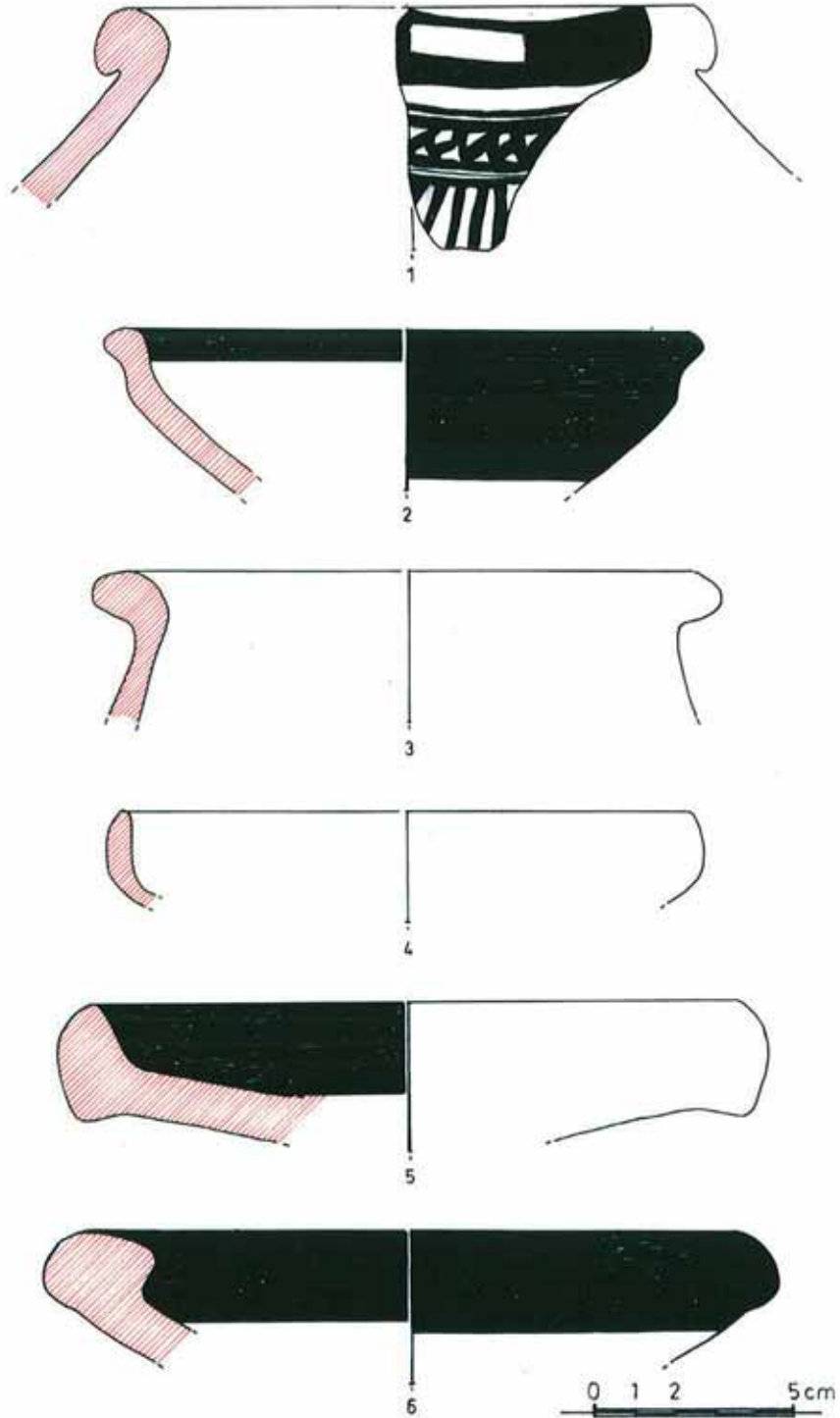
PLAN

A - A KESİTİ

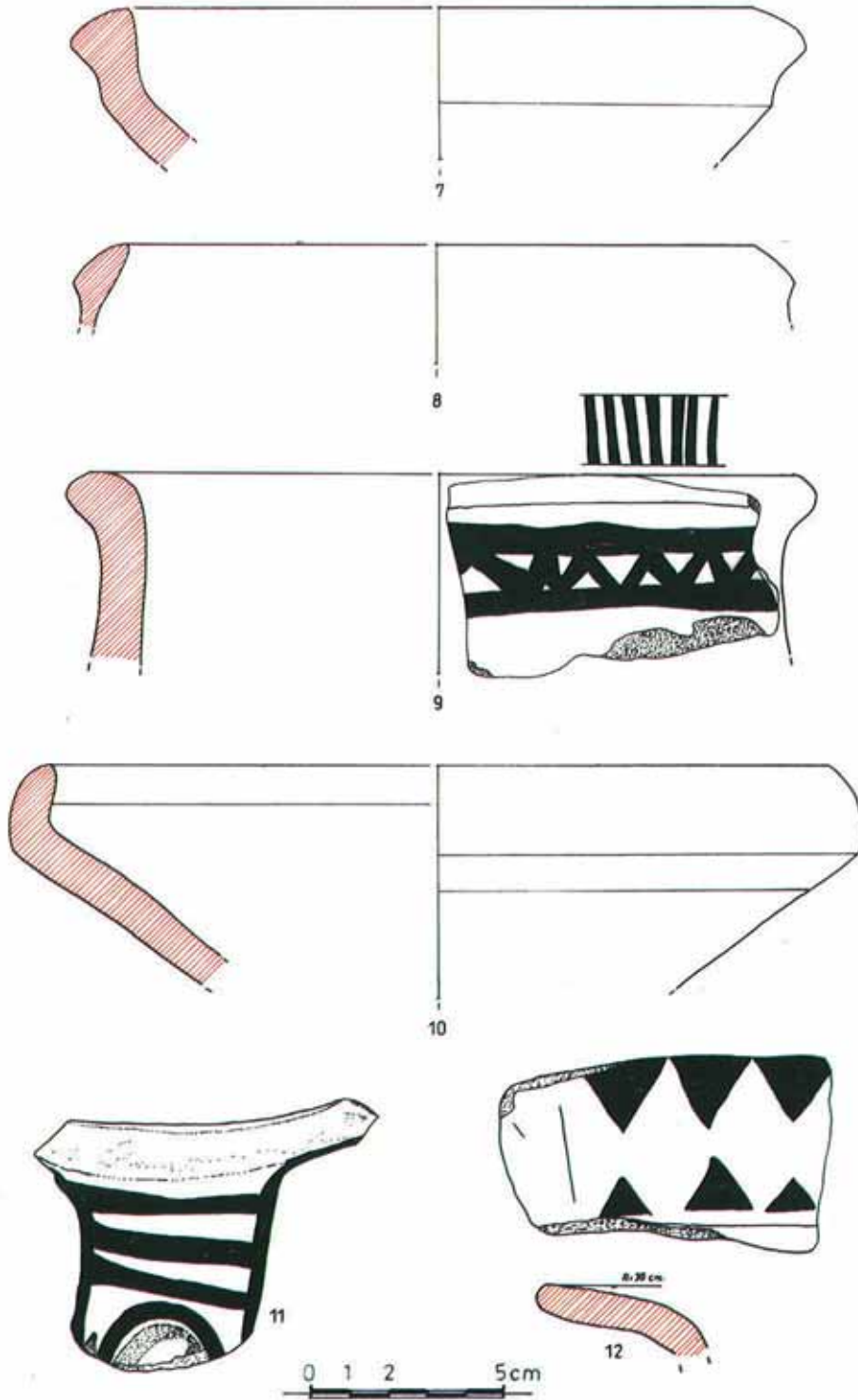
LEVHA XII

1-2. Mezar odasından plan ve kesit

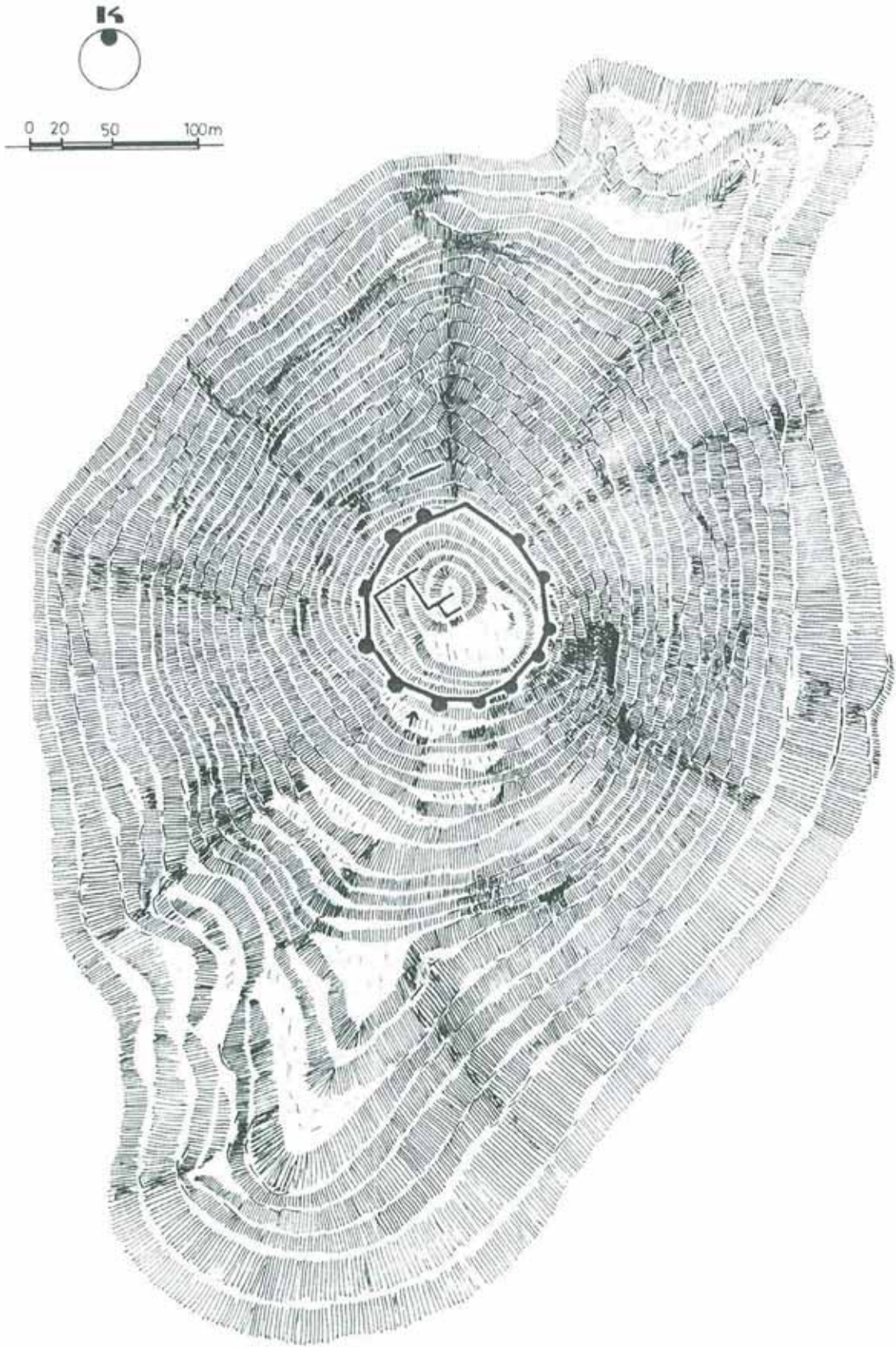
LEVHA XIII

- 1 Krem hamurlu; kendinden astarlı; ince kumlu, taşçık, kireç katkılı; iyi pişmiş; çark yapımı; iç yüzde koyu kahverengi iki yatay çizgi arasında baklava dilimli ve dikey çizgi bezemeli.
- 2 Kahverengi hamurlu; kendinden astarlı; ince kumlu, taşçık, kireç katkılı; iyi pişmiş; çark yapımı; dışı ve ağızdan omuza kadar iç kısmı koyu gri boya bezemeli.
- 3 Açık kahverengi hamurlu; içi kendinden dışı devetüyü astarlı; ince kumlu, taşçık, kireç ve mika katkılı; iyi pişmiş; çark yapımı.
- 4 Portakal kırmızısı hamurlu, içi kendinden, dışı kahverengi astarlı; ince kumlu, taşçık, kireç ve mika katkılı; iyi pişmiş; çark yapımı.
- 5 Açık kahverengi hamurlu; dışı kendinden içi koyu kahverengi astarlı; orta kumlu, taşçık, kireç katkılı; iyi pişmiş; çark yapımı; içi koyu kahverengi boya bezeli.
- 6 Açık kahverengi hamurlu; içi ve ağız kendinden, dışı devetüyü astarlı; ince kumlu, taşçık, kireç ve mika katkılı; iyi pişmiş; çark yapımı; ağzın üstünde ve dışta kısmen kahverengi boya bezemeli.

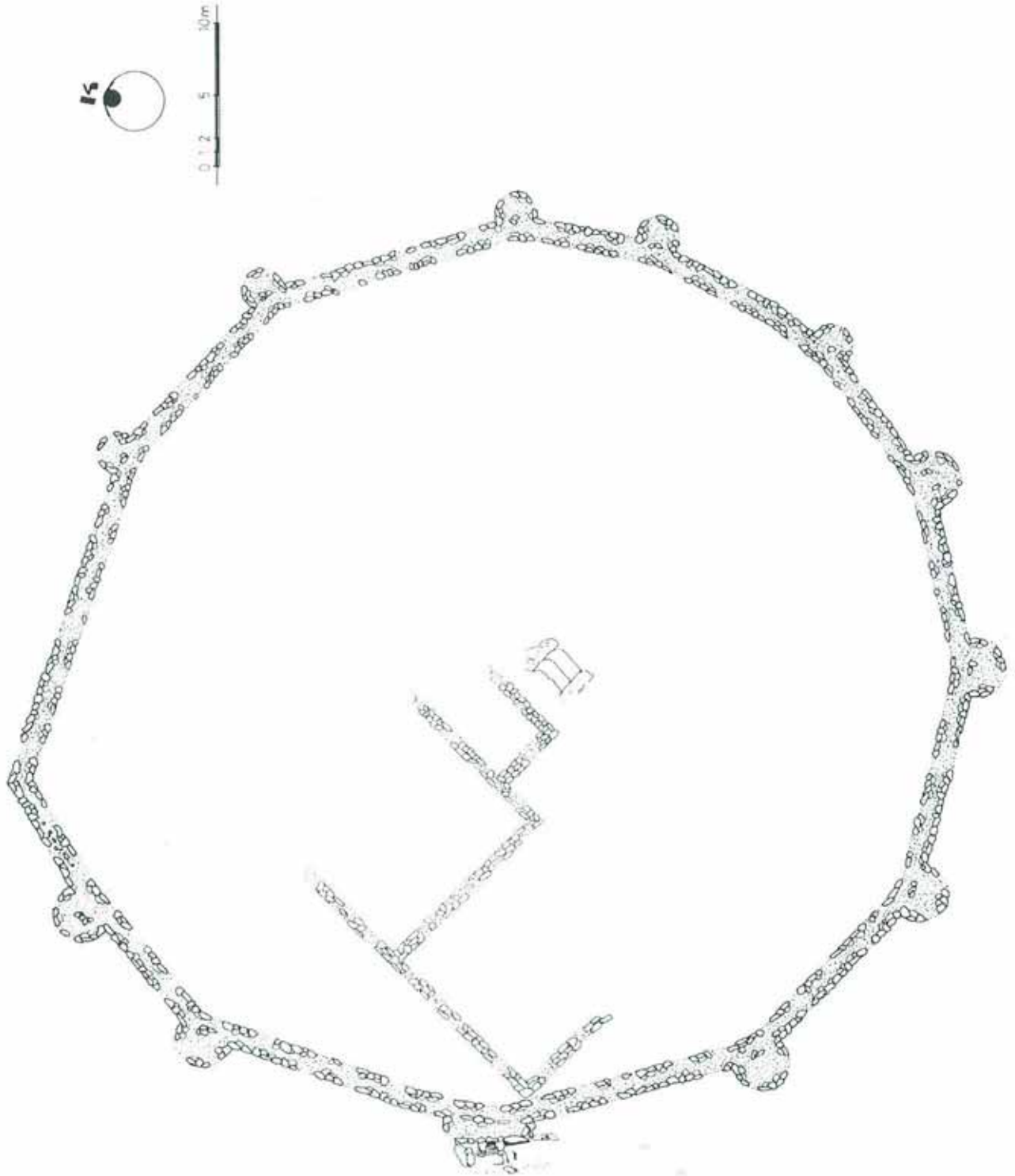
LEVHA XIV

- 7 Kahverengi hamurlu; krem astarlı; orta kumlu, taşçık, kireç ve mika katkılı; iyi pişmiş; çark yapımı.
 8 Kahverengi hamurlu; kendinden astarlı; ince kumlu, taşçık, kireç katkılı; iyi pişmiş; çark yapımı.
 9 Kahverengi hamurlu; açık kahverengi astarlı; orta kumlu, taşçık, kireç katkılı; iyi pişmiş; çark yapımı; önyüzde iki paralel çizgi arasında kahverengi üçgen ve ağızda dikey boya bezemeli.
 10 Açık kahverengi hamurlu; krem astarlı; ince kumlu, taşçık, kireç ve mika katkılı; iyi pişmiş; çark yapımı; iç kısımda ağzın hemen altında oluk bezemeli.
 11 Açık kahverengi hamurlu; krem astarlı; orta kumlu, taşçık, kireç katkılı; kötü pişmiş; kulpun üzeri koyu gri paralel şerit bezemeli ve üzerindeki düğme bezemesinin etrafında aynı renkte daire bezemeli.
 12 Kahverengi hamurlu; dışı kendinden içi krem astarlı; ince kumlu, taşçık, kireç katkılı; iyi pişmiş; çark yapımı; ağızda koyu gri ve kahverengi üçgen bezemeli.

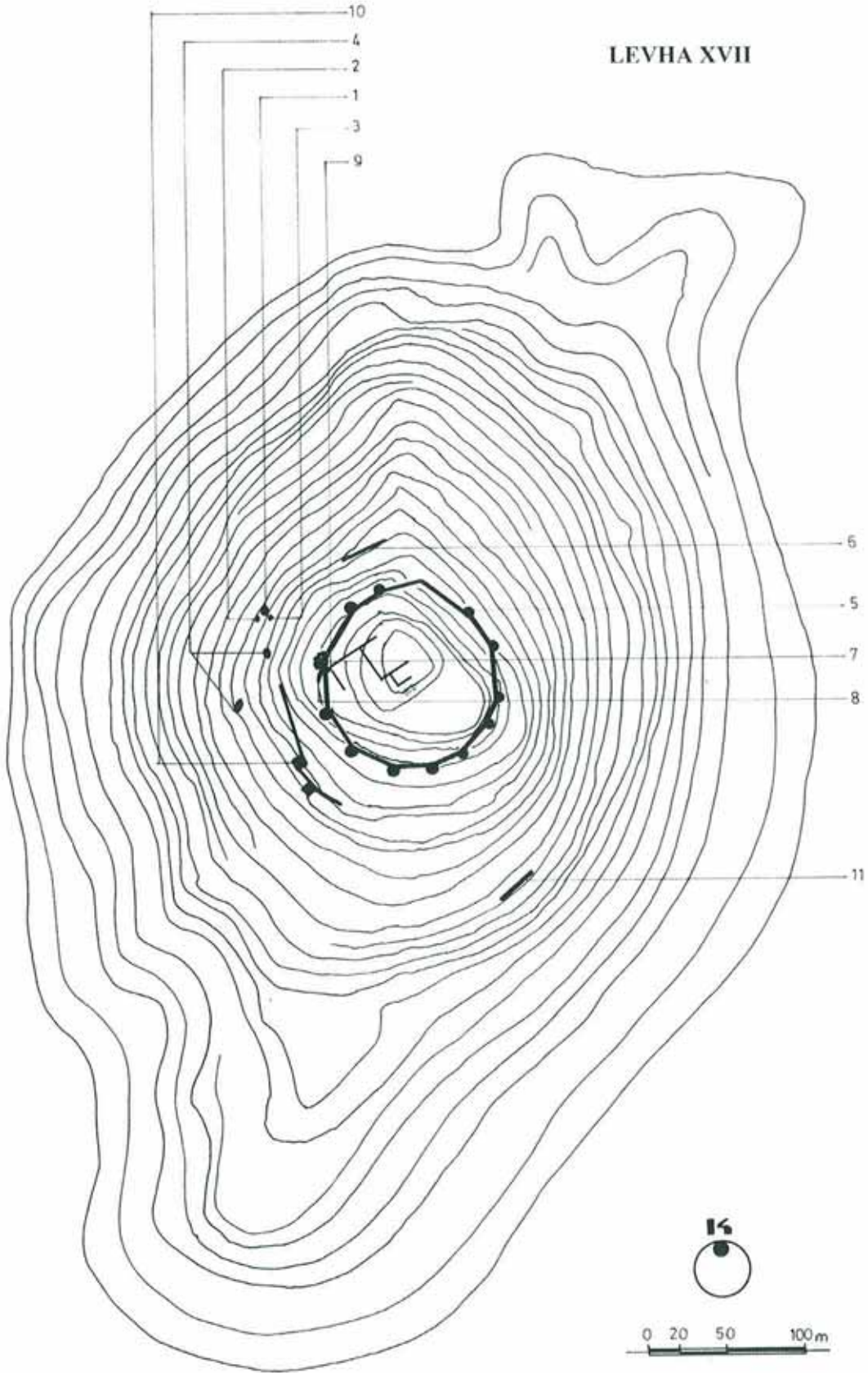
LEVHA XV

Kızıldağ kalesinin vaziyet planı

LEVHA XVI

Kızıldağ Kalesi

LEVHA XVII

1. Kızıldağ 1 (Hartapuş Rölyefi)
2. Kızıldağ 2
3. Grekçe yazıt
4. Kaya mezarları
5. Kızıldağ Kalesi

6. Kale suru dışında muhtemel bir yapı kalıntısı
7. Basamaklı yapı
8. Kızıldağ 4
9. Sunu çukuru
10. Kale sur kalıntısı 1
11. Kale sur kalıntısı 2

LEVHA XVIII

1.-2 Kızıldağ Kalesinin güneyden görünen kule duvarları

LEVHA XIX

1. Defineciler tarafından dinamitlenmiş olan Hırtapuş rölyefli ve Grek yazıtlı kısım
2. Defineciler tarafından dinamitlenmiş olan basamaklı yapı, Kızıldağ 4 Yazıtı ve sunu çukurunun durumu

Bemerkungen zum frühen Tierstil zwischen Kuban, Indus und Enisej

*Kuban, Indüs ve Yenisey
Bölgeleri Erken Devir
Hayvan Betimleme Biçemi
Üzerine Notlar*

***Hermann PARZINGER**

Keywords: Tierstil, Reiternomaden, Frühe Eisenzeit, Skythen, Karasuk, Arzan, Kurgan.

Anahtar sözcükler: Hayvan betimleme biçimi, atlı göçerler, İlk Demir Çağı, İskitler, Karasu, Arzan, kurgan

Makalede, Avrasya step kuşağının değişik yörelerinde ortaya çıkan, en eski İskit hayvan betimleme sanatı ve maddi kalıntıları, özellikle kuzey Pakistan'da Karakorum ve güney Sibirya'da Tuva bölgelerinde gerçekleştirilen ve yeni sonuçlara götüren araştırmaların ışığı altında ele alınmaktadır. Konu, atlı göçerleri yansıtan buluntular açısından, Anadolu arkeolojisini de yakından ilgilendirmektedir. Arzan kurgan nekropollerinde, son yıllarda gerçekleştirilen, Alman-Rus kazıları, güney Sibirya Erken İskit buluntularının kökeni ve tarihlendirilmeleri sorununa da yeni bakış açıları getirmiştir.

Die Skythen lernten früh, die Gestalt der Tiere naturgetreu abzubilden. Dabei gerieten sie hinsichtlich ihrer Motive und Darstellungsformen unter nachhaltigen Einfluß des Vorderen Orients und insbesondere Griechenlands, kamen sie doch durch die griechischen Kolonien an der Nordschwarzmeerküste mit griechischem Kunstschaffen in Kontakt. Diese Erzeugnisse standen zunächst im Zentrum der stilgeschichtlichen und ikonographischen Analyse. K. Schefold stellte in seiner scharfsinnigen Studie zum skythischen Tierstil aus dem Jahre 1938 treffend fest, daß es aufgrund der Umbildungen Mühe machte, den un griechischen Grundbestand dieser Bilder zu erkennen (Schefold 1938, 64). Doch genau

darum muß es gehen, wollen wir uns dem Ursprung dieser charakteristischen Kunst der eurasischen Reiternomaden der frühen Eisenzeit zuwenden.

Bei den Skythen stand das zeichenhafte Einzelbild im Vordergrund (Abb. 1). Es wurde nicht etwa Bestandteil einer fortlaufenden Bilderzählung, sondern diente als stilisiertes Symbol, das übernatürliche Kräfte verlieh und dem sich der Träger des Symbols anvertraute. Diese Bildtypen wurden über Generationen überliefert, ohne daß sie je ganz ins rein Ornamentale absanken. Sie blieben heilige Zeichen für die Person, die sich ihrer bediente, und Symbole für deren Rang im Wertdenken ihrer Zeit

(Kossack 1987, 25), findet sich das Tierbild doch fast ausschließlich auf beweglichen Gegenständen, auf Waffen, Kleidung, Trachtzubehör, Pferdegeschirr und anderem Gerät. Die enge Verbindung von Tierbild und Person verdeutlichen ferner Funde aus sog. 'Eis-Kurganen' der Pazyryk-Gruppe (5.-3. Jh. v. Chr.) im Altaj, die mumifizierte Leichen enthielten, die tiergestaltige Tätowierungen trugen (Rudenko 1953, 136 ff. Abb. 80-83; Polos'mak 1996, 28 ff.). Diese Beispiele sibirischen Tierstils weichen in vielen Einzelheiten von den Metallarbeiten aus dem nordpontischen Raum ab und dennoch sind die Gemeinsamkeiten nicht zu übersehen.

Schon Schefold stellte seinerzeit klar heraus, daß eine der entscheidenden Voraussetzungen für die Beschäftigung mit dem skythischen Tierstil eine sichere Zeitbestimmung ist. Daran hat sich bis heute nichts geändert, und dies gilt auch nicht nur für die Tierstilerzeugnisse des Nordschwarzmeerraums. Die sowjetische Forschung hielt ein frühestes Auftreten skythischer Hinterlassenschaften im nordpontischen Gebiet in erster Linie aus historischen Überlegungen nicht vor dem beginnenden 6. Jh. v. Chr. für möglich. Ausschlaggebend war dabei u. a. die Überlieferung Herodots, wonach die skythischen Heerscharen, nachdem sie über den Kaukasus nach Vorderasien vorgestoßen waren, durch den Aufstieg Mediens ein gewaltsames Ende gefunden hatten: Der Mederkönig Kyaxares soll ihre Führer zu einem Gelange eingeladen und dabei ermordet haben (um 616 v. Chr.). Danach wären die Skythen aus Vorderasien abgezogen und hätten sich im nordpontischen Raum niedergelassen. Die ältesten skythischen Denkmäler nördlich des Schwarzen Meeres müßten demnach jünger als der Abzug der Skythen aus Vorderasien sein und könnten daher nicht vor den Beginn des 6. Jh. v. Chr. datieren. Auch Schefold betrachtete seinerzeit die im Kuban-Gebiet gelegenen Kurgane von Kelermes und Ul', die mit die frühesten skythischen Erzeugnisse des Nordschwarzmeerraums erbrachten, für

wichtige Vertreter des 6. Jh. v. Chr. (Schefold 1938, 8 ff.). Daran hatte sich bis in die achtziger Jahre nicht viel geändert.

Für vorskythisch betrachtete man einen Formenkreis, der nach dem Schatzfund von Novočerkassk bei Rostov am Don (Abb. 2) benannt wurde (Terenožkin 1976; Kossack 1994, 19 ff.). Die zeitliche Berührung, ja sogar Überlappung mit Frühschythischem bewog die Forschung, Funde vom Typus Novočerkassk als Niederschlag kimmerischer Reiterscharen zu betrachten. Kimmerier bzw. Gimirru wurden in Berichten Vorderasiens zum Jahre 735 v. Chr. genannt, ferner in der Beschreibung des 8. Feldzugs Sargons II. (721-705 v. Chr.), 685 plünderten sie Gordion, die Hauptstadt des Phrygerreiches, bis sie schließlich 639 v. Chr. von Assurbanipal im Taurus vernichtend geschlagen wurden (Kossack 1994, 19). All dies bewog die Archäologen, Novočerkassker Formengut in das späte 8. und 7. Jh. v. Chr. zu datieren, ehe dann zu Beginn des 6. Jh. v. Chr. in Kelermes und andernorts Frühschythisches eingesetzt haben soll. Auch die mittel- und mittelosteuropäische Chronologie schien diese Ansätze zunächst indirekt zu bestätigen, als man jene 'kimmerischen' Bronzen seit H. Müller-Karpe als charakteristisch für die Endstufe der jüngeren Urnenfelderzeit Ha B3 betrachtete, die bis um 700 v. Chr. angedauert haben soll (Müller-Karpe 1959), während skythische Elemente, die später erneut Mitteleuropa erreichten, in das spätere 6. oder gar erst 5. Jh. v. Chr. verwiesen wurden (Bukowski 1977; Chochorowski 1985). Solche Datierungen fügten sich seinerzeit gut in die sowjetischen Chronologievorstellungen.

Seit den achtziger Jahren kam jedoch erhebliche Bewegung in die Chronologiediskussion, sowohl in Mitteleuropa als auch im nordpontischen Raum selbst. Nicht nur aufgrund archäologischer Argumente, sondern auch unter Zuhilfenahme naturwissenschaftlicher, insbesondere dendrochronologischer Datierungsverfahren, z. B. aus dem nordschweizerisch-südwestdeutschen Raum (Rychner, Ruoff 1986,

73 ff.; Parzinger 1992, 130), scheint inzwischen unbestritten, daß das Ende der Urnenfelderzeit – und damit auch jene ‚kimmerischen‘ Bronzen, die sich im Novočerkassker Formenkreis wiederfinden –, in das 9. Jh. v. Chr. zurückdatiert werden müssen, denn bald nach 800 v. Chr. herrschen in weiten Teilen des südlichen Mitteleuropa Kulturverhältnisse der älteren Hallstattzeit (Ha C) vor (Friedrich/Hennig 1995, 289 ff.), deren Beginn gegenüber früheren Annahmen damit ebenfalls fast um ein Jahrhundert höher datiert werden muß. Dies gibt im Nachhinein aber nun wieder P. Reinecke Recht, der im Jahre 1911 diese Stufe Ha C als Zeit der eisernen Hallstattschwerter definierte und ihren Stil in Abhängigkeit von der griechisch-geometrischen Kunst der Spätdipylonzeit sah (Reinecke 1911, 399 ff.).

Doch nicht nur in Mitteleuropa, sondern auch im nordpontischen Steppenraum veränderten sich die chronologischen Verhältnisse. Es ist vor allem das Verdienst von G. Kossack, darauf hingewiesen zu haben, daß an den Küsten nördlich des Schwarzen Meeres deutlich früher mit skythischer Sachkultur einschließlich seines kennzeichnenden Tierstils zu rechnen sei, als bis dahin angenommen. Eine Schlüsselrolle wies er dabei den Inventaren von Kelermes im Kuban-Gebiet zu (Kossack 1986, 125 ff.). Die prächtigsten Stücke dieser Nekropole stammten aus vier Kurganen, deren Fundinventar zu Beginn des 20. Jh. ziemlich unsystematisch geborgen wurde. Darunter fanden sich figürlich verzierte Edelmetallarbeiten aus ostgriechischer Werkstatt, Rhyton und Spiegel, die in das 6. Jh. v. Chr. datiert werden (Galanina 1997, Taf. 1; 35-38). Diesen Zeitansatz meinte man auf sämtliche Funde aus Kelermes übertragen zu können, doch inzwischen ist klar, daß diese beiden Importe aus den jüngsten Hügeln der Nekropole stammten und damit allenfalls das Ende ihrer Belegung, nicht aber deren Beginn datieren können. Aus einem der älteren Kurgane wurden dagegen neben bronzenen Gebissen mit sog. steigbügelförmigen Enden und Riemenverteilern

mit Greifenwidderköpfen (Abb. 3), beides Leitformen frühskythenzeitlicher Fundverbände, auch goldene Kostbarkeiten geborgen: ein Akinakes mit Goldummantelung an Griff und Scheide, reich mit figuralen Bildstempeln verziert (Abb. 4). Wahl der Motive und Stil weisen in den nordwestlichen Iran und die besten Parallelen stammen aus dem Schatzfund von Ziwiye bei Sakkiz unweit des Urmia-Sees (Kossack 1987, Abb. 4,2). Für eine sichere Datierung von Kelermes liefert dieser Fund jedoch nur wenig, weil seine Fundumstände ungeklärt sind. Am Fundort aufgelesene Scherben lassen sich den Schichten Hasanlu IIIB und IV zuordnen; dies könnte allenfalls bedeuten, daß die kurzfristige Anlage von Ziwiye kurz vor Hasanlu IIIB errichtet worden sein dürfte, was in die erste Hälfte des 7. Jh. v. Chr. führt (Cuyler Young 1965, 53 ff.; Kossack 1987, 48).

Einen besonders wichtigen Befund in der Diskussion um die Datierung von Kelermes und frühskythischer Sachkultur im Nordschwarzmeerraum verdanken wir H. Hauptmann. Am Norşuntepe bei Keban am oberen Euphrat entdeckte er seinerzeit eine Trockenmauergruft auf der Akropolis der Siedlung. Unter dem Fußboden eines mitteleisenzeitlichen Gebäudes stieß er auf jene Kammer, die ungestört war und zunächst zwei mit den Bauchseiten gegeneinander gekehrte Skelette von Hengsten erbrachte. Neben diesen fanden sich noch stark zerfallene Skelette von zwei Hunden und schließlich darunter eine quer zur Ausrichtung der Hengste gelegene Stute. Die Tiere wurden offenbar geopfert, wie Spuren gewaltsamer Tötung zeigten. Von den Gegenständen, die sich in dieser Gruft fanden (Abb. 5), sind insbesondere die theriomorphen Riemenverteiler und die Gebißstange mit Steigbügelösen von Bedeutung, die beide die Brücke zu den frühskythischen Kurganen von Kelermes schlagen lassen (Hauptmann 1983, 251 ff.). Da das Pferdegrab von einem größeren Gebäude mit mitteleisenzeitlicher Keramik des 7. Jh. v. Chr. überlagert wurde, konnte Hauptmann einen wichtigen stratigraphischen Anhaltspunkt in die chronologische Diskussion einbringen. Zwar ergibt er

kein exaktes direktes Datum, doch dürfte die Pferdebestattung wohl nicht später als um die Mitte des 7. Jh. v. Chr. in den Boden gekommen sein.

Aus all dem läßt sich also beim gegenwärtigen Forschungsstand folgern, daß Frühskythisches der Kelermes-Zeit im Umfeld des Schwarzen Meeres während der ersten Hälfte, spätestens aber um die Mitte des 7. Jh. v. Chr. in Erscheinung trat. Was das Kunstschaffen betrifft, so verdeutlichen die herausragendsten Erzeugnisse dieser Frühzeit aus Kelermes und Ziwiye den starken Einfluß Vorderasiens und das Nebeneinander von altorientalischen Motiven (heiliger Baum) und skythischen Bildformen (Netzwerk aus Tiergehörn, mit einzelnen Tierbildern gefüllte Freiflächen) (Kossack 1987, 30). Doch steckt in diesen Bildwerken auch zentralasiatisch-sibirische Erbe, dem nachzugehen Aufgabe der nachfolgenden Zeilen sein wird.

Daß der Tierstil zu einer ganz bestimmten Zeit zur prägenden künstlerischen Ausdrucksform reiternomadischer Verbände des eurasischen Steppen- und Waldsteppengürtels wurde, ist hinlänglich bekannt und muß nicht mehr eingehender begründet werden. Erheblicher Klärungsbedarf besteht hingegen hinsichtlich der Frage, inwieweit er auch außerhalb dieser klar umrissenen ökologischen Zone eine Rolle spielte, und inwieweit südlich benachbarte und gänzlich anders geartete Kulturräume zu seiner Ausformung oder gar Entstehung beigetragen haben könnten.

Insbesondere was das südliche Zentralasien betrifft, liegt noch etliches im Dunkeln. „No Scythian things come from what we may call Sir Aurel Stein's region“, so jedenfalls war sich E. Minns 1930 sicher (Minns 1930, 2). Einige Jahre mußten noch vergehen, ehe bemerkenswerte Neufunde die Frage stellten, ob die nordpakistanischen Gebirgsregionen am oberen Indus und seinen Nebenflüssen nicht doch von früheisenzeitlichen Nomadengruppen nördlicher Provenienz aufgesucht

worden sein könnten. So würdigte B. Litvinskij einen 1944 posthum von A. Stein veröffentlichten Bronzekessel mit zwei seitlichen Horizontalhenkeln und einem pferdekopfförmigen Protom, der bei Imt am Ishkoman zum Vorschein gekommen sein soll (Stein 1944), als ‚sakisches‘ Erzeugnis, das im 4. Jh. v. Chr. vom Pamir aus in die Karakorum-Region gelangt sei (Litvinskij 1972).

Eine neue Phase in der Erforschung der frühen Kulturen in den Gebirgsregionen von Hindukush und Karakorum begann mit Beobachtungen K. Jettmars, der auf seinen frühen Reisen Felszeichnungen am oberen Indus entdeckte, die er mit der eurasischen Tierstilkunst verbunden sah (Jettmar 1989; 1991) (Abb. 6). Seit 1979 nimmt sich die von Jettmar ins Leben gerufene Forschungsstelle „Felsbilder und Inschriften am Karakorum Highway“ der Heidelberger Akademie der Wissenschaften diesen Dingen an und setzt ihre Arbeit seit nun schon über zehn Jahren unter der Leitung von Hauptmann ausgesprochen erfolgreich fort. Verschiedentlich ging Jettmar in früheren Jahren auf den ‚Tierstil‘ mehrerer Felsbildstationen ein, wobei er sich überwiegend auf Plätze am oberen Indus westlich von Chilas bezog (Jettmar 1989; 1991) (Abb. 6). Dabei steht außer Frage, daß die betreffenden Petroglyphen dem Kreis der Tierstilkunst des eurasischen Steppenraumes verpflichtet sind, doch Überlegungen zu Datierung und Stileigenheiten bewegen sich noch immer auf schwankendem Grund. Zeitansätze glaubte man vom Altaj, ja sogar aus Tuva auf die Denkmäler am oberen Indus übertragen zu können, obwohl die chronologischen Probleme der frühskythenzeitlichen Kunst in Südsibirien selbst noch ihrer Lösung harren. Hinzu kommt, daß Einzelheiten in der Darstellung von Felsbildern häufig mit Erzeugnissen aus Bronze verglichen werden müssen, was weitere Schwierigkeiten schafft. Und zuletzt konnte die Frage eines möglichen Nachlebens dieser Kunst in die buddhistische Periode hinein immer noch nicht befriedigend beantwortet werden. Felsbilder sind aus sich heraus eben nur

sehr schwer genau zu datieren. Und dennoch scheinen im sog. ‚Zehenspitzengang‘ dargestellte Tierbilder verglichen mit Südsibirien früh, wo man sie seit dem späteren 9. Jh. v. Chr. kennt.

Doch es gibt aus dieser Region nicht nur Felsbilder, sondern auch Fundstücke aus Bronze und Gold, die mit der ‚skythisch-sakischen‘ Tierstilkunst in Zusammenhang stehen. Als besonders aufsehenerregend erwies sich dabei der Goldring von Pattan, ebenfalls am oberen Indus gelegen (Rahman 1990). Das aus massivem Gold bestehende Stück wog ursprünglich über 16 kg und wurde in 12 Teile zerhackt. Es war mit ineinandergeschachtelten Tierdarstellungen verziert, die bereits Jettmar zu deuten versuchte (Jettmar 1991). Dabei wird man ihm zumindest dahingehend folgen können, daß es sich bei diesen Tierbildern um eine vergleichsweise späte Ausprägung des Tierstils handeln dürfte, der nicht mehr der eigentlichen Skythenzeit angehört, sondern mit der darauf folgenden hunno-sarmatischen Periode in Verbindung zu bringen ist, soweit die schlechte Vorlage dieses herausragenden Stückes überhaupt eine verlässliche Beurteilung zuläßt.

In den letzten Jahren sind nun vermehrt spätbronze- und früheisenzeitliche Fundgegenstände aus dem Karakorum-Gebiet bekannt geworden, die aus Raubgrabungen stammten, die immer mehr zunehmen und inzwischen zu einer wirklichen Bedrohung der archäologischen Überlieferung in diesem Raum geworden sind. Das, was Hauptmann und seine Mitarbeiter, jüngst auch mit Unterstützung der Eurasien-Abteilung des Deutschen Archäologischen Instituts, seither von den Bazaren der Region für die Wissenschaft zu retten versuchen, wirft ein neues Licht auf die Kulturverhältnisse am oberen Indus während der frühen Eisenzeit (Abb. 7). Wichtig dabei ist festzustellen, daß das Gebiet am oberen Indus und seinen Nebenflüssen immer deutlicher als eigenständige Kulturprovinz hervortritt, die zwar enge Beziehungen in nördlich und

nordöstlich benachbarte Regionen (Pamir, Südsibirien und Ordos) erkennen läßt und sicher von dort beeinflusst wurde, andererseits aber auch scheinbar eigene Züge in der Tierstilkunst hervorbrachte. Solange jedoch gesicherte Grabzusammenhänge fehlen, können weitere Überlegungen zu Chronologie und Fernbeziehungen nur Mutmaßungen sein.

Zu den besonderen Beispielen aus dem Kreis der bislang bekannt gewordenen Tierstilbronzen dieser Region gehört ein Stück, das nach allem, was wir wissen, aus einem geplünderten Grab aus der Gegend von Daen stammt (Dani 1992) (Abb. 8,1). Das Stück stellt damit einen wichtigen Punkt auf dem Weg vom oberen Indus über die Täler des Gilgit und anschließend des Yasin nach Norden bis zum Darkot-Paß dar, eine der wohl wichtigsten Verbindungsstrassen vom Karakorum-Gebiet über den Hindukush und die afghanische Provinz Wakhan an den oberen Oxus und weiter in den südlichen Pamir im heutigen Tadschikistan. Bei dieser Bronze handelt es sich um eine durchbrochen gegossene, tiergestaltige Platte mit zwei Knöpfen auf der Rückseite. Dargestellt ist ein Pferd, wobei der Körper im Vergleich zum Kopf unanatomisch klein und schlank wirkt. Vorder- und Hinterlauf weisen waagrecht nach vorne und enden jeweils in rundlichen Verdickungen mit Delle oder Loch. Der Schweif ist aufgebogen und parallel zum Rücken annähernd horizontal in Richtung des Kopfes geführt. Das Ende des Schweifes biegt abermals um und geht in einen Vogelkopf mit langem, nach unten gebogenem Schnabel über.

Blicken wir uns nach Vergleichsstücken um, so werden wir lediglich im Pamir fündig, während andere Teile Mittelasiens, Südsibiriens oder auch Nordwestchinas nichts unmittelbar Vergleichbares liefern. Es handelt sich dabei um eine Bronze aus Kurgan 7 von Tegermansu I (Litvinskij 1972, Taf. 23,8) (Abb. 8,2), nicht weit von der heutigen tadschikisch-afghanischen Grenze entfernt und über Baroghil- und Darkot-Paß mit dem Tal des Yasin und mit Daen in Nordpakistan

verbunden. Das Stück aus Tegermansu I weist mit der Bronze aus Daen übereinstimmende Gestaltungsprinzipien auf, die an ein und denselben Kunstkreis denken lassen, wenngleich die Bronze aus dem Pamir künstlerisch qualitativvoller ausgeführt wurde, auch endet der Schwanz hier nicht in einem Vogelkopf, doch ein Vogel mit entsprechender Kopfform sitzt auf dem Nacken des Pferdes. Diesen Stücken ließen sich noch etliche mehr hinzufügen. Sie alle zeigen, daß Karakorum und Pamir in ihrer Tierstilkunst enge Gemeinsamkeiten aufweisen.

Natürlich stellt sich damit die Frage, ob diese Verbindungen in den Pamir nun auch für eine verlässlichere Datierung der Bronzen aus dem Karakorum-Gebiet nutzbar gemacht werden können. Doch die Antwort ist leider negativ. Trotz umfassender Grabungstätigkeit, die A. N. Bernštam in den späten vierziger Jahren begann (Bernštam 1952) und die später Litvinskij und A. D. Babaev fortsetzten und in deren Verlauf Hunderte von Kurganen aus den Pamir-Hochtälern untersucht wurden (Babaev 1978), veröffentlichte man bis heute nur wenige für chronologische Analysen verwertbare Inventare. Mit dieser unerquicklichen Situation hatte auch die russische Forschung ihre Probleme, wie eine 1992 erschienene Untersuchung von J. Zadneprovskij zeigte, der innerhalb der reichen skythisch-sakischen Funde dieser Region letztlich nur zwei Zeitabschnitte unterschied (Zadneprovskij 1992, 95 ff.). Die ältere Stufe, die er in das 8.-6. Jh. v. Chr. datierte, wäre seiner Meinung nach z. B. durch Kurgan 10 von Tamdy repräsentiert, der zu den ältesten reiternomadischen Komplexen des Pamir gehört. Zweiflügelige Bronzepfeilspitzen, dreikantige Knochenpfeilspitzen, frühes Pferdegeschirr sowie Tierstilbronzen (dabei ein Steinbock im Sprung sowie zwei kleine Panther- oder Bärenfigürchen) (Zadneprovskij 1992, Taf. 36) legen eine Verknüpfung mit dem von M. Grjaznov gegrabenen Kurgan von Aržan nahe (Grjaznov 1984). Der Fund fügt sich damit in einen frühesten skythenzeitlichen Horizont, der von Aržan in Tuva über Ujgarak und Ta-

gischen-Süd am Aral-See bis in die Novočerkassk-Zeit im nördlichen Schwarzmeerraum reicht, von der eingangs schon die Rede war, und der in das spätere 9. und beginnende 8. Jh. v. Chr. datiert werden kann.

Die Lösung für so manche mit dem frühesten Auftreten des Tierstils verbundene Frage muß also doch wieder in Südsibirien gesucht werden, und zwar zu beiden Seiten des Sajan, im Minusinsker Becken nördlich und in Tuva südlich dieses Gebirgszuges, der den Altaj nach Osten hin fortsetzt. Dort setzte die Eurasien-Abteilung deshalb auch einen der Schwerpunkte ihrer Arbeit. Von Aržan war bereits die Rede, der dort von Grjaznov in den siebziger Jahren untersuchte Kurgan nimmt seither eine zentrale Stellung in der Diskussion um die Datierung des frühest-skythenzeitlichen Horizontes ein (Grjaznov 1984). Die Nekropole von Aržan liegt im Ujuk-Becken und umfaßt Hunderte, wahrscheinlich Tausende von Kurganen, die sich überwiegend in scheinbar parallelen Reihen durch diese Hochebene ziehen (Grjaznov 1984, Abb. 1). Der heutige Ort Aržan befindet sich im Zentrum dieses Ujuk-Beckens. Hinsichtlich der Verteilung der Kurgane fällt auf, daß es sich bei den östlich des Ortes Aržan gelegenen um Steinplattformen handelt (Abb. 9), die erhebliche Durchmesser aufweisen (70-120 m), jedoch nicht allzu hoch sind (3-5 m); sie kommen ferner ganz ohne Erdaufschüttung oder Rasensodenaufbau aus. Westlich des Ortes Aržan erstrecken sich dagegen vergleichsweise hohe Erdkurgane, die allenfalls einen Steinpanzer aufweisen können, ansonsten aber aus Erde und Rasensoden bestehen. Die herausragendsten unter ihnen können bis zu 20-25 m Höhe erreichen und stellen damit wahrlich monumentale Grabbauten dar. Im Jahre 1997 untersuchten wir gemeinsam mit einer Archäologengruppe um K. Čugunov aus St. Petersburg einen kleineren dieser Erdkurgane westlich des Ortes; er war stark beraubt, doch die noch verbliebenen theriomorphen Goldblechbesatzstücke datieren die Anlage etwa in das 5. Jh. v. Chr.

Von den Kurganen mit Steinplattformen darf bislang nur der von Grjaznov untersuchte – hier als Aržan 1 bezeichnet – (Abb. 9) als systematisch ausgegraben gelten (Grjaznov 1984). Dabei handelte es sich um die westlichste Anlage dieses Typs, die mitten im Ort Aržan lag; westlich daran anschließend kommen nur mehr Erdkurgane vor. Zwar war auch dieser von Grjaznov freigelegte Kurgan beraubt, doch stießen die Ausgräber noch auf etliche Fundgegenstände, die einen frühestskythenzeitlichen Fundhorizont zu definieren halfen, der von der Forschung weitgehend übereinstimmend in das späte 9./beginnende 8. Jh. v. Chr. datiert und mit der Novočerkassk-Zeit weiter westlich im Nordschwarzmeerraum parallelisiert wird (Kossack 1994, 19 ff.). Zu den kennzeichnenden Beifunden gehören ein früher Streitpickel aus Bronze, Bronzedolche, deren Heftgestaltung noch stark an karasukzeitliche Stücke der vorangehenden Spätbronzezeit erinnert, zweiflügelige Bronzefeißspitzen, dreikantige Knochenpfeilspitzen, frühes Pferdegeschirr, wobei insbesondere erste Trensen mit Steigbügelösen hervorzuheben sind, die denjenigen aus Kelermes zeitlich jedoch noch vorangehen dürften, sowie eine große Bronzeplatte in Form eines Rolltieres (Panther) (Grjaznov 1984, Abb. 11-16). Im Kurgan waren ferner sog. Hirschsteine verbaut, einfache Stelen mit gelegentlich anthropomorphen Zügen, die meist mit frühen Tierstilbildern und/oder Waffendarstellungen u. a. versehen sind (Grjaznov 1984, Abb. 29). Grjaznov nahm an, sie wären hier als Spolien verbaut worden und hielt sie deshalb für kurzfristig älter als den Kurgan selbst, was aber schon damals nicht völlig gesichert schien. Mit Hilfe dieser Hirschsteine läßt sich jedoch die Brücke nach Nordchina schlagen, weshalb sie von einiger Bedeutung sind. So finden sich auf ihnen z. B. auch Darstellungen von Dolchen bzw. Kurzschwertern mit vermutlichen Metallscheiden, die dreieckig durchbrochen sein können (Kovalev 1992, 46 ff.). Solche Stücke sind ferner aus Gräbern der Inneren Mongolei bekannt, wie z. B. aus Nanshangen M101. Bronzegefäße aus einem späten

Abschnitt der Westlichen Zhou-Dynastie verweisen dieses Inventar in das 9. Jh. v. Chr. (Wagner/Parzinger 1998, 63 ff. Abb. 12-16). In diesem Grab fanden sich ferner klar entwickelte Tierstilelemente (einschließlich Rolltierdarstellungen). Damit scheint auch der Kurgan von Aržan fester an das 9. Jh. v. Chr. gebunden als zunächst noch angenommen.

Diese hier nur cursorisch beleuchteten Zusammenhänge machen jedenfalls deutlich, daß die Kontaktzone zwischen Tuva einerseits und den nördlichen Randgebieten Chinas andererseits von erheblicher Bedeutung für die Entstehung des sibirischen Tierstils gewesen sein dürfte, wobei die Erforschung dieser Regionen jedoch erst am Anfang steht. Eine Schlüsselrolle kommt dabei der Nekropole von Aržan zu, weil sie erheblich zur Verknüpfung dieser Landschaften und Kulturräume beizutragen vermag. Aus diesem Grund entschlossen wir uns, die 1997 in Kooperation mit russischen Kollegen aus St. Petersburg begonnenen Arbeiten an diesem Platz fortzuführen. Da wir den Beginn der sibirischen Tierstils und nicht dessen weiteres Schicksal während der zweiten Hälfte des 1. Jt. v. Chr. als Kernproblem betrachten, sollen sich diese Forschungen auf die ältere, östliche Gruppe der Nekropole von Aržan konzentrieren, die aus jenen von Grjaznov erstmals ausgegraben Steinplattformen besteht. Da es den Anschein hat, daß das Gräberfeld von Ost nach West fortschreitend belegt wurde, begannen wir mit den Untersuchungen am östlichsten Kurgan des Platzes (Kurgan Aržan 2) (Abb. 10), in der Hoffnung, dort den Anfang seiner Belegung zu erfassen.

Auch bei Kurgan 2 handelte es sich um eine nicht sonderlich hohe Steinplattform, die aber fast 70 m im Durchmesser maß. Die Arbeiten des vergangenen Jahres dienten der Vorbereitung für eine vollständige Freilegung in der Kampagne 2001. Im beschädigten südlichen Teil des Hügels (Abb. 10) wurden zwei Schnitte angelegt, um Einblick in den Aufbau des Kurgans zu

erhalten. Anders als bei dem von Grjaznov gegrabenen Hügel fand sich keine vergleichbare Holzkonstruktion (Abb. 9); die Steine waren statt dessen direkt auf der alten Oberfläche aufgeschichtet (Abb. 11), wobei die erstellten Profile den Anschein erweckten, als ließen sich zwei Phasen unterscheiden, was aber noch genauer zu überprüfen bleibt. Ferner zeigten sich Aushübe von mindestens zwei Grabanlagen im Inneren des Kurgans; dies läßt darauf schließen, daß die Gräber schachtartig in den gewachsenen Boden eingetieft wurden. Bemerkenswert sind während dieser Arbeiten entdeckte Keramikfragmente, die bezüglich Form, Ware und Verzierung (Abdrücke und Kerben) weder mit frühskythischer noch spätbronzezeitlicher Keramik zu vergleichen sind, sondern am stärksten an Gefäße der frühbronzezeitlichen Okunev-Kultur erinnern. Nahezu identische Gefäße sind in der Okunev-Siedlung im nordtuvinischen Toora-Daš zum Vorschein gekommen (Semenov 1992, Abb. 28-32).

In diese Richtung weist auch eine Steinplatte, die im Kurgan verbaut war. Sie zeigt verschiedene Tier- und Menschendarstellungen, die noch ganz in bronzezeitlicher Tradition stehen. Insbesondere das einem Bären ähnelnde Raubtier mit weit aufgerissenem Maul, gefletschten Zähnen und hervorstößender Zunge (Abb. 12,1) findet seine besten Entsprechungen auf Felsbildern und Stelen wiederum der Okunev-Kultur (Abb. 12,5). Besonders bemerkenswert ist dabei die Tatsache, daß in das Hinterteil dieses Raubtieres ein Rolltier einer noch sehr frühen, stark schematisierten Art eingearbeitet wurde (Abb. 12,1). Hier verbinden sich also eindeutig okunevzeitliche Kunsttraditionen mit Elementen frühesten Tierstils, wie wir ihn von den Reiternomaden der frühen Eisenzeit kennen. Dieser Befund bleibt jedoch kein Einzelfall: Auch auf einem Hirschstein aus Uuŕgijn uuer aus der Mongolei (Abb. 12,4) begegnen neben typisch frühskythischen Hirschdarstellungen zwei Bärenfiguren ähnlichen Stils und ähnlicher Haltung, die Mäuler weit aufgerissen, die Zähne gefletscht und die Zunge gerade

nach vorne gestreckt (Kossack 1987, Abb. 1,3). Dasselbe Motiv scheint ferner weiter westlich im Nordschwarzmeerraum in den theriomorphen Goldblechen von Michalkov wiederzukehren, wenngleich stärker schematisiert (Kossack 1987, Abb. 7,1.2): Auch dort weisen Vorder- und Hinterläufe nach vorne, das Maul ist weit aufgerissen und die Zunge herausgestreckt (Abb. 12,2.3). Da der Hortfund von Michalkov der Novočerkassk-Periode angehört, ergibt dies auch eine zeitliche Nähe zu obiger Steinplatte aus Aržan.

Wie diese Zusammenhänge zu erklären sind, muß derzeit offenbleiben, weil die Okunev-Kultur nach bisherigem Wissen im Verlaufe der ersten Hälfte des 2. Jt. v. Chr. endete und die frühe Skythenzeit in Tuva erst mit dem 9. Jh. v. Chr. begann. Beide Kulturen sind also durch mehrere Jahrhunderte voneinander getrennt; im Minusinsker Becken liegen Andronovo- und Karasuk-Kultur dazwischen. Es bleibt aber zu berücksichtigen, daß aus den Gebieten südlich des Sajans am oberen Enisej einerseits keine Andronovo-Materialien bekannt sind und andererseits auch die Karasuk-Kultur nicht sonderlich deutlich ausgeprägt ist. Es wäre somit durchaus vorstellbar, daß hier in Tuva Okunev-Traditionen fortbestanden, als im Minusinsker Becken die Okunev-Kultur bereits durch von Westen zugewanderte Andronovo-Gruppen überschichtet worden war, die dann wiederum in der von Südosten an den mittleren Enisej vordringenden Karasuk-Kultur aufgingen. Alle diese Überlegungen müssen derzeit jedoch Spekulation bleiben, weil der Forschungsstand keine konkreteren Aussagen gestattet. Erst nach einer vollständigen Freilegung des Kurgans 2 von Aržan wird man beurteilen können, inwieweit die dort entdeckten Funde und Befunde Neues zum Ursprung des Tierstils sowie zur Frage der Berührung von bronzezeitlicher Kunsttradition und frühskythischem Tierstil beizutragen vermögen.

Kurgan 2 war auf drei Seiten von kleineren und größeren Steinkreisen

umgeben, die zu drei bis vier parallelen Reihen konzentrisch angeordnet waren. Etliche dieser Steinkreise sind bereits obertägig sichtbar, weitere konnten 1998 mit Hilfe geomagnetischer Prospektionen festgestellt werden. Insgesamt wurden in diesem Jahr sieben solche kreisförmige Steinsetzungen aufgedeckt (Abb. 13); in ihrem Zentrum fanden sich Feuerstellen vermutlicher Brandopfer mit Asche, verbrannten Tierknochenfragmenten, geschmolzenen Gold- und Bronzebruchstücken sowie Keramikscherben, die mit denen aus der Kurganaufschüttung übereinstimmen und in deutlicher bronzezeitlicher Tradition (Okunev-Anklänge) stehen. Einen ähnlichen Befund konnte bereits Grjaznov feststellen: Um den Fuß des von ihm untersuchten Kurgans Aržan 1 herum zogen sich in Abständen von 15-30 m zwei bis drei Reihen von Steinaufschüttungen über eine Strecke von ca. 300 m hin, also etwas mehr als die Hälfte des Kreisumfangs. Einige von ihnen wurden von ihm freigelegt. Dabei zeigte sich, daß es sich um Steinaufschüttungen von 2-3 m Durchmesser und 0,70-0,80 m Höhe handelte. Sie enthielten keine Bestattungen, sondern erbrachten lediglich einige Tierknochen, überwiegend von Pferden, auch Schaf/Ziege und Stier kommen vor, doch weitere Funde, wie sie bei Kurgan Aržan 2 im vergangenen Jahr entdeckt werden konnten (Keramikscherben, Goldblechfetzen, Bronze fragmente), sind offenbar nicht aufgetreten (Grjaznov 1984, 60 f.). Grjaznov geht davon aus, daß es sich um Gedenkstätten, Kenotaphe oder auch einfach nur Opferplätze handelt, an denen zu Ehren der Verstorbenen Tieropfer dargebracht wurden, wobei er offenlassen muß, ob diese Handlungen (Totenmahlzeiten) einmal oder regelhaft wiederkehrend ausgeführt wurden (Grjaznov 1984, 60 f.). Der Befund ähnelt damit dem von Kurgan Aržan 2 und dürfte entsprechend zu interpretieren sein, auch wenn dort anstelle von Steinaufschüttungen ausschließlich Steinkreise vorkommen, und diese Opferplätze nicht im Osten, sondern eher im Norden von Kurgan 2 liegen.

Von chronologischer Bedeutung ist die Beobachtung, daß einer dieser Steinkreise

um Kurgan Aržan 2 eine Stele im Stil der oben bereits erwähnten ‚Hirschsteine‘ erbrachte, die offenbar direkt an ihm aufgestellt war. Da an der funktionalen Zusammengehörigkeit und damit auch Gleichzeitigkeit von Kurgan 2 und den ihn umgebenden Steinkreisen ebenfalls nicht zu zweifeln ist, ergibt sich daraus auch eine zeitliche Verknüpfung der Stele mit dem Kurgan selbst. Dies könnte dafür sprechen, daß eben – anders als Grjaznov vermutete – die frühesten Kurgane (Steinplattformen) von Aržan in den Horizont der ‚Hirschsteine‘ gehören und eben nicht kurzfristig jünger sind. Da wir die ‚Hirschsteine‘ über Befunde wie Nanshangen M101 u. a. mit dem 9. Jh. v. Chr. verbinden (s. o.), könnte dies für die Steinplattformen von Aržan durchaus bedeuten, daß sie von der Wende vom späten 9. zum frühen 8. Jh. in das 9. Jh. v. Chr. hinaufdatiert werden müssen. Aufgrund der Tatsache, daß die ‚Hirschsteine‘ aber hinsichtlich ihrer Darstellungen durchaus noch Bezüge zur Karasuk-Kultur verraten, stellt sich in der Tat die Frage, ob nicht in einer Zeit, als andernorts noch spätestes Karasuk bestand, hier in Aržan – und sicher an anderen Plätzen dieser Region ebenfalls – bereits früher Tierstil und auch Sachkultur frühskythischer Prägung entstanden sein könnten. Sollte sich dies durch unsere weiteren Ausgrabungen in Aržan als richtig erweisen lassen, hätten wir es hier mit den ältesten Ausprägungen dieses später für die eurasischen Reiternomaden des 1. Jt. v. Chr. so typischen Kunstschaffens zu tun, die bis an die Wende vom 2. zum 1., auf jeden Fall aber bis ganz an den Beginn des 1. Jt. v. Chr. zurückreichen sollten.

Unsere Bemerkungen zum frühen Tierstil machten zweierlei deutlich: Einerseits sind wir noch weit von einer befriedigenden Lösung entfernt und mit verbesserter Quellenlage steigt auch die Zahl der offenen Fragen, wie gerade die Entdeckung der bis in die Okunev-Zeit zurückreichenden Traditionsstränge deutlich macht. Andererseits handelt es sich dabei um ein Thema wahrlich eurasischer

Dimension, denn die Datierungsbeiträge, die Nordchina zu leisten imstande ist, sind für die hier aufgeworfenen Fragen nicht weniger folgenreich als die Hochdatierung des Endes der mitteleuropäischen Urnenfelderzeit.

derzeit aufgrund von Dendro-Daten aus schweizerischen Uferlandsiedlungen. Befriedigende Antworten wird jedoch nur derjenige finden, der nicht in engen Kategorien denkt und forscht.

Bibliographie

BABAEV, A. D., 1978
„Kistorii vooruženija naselenija zapadnogo Pamira“, *Materialnaja Kul'tura Tadžikistana* 3, Dušanbe.

BERNSTAM, A. N., 1952
„Istoriko-archeologičeskie očerki central'nogo Tjan'-šanja i Pamiro-Alaja“, *Materialy i issledovanija Archeologii SSSR* 26, Moskva, Leningrad.

BUKOWSKI, Z., 1977
„The Scythian influence in the area of Lusitan Culture“, Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdansk.

CHOCHOROWSKI, J., 1985
„Die Rolle der Vekerzug-Kultur (VK) im Rahmen der skythischen Einfälle in Mitteleuropa“, *Prähistorische Zeitschrift* 60, 204 ff.

CUYLER YOUNG, J., 1965
„A Comparative Ceramic Chronology for Western Iran, 1500-500 B. C.“, *Iran* 3, 53 ff.

DANI, A. H., 1992
„Novye otkrytija v severnom Pakistane i problema poischozhdenija dardskoj kul'tury“, *Stratum Plus* 2, 362 ff.

FRIEDRICH, M. H., HENNIG, 1995
„Dendrochronologische Untersuchungen der Hölzer des hallstattzeitlichen Wagengrabes 8 aus Wehringen, Lkr. Augsburg, und andere Absolutdaten zur Hallstattzeit“, *Bayerische Vorgeschichtsblätter* 60, 289 ff.

GALANINA, L. K., 1997
„Die Kurgane von Kelermes“, IVANTCHIK, A., PARZINGER, H. (Hrsg.), *Steppenvölker Eurasiens/Stepnye Narody Evrazii I*, Moskau.

GRJAZNOV, M. P., 1984
„Der Großkurgan von Aržan in Tuva, Südsibirien“, München, *Materialien zur Allgemeinen und Vergleichenden Archäologie* 23.

HAUPTMANN, H., 1983
„Neue Funde eurasischer Steppennomaden in Kleinasien“, *Beiträge zur Altertumskunde Kleinasien. Festschrift für Kurt Bittel*, BOEHMER, R. M., HAUPTMANN, H. (Hrsg.), Mainz, 251 ff.

JETTMAR, K., 1989
„Animal Style - a Heraldic System in the Indus Valley“, *Pakistan Archaeology* 24, 257 ff.

JETTMAR, K., 1991
„The Art of the Northern Nomads in the Upper Indus Valley“, *South Asian Studies* 7, 1 ff.

KOSSACK, G., 1986
„Zaumzeug aus Kelermes“, *Hallstatt Kolloquium Veszprém, Mitteilungen des Archäologischen Instituts Budapest Beiheft* 3, 125 ff.

KOSSACK, G., 1987
„Von den Anfängen des skytho-iranischen Tierstils“, *Skythika*, Bayerische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-Historische Klasse, Abhandlungen Neue Folge, München, 98, 24 ff.

KOSSACK, G., 1994
„Neufunde aus dem Novočerkassker Formenkreis und ihre Bedeutung für die Geschichte steppenbezogener Reitervölker der späten Bronzezeit“, *Il Mar Nero* 1, 19 ff.

KOVALEV, A., 1992
„Karasuk-Dolche, Hirschsteine und die Nomaden der chinesischen Annalen im Altertum“, *Maoqinggou. Ein eisenzeitliches Gräberfeld in der Ordos-Region (Innere Mongolei)*, HÖLTMANN, T. O., KOSSACK, G. (Hrsg.), *Materialien zur Allgemeinen und Vergleichenden Archäologie* 50, Mainz.

LITVINSKIJ, B. A., 1972
„Drevnie kočevniki kryši mira“, Moskva.

MINNS, E. H., 1930
„Small Bronzes from Northern Asia“, *Antiquaries Journal* 10, 1 ff.

MÜLLER-KARPE, H., 1959
„Beiträge zur Chronologie der Urnenfelderzeit nördlich und südlich der Alpen“, *Römisch-Germanische Forschungen* 22, Berlin.

PARZINGER, H., 1992
„La place du Jura franco-suisse dans le monde hallstattien: observations sur le début du Premier âge du Fer“, KAENEL, G./CURDY, P., *L'âge du Fer dans le Jura*, Cahiers d'Archéologie Romande, Bibliothèque Historique Vaudoise, Lausanne, 57, 119 ff. x

POLOS'MAK, N., 1996
„La prêtresse altaïque“, *Tombes gelées de Sibérie, Dossiers d'Archéologie*, Dijon, 212, 28 ff.

RAHMAN, S., 1990
„Unique Find of Gold Ornaments from Pattan/Kohistan“, *Journal of Central Asia* 13/1, 5 ff.

REINECKE, P., 1911
„Grabfunde der dritten Hallstattstufe aus Süddeutschland“, Mainz, *Altertümer unserer heidnischen Vorzeit* V, 399 ff.

RUDENKO, S., 1953
„Kul'tura naselenija Gornogo Altaja v Skifskoe vremja“, Moskva.

RYCHNER, V., U. RUOFF, 1986
„L'âge du Bronze sur le Plateau suisse“, *Chronologie, Antiqua*, Basel, 15, 73 ff.

SCHEFOLD, K., 1938
„Der skythische Tierstil in Südrussland“, *Eurasia Septentrionalis Antiqua* 12, 1938, 1 ff.

SEменов, V. A., 1992
„Neolit i bronzovyj vek Tuvy“, Sankt-Peterburg.

STEIN, A., 1944
„Archaeological Notes from the Hindukush Region“, *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, 16 ff.

TERENOŽKIN, A., 1976
„Kimmerijcy“, Kiev.

WAGNER, M., H. PARZINGER, 1998
„Bemerkungen zur inneren Gliederung der spätbronzezeitlichen Kultur Oberes Xiajiadian und deren Bedeutung für die südsibirische Kulturentwicklung“, *Eurasia Antiqua* 4, 37 ff.

ZADNEPROVSKIJ, JU. A., 1992
„Rannie kočevniki Pamira“, *Stepnaja polosnaja Aziatskoj časti SSSR v skifo-sarmatskoe vremja*, MOŠKOVA, M. G. (Hrsg.), *Archeologija SSSR*, Moskva.

Abb. 1: Kelermes. Goldblech in Form eines Panthers aus Kurgan 1, Grabung Schulz 1903. Nach Galanina 1997, Taf. 3.

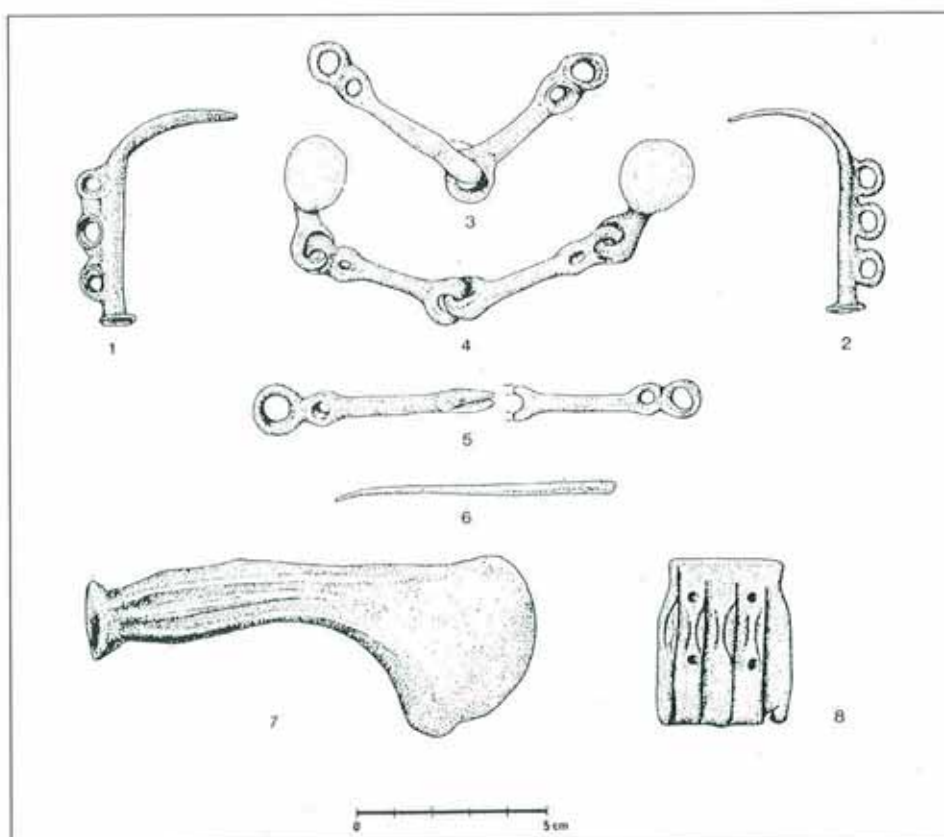

Abb. 2: Novočerkassk. Hortfund. Nach Kossack 1994, Abb. 1.

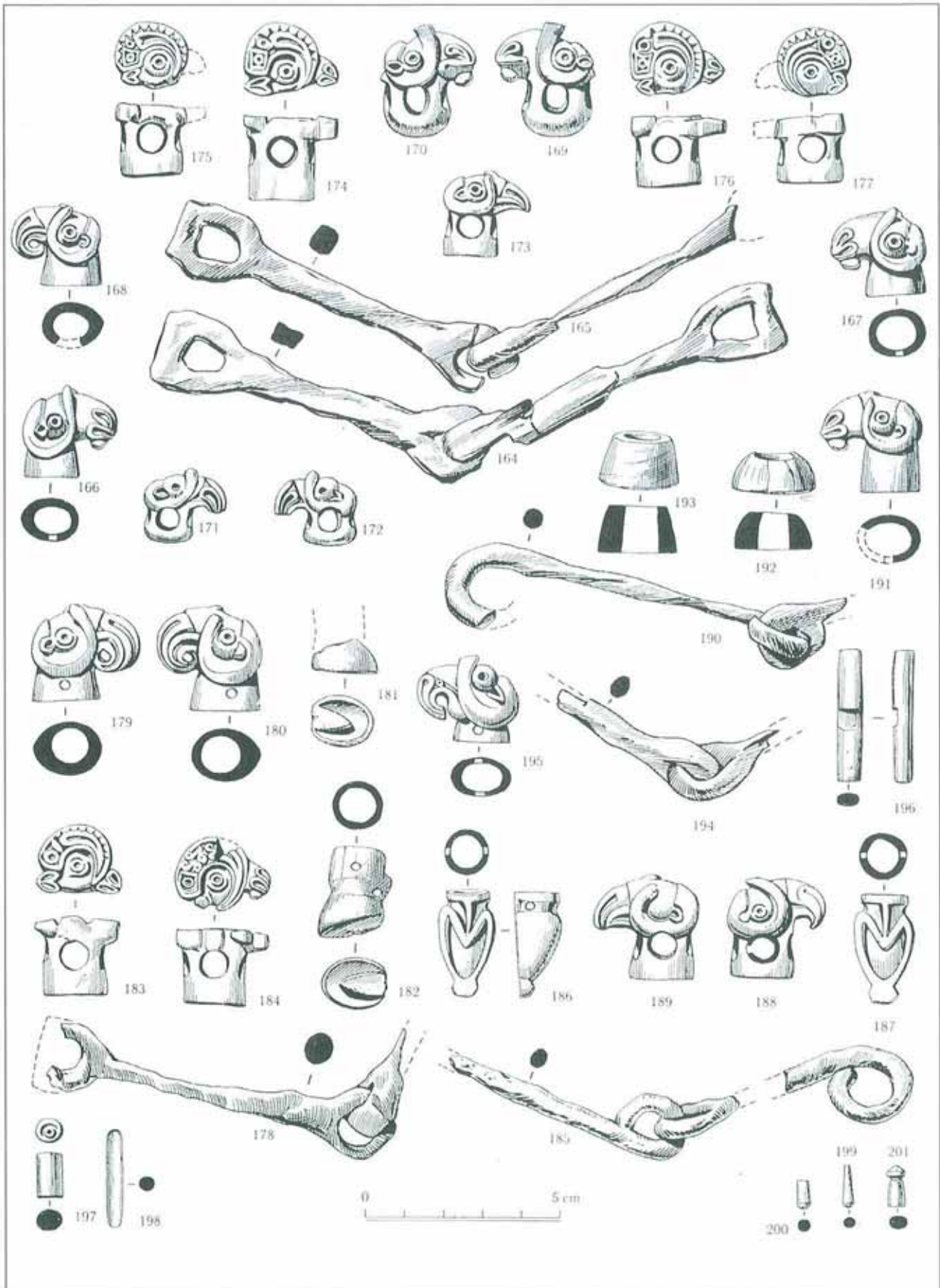

Abb. 3: Kelermes. Frühschythisches Pferdegeschirr aus Kurgan 1, Grabung Veselovskij 1904. Nach Galanina 1997, Taf. 21.

Abb. 4: Kelermes. Akinakesgriff und Scheide mit Goldblechummantelung aus Kurgan 1, Grabung Schulz 1903. Nach Galanina 1997, Taf. 8.

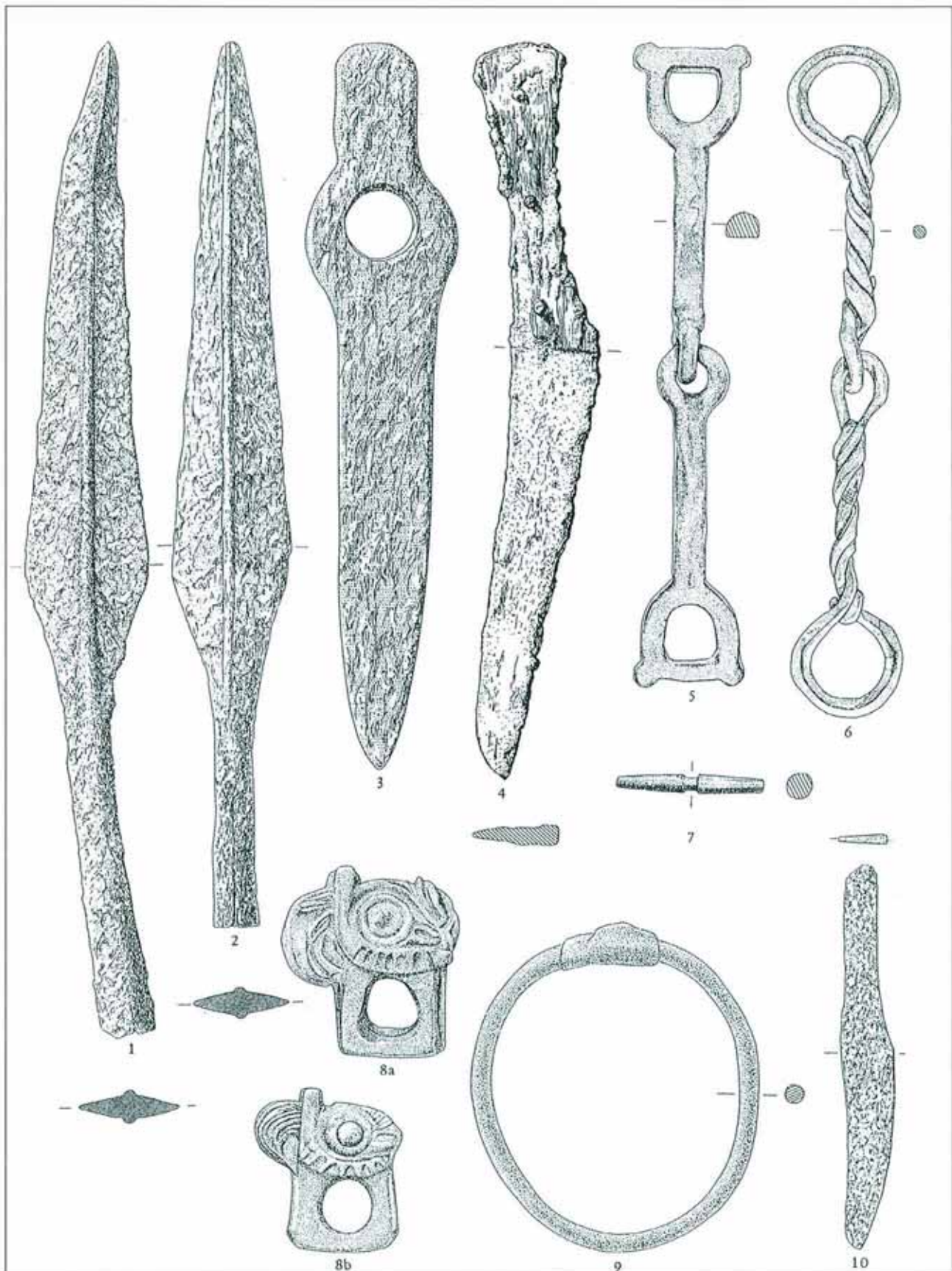

Abb. 5: Norşuntepe. Frühschythenzeitliche Funde aus dem Pferdegrab. Nach Hauptmann 1983.

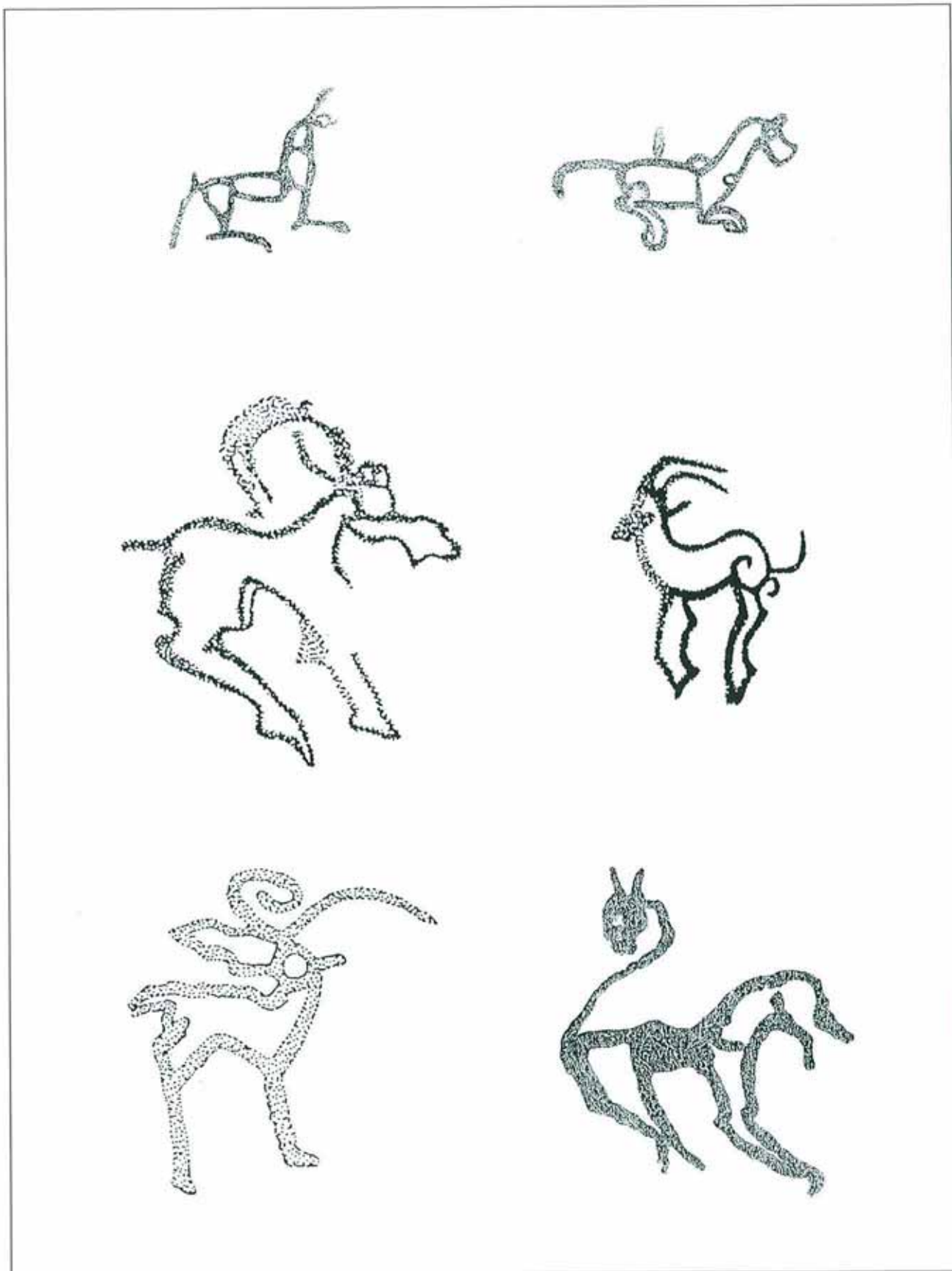

Abb. 6: Felsbild Darstellungen mit Tierstil-Elementen vom oberen Indus. 1-2 Oshibat. 3-4 Menargah. 5 Chilas. 6 Thor. Nach Jettmar 1989; 1991.

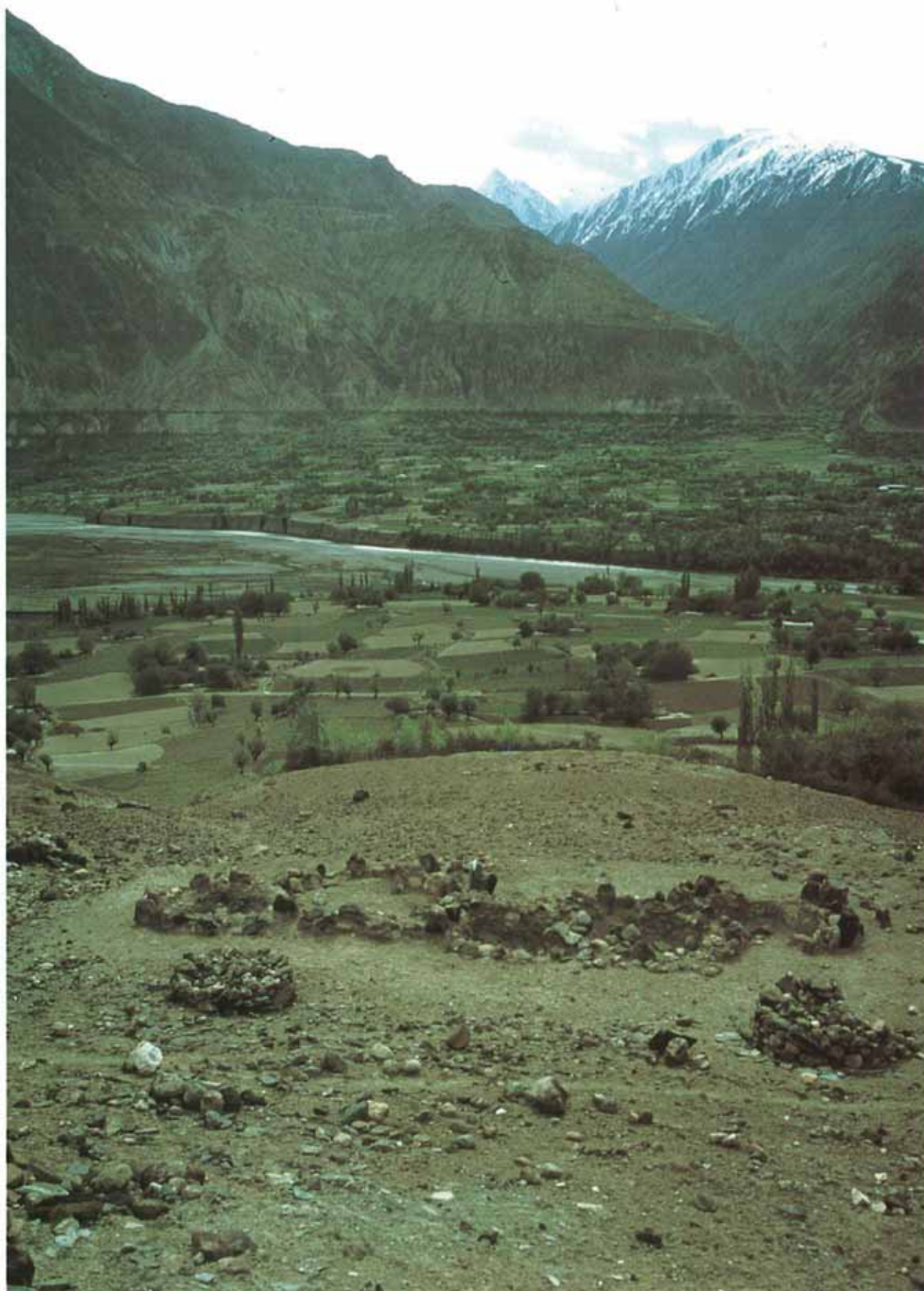

Abb. 7: Daen, Karakorum. Blick auf die von H. Hauptmann nachuntersuchten Grabanlagen.

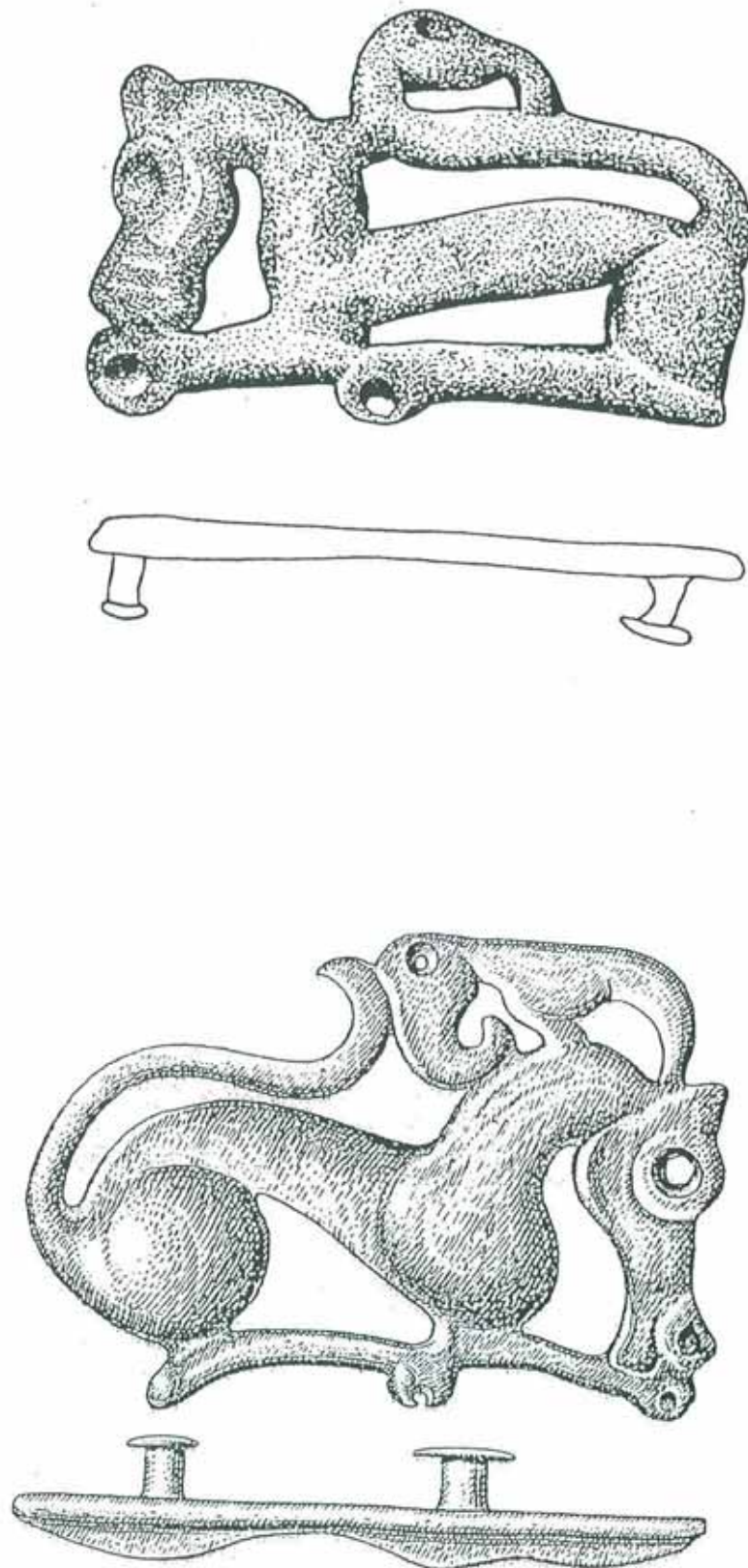

Abb. 8: Tiergestaltige Bronzeplatten aus Daen (1) und Tegermansu I, Kurgan 7 (2). 1 Umzeichnung E. Sepi, Heidelberg. 2 Nach Litvinskij 1972, Taf. 23,8.

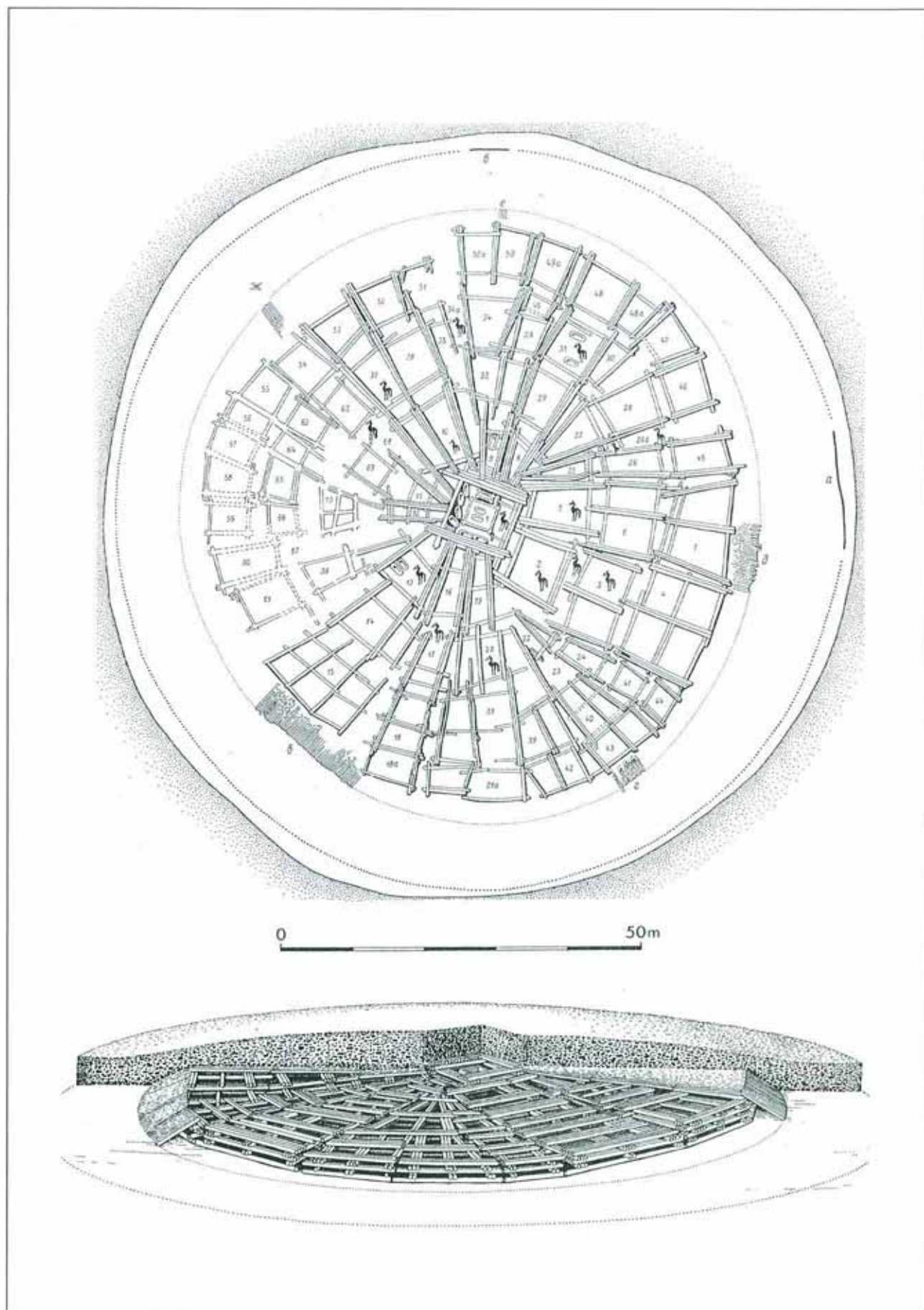

Abb. 9: Aržan. Plan von Kurgan 1. Nach Grijaznov 1984, Abb. 3.

Abb. 10: Aržan. Blick auf Kurgan 2, im Vordergrund einer der den Kurgan umgebenden Steinkreise.

Abb. 11: Aržan. Profil einer Sondage durch die Steinplattform von Kurgan 2.

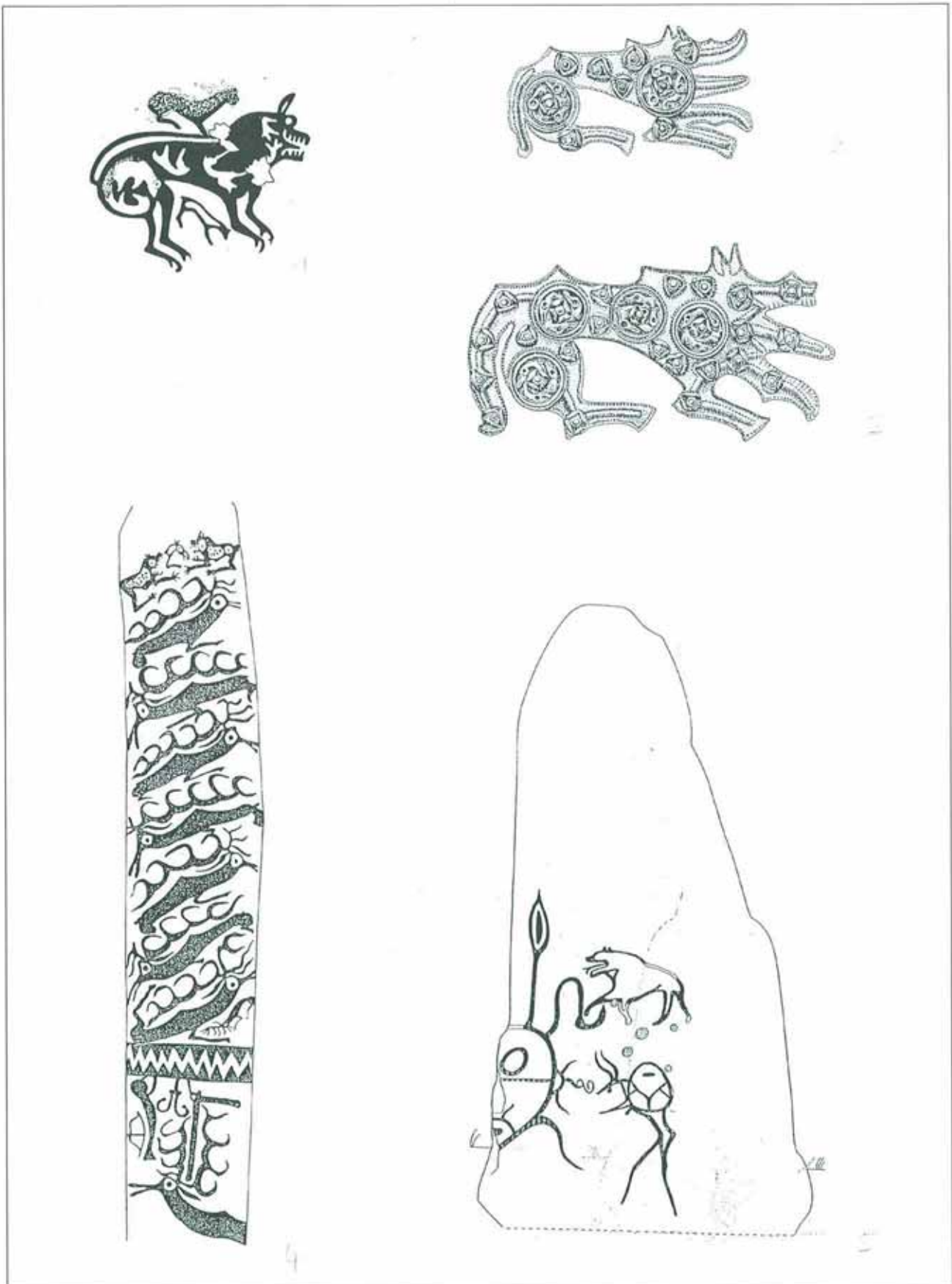

Abb. 12: Raubtierdarstellungen mit aufgerissenem Maul. 1 Detail einer Steinplatte aus Kurgan 2 von Aržan. 2-3 Theriomorphe Goldbleche aus Michalkov. 4 Hirschstein aus Uusgijn uuver, Nordwestmongolei. 5 Okunev-Stele aus Chakassien. 2-4 Nach Kossack 1987, Abb. 1,3; 7,1.2.

Abb. 13: Aržan. Freigelegte Steinkreise um Kurgan 2.

Köşk Höyük: Anadolu Arkeolojisine Yeni Katkılar

Köşk Höyük: New Contributions to Anatolian Archaeology

*Aliye ÖZTAN

Anahtar sözcükler: Köşk Höyük, Neolitik, Kalkolitik, kil sıvalı kalatası, kabartmalı kap.
Keywords: Köşk Höyük, Neolithic, Chalcolithic, plastered skull, relief vase.

Excavations at Köşk Höyük have produced important informations about the Central Anatolian Prehistoric period. The architecture is predominantly Anatolian in plan and material, and evidence from Köşk Höyük has contributed to an understanding of metallurgy from the period; small pieces of copper ore, found in front of an oven in level I, were processed into small pieces but were probably deemed unworthy for further processing or smelting. Besides the Anatolian type of the burial practices at the site, the discovery of plastered skulls, characteristic of Near Eastern Aceramic Neolithic, makes Köşk Höyük unique. Pottery is monochrome or painted, some bearing relief or incised decoration. The vessels with relief decoration, which form an important group among the finds, were produced by local potters. Relief decoration was used to render natural representations of local fauna, which must have been considered sacred. Material culture dating to the transitional period between the Late Neolithic to the Chalcolithic Period (end of 6th millennium, beginning of the 5th millennium BC), has helped to shed light on a period known from only a few settlements.

Orta Anadolu Prehistorik döneminin bir bölümü için önemli buluntular veren Köşk Höyük, Bor ovasının ortasında, Bahçeli Kasabası kıyısında yer almaktadır. Höyük, kireçtaşından kayalık bir yükseltinin kuzey yamacında oluşmuştur. Bu eğimde erozyonla inen dolgular dışında kalan kısım 100x 90 m.lik bir alanı kaplamaktadır(Çizim 1).

Bu noktanın Neolitik ve Kalkolitik Çağda iskan yeri olarak seçilmesinin nedeni, çevresinde bugün de çok verimli olan bir

araziye hakim durumda olmasıdır. Bu seçimdeki bir başka neden kayalığın hemen dibinde günümüzde de var olan bir su kaynağının bulunmasıdır.

Bu su daha sonraki dönemlerde de önemini korumuş, Roma Çağında M.S. 2. yüzyılda kaynağın çevresine bir havuz inşa edilmiştir(Berges- Nollé 2000: 321, Abb.6). Havuzun batı köşesindeki tahliye sistemi ile bir kanala alınan su, aradaki kot farkı nedeniyle Bahçeli Kasabasında büyük kısmı yer al-

tından, daha sonra yüzeye çıkan kemerlerle taşınarak Kemerhisar/ antik Tyana'ya iletilmiş, böylece kentin su gereksinimi karşılanmıştır. Bu dönemde Köşk Höyük'ün sadece en yüksek yerine birkaç küçük konut inşaa edilmiştir. Bu konutlar olasılıkla havuz ve su yolunun bakımı, korunması ile ilgili görevlilere aittir.

Köşk Höyük'te yapılan kazılarda henüz ana toprağa ulaşılammıştır. 2000 yılı kazıları höyükte en az 4 yapı katının varlığını ortaya koymuştur. Ele geçen mimari ve küçük buluntular bu katlar arasında kültürel bir sürekliliğin olduğunu göstermektedir. I. kat höyüğün her tarafında görülen bir yangınla son bulmuştur. Bu kat, yapılan C 14 ve dendrokronoloji ölçümlerine göre M.Ö. 4883±120 yıllarına, dolayısıyla Erken Kalkolitik Çağa aittir (Kuniholm 1998: 54, Fig.4. Son düzeltmelerle Köşk Höyük I. katı için verilen tarih MÖ. 4911±120/-58'dir.). Diğer katların bu yöntemlerle yapılan ölçümleri henüz tamamlanmamıştır. Ancak, saptanan dört yapı katında da katlar arasında bir boşluğun varlığına işaret edecek dolgu bulunmamaktadır. Bu nedenle yerleşimin, en azından dört katın, M.Ö. 5200- 4850 yılları arasını kapsamaması gerekmektedir. Bu da yerleşimin Geç Neolitik sonundan itibaren Erken Kalkolitik başlarına kadar iskan edildiğini göstermektedir.

Mimari:

Bütün katlarda kent, küçük meydan ve sokaklarla birbirinden ayrılmış konut grupları biçiminde gelişmiştir. Bu gelişimin, daha geniş alanda araştırılan I. katta belli bir plana göre olduğu anlaşılmaktadır. Bütün katlarda konutlar sayıları birle dört arasında değişen odalara sahiptir. Yapılar birbirine benzer dikdörtgen, kare ya da yamuk planlıdır (Resim 1). Aralarındaki fark detaydardır. Anadolu'daki çağdaşı yerleşimlerden farklı olarak duvar örgüsünde büyük ölçüde taş kullanılmıştır (Resim 2-3). Bunun nedeni malzemenin çevreden kolayca sağlanmasından kaynaklanmaktadır. Hemen bütün yapılar farklı büyüklükte kırma taşların çamur harçla örülmesi ile yapılmıştır. Duvar kalın-

lıkları 45- 90 cm. arasında değişmektedir. Tabanlar daima sıkıştırılmış topraktır. Bütün konutlarda duvarların iç yüzleri, bazılarının dışları düzgün sıvalıdır. Duvarlara çeşitli yüksekliklerde nişler yapılmıştır. Konutlara dışarıdan genellikle bir basamakla inilerek girilir. 120- 70 cm. arasında değişen genişliklerdeki kapı yerleri daha özenle yapılmıştır. I. katın bazı yapılarında ahşap kapı sövelerine ait kalıntılar, kapı yatak taşları saptanmıştır. Yapıların, ağaçla kapatıldıktan sonra üstünün kamy ve çamur sıvanarak örtüldükleri anlaşılmaktadır. Tek odalı konutlarda mekanın bir bölümü, çok odalılarda ise biri depo olarak ayrılmıştır. Kullanım sırasında, gereksinimlere göre yapıların iç ya da dışına küçük hücreler eklenmiştir (Resim 3). Konutların iç donanımına gelince: Hemen her konutta en az bir seki, ocak, fırın ya da tandır bulunur (Resim 1). Çoğunlukla büyük odanın bir köşesinde, ancak daima girişin karşısındaki duvara dayalı olan sekiler kare veya dikdörtgen biçimlidir. Çevresi taşla örülmüş, içleri çamurla doldurularak, düzgün bir biçimde sıvanmıştır. Ocaklar dikdörtgen biçimlidir. Hemen her ocağın yanında işlik olarak kullanılan ikinci bir seki yer almaktadır. Az sayıdaki fırın 1.5m. çapında bir zemine oturtulmuş, üstü kubbe şeklinde örtülmüş düzensiz dikdörtgen planlıdır. Ateşliği tabanın altına yerleşmiş tandırlar I. katta yaygındır. Özellikle I. kat yapılarında büyük odanın ortasında yer alan, tabandan 5-10 cm. yükseltilerek düzgün sıvanmış yuvarlak ateş yerleri ısınma amacına yönelik olmalıdır (Resim 1). Bütün katlarda görülen tek ya da iki gözlü silolar daima çamurdan yapılmıştır.

Köşk Höyük'te I. katta, konutlar arasında yer alan bir meydana yapılmış fırın ve çevresindeki buluntular, Anadolu maden teknolojisine katkılar sağlamaktadır (Resim 4). Ağız kuzeybatıya bakan fırının tabanı çanak kırıkları ile kaplıdır. Birkaç kez yenilenmiş, en son yenilemede de küçültülmüştür. Hemen doğusuna yapılmış bir duvarla meydana ayrılmıştır. Önünde taş döşeli bir alan bulunmaktadır. Taş döşeme üstünde, çok çukurlu iki taş parçası ile bakır parçalar ele geçmiştir. Bakırların tane

büyüklüğüne getirilerek ayıklanmış ancak ergitilmeye değer görülmemiş bakır cevheri parçaları olduğu saptanmıştır¹. Pota, kalıp ve üretilmiş eşya gibi madencilığe ait diğer kanıtların henüz ele geçmemesine karşın bu buluntular bakırın taneleme işleminin yerleşim yerinde yapıldığını gösteren Anadolu'nun en eski verileri arasındadır.

Ölü Gömme Adetleri:

Bugüne kadar yapılan kazılarda Köşk Höyük'te 66 intramural mezar bulunmuştur (Silistreli 1987: 174. Roma dönemine ait toprak ve İslami döneme ait toprak ve taş sanduka mezarlar bunların dışındadır). Bütün katlarda yetişkin, çocuk ve bebekler evlerin tabanları ya da sekileri altına gömülmüştür. Mezar tipleri basit toprak ve kap olmak üzere iki çeşittir. Çoğunluğu basit toprak mezarlardır. Mezar kabı olarak küp, vazo ve çömlekler kullanılmıştır. Mezar yeri olarak genellikle oda köşeleri, duvar dipleri tercih edilmiştir. Ayrıcalık gösteren tek mezar, yukarıda sözü edilen fırın önündeki taş döşeme altına gömülmüş yetişkindir. Bazen bir mezara birden fazla (yetişkin veya bebek) birey birlikte gömülmüştür. İskeletlerin çoğu bozulmuş, parçalar halinde ele geçmiştir. Ancak tamamının hoker ya da nim hoker olarak yatırıldıkları anlaşılmaktadır. İskeletlerin değişik yönlerde yatırılmış olmaları bir yön birliğinin söz konusu olmadığını gösterir. Mezarlara -kapların içine veya dışına hediyeler bırakılmıştır. Bunlar ölümlerin öteki dünyada gereksinim duyacakları düşünülen bazı kaplar, tanrı figürinleri ve mühür, takı gibi kişisel eşyalardır.

Köşk Höyük ve Anadolu arkeolojisinin şüphesiz en dikkat çekici buluntuları beş bireye ait kille şekillendirilmiş, biri dışında diğerleri okr (aşıboyası) ile boyanmış kafatası ve parçalarıdır. Bunlardan biri (Resim 5) III. yapı katına ait binalardan birindeki seki üstünde, diğerleri II. yapı katında, aynı odanın tabanı üstünde birbirinden 1.5 m. uzaklıkta ele geçmiştir. II. katın sağlam durumda olan sıvalı kafatasında (Resim 6) hilal biçiminde hafif kabartma olarak ifade edilen kulak dışında yüz organları belirtil-

memiştir. Kulak deliği bir çukur halinde gösterilmiştir. Çeneyle birlikte boyun ve ense de gösterilerek kafatası adeta düz duracak şekilde biçimlendirilmiştir. Boynun işlenmesi ve boyasız olması bakımından diğer örneklerden ayrılmaktadır. Şekillendirildikten sonra okr ile boyanmış dört kafatasından biri tama yakındır (Resim 5). Yüzün iyi durumdaki sağ kısmında göz kapakları belirtilmiş göz çukuru kille doldurulmuş, kaş bir oyuk halinde gösterilmiş, deliği belirtilmiş muntazam ufak kulak korunmuştur. Bu kafatasının 21-24 yaşlarında bir kadına ait olduğu belirlenmiştir (Silistreli 1988: 62). Diğer üç kafatası parçalar halindedir. Bunlardan ilkinin üst yüz bölgesi korunmuştur (Resim 7). Kabaca şekillendirilmiş burun dışında gözler de dahil olmak üzere kille sıvanmıştır. Aynı alanda bulunan diğer parçaların iki bireye ait olduğu anlaşılmaktadır (Resim 8). Bunlar küçük parçalar halinde olmalarına karşın göz, burun, kulak gibi organların nasıl biçimlendirildiklerini göstermesi bakımından önemlidir. Birinde göz yuvasını kapatan kısım iri badem şeklinde hazırlanmış, göz kapakları bir kabartı halinde gösterilmiştir. Göz akını oluşturan bu kısım boyanmamıştır. Kakma olarak yapıldığı anlaşılan göz bebeği düşmüştür. Bir başka kafatasına ait olması gereken benzer biçimde hazırlanmış göz akının ortasına, gözbebeği yerine siyah bir taş yerleştirilmiştir. Hangisine ait olduğu saptanamayan hilal biçiminde gösterilmiş kulak kepçesine ait bir parça ile ucu hafif dönük burunda kanat ve delikler gerçekçi bir biçimde şekillendirilmiştir.

Eski Yakındoğu'da kafataslarına bu tarz uygulamaların yapıldığı bilinmektedir. İsrail (Jericho, Beisamoun, Kefar HaHoresh), Ürdün (Ain Ghazal) ve Suriye (Tell Ramad)den tanınan örneklerin tamamı Akeramik Neolitik dönemin A ve B evrelerindendir. Anadolu'da ise aynı gelenek aradaki zaman/ veri boşluğuna rağmen Köşk Höyük örnekleri ile temsil edilmektedir. Dönemleri farklı olmakla birlikte Köşk Höyük kafataslarından birinde boynun da gösterilmesi Suriye (Tell Ramad) özelliği gibi görünmektedir. Kafatası kültü konusunda yazdığı makalede Ake-

ramik örnekleri değerlendiren Bienert, kafataslarının tepelerinin asla sıvanmadığına dikkati çekerek bu durumu 'olasılıkla şimdi bulunmayan farklı malzemelerle kaplanmıştır' şeklinde açıklamaktadır (Bienert 1991: 11). Köşk Höyük örneklerine bu açıdan bakıldığında yalnız tepelerinin değil arkalarının da kil kaplanmadığı anlaşılmaktadır. Kil kaplama sınırı alın üstünden, kulak arkasına ve enseye ulaşan hattır. Bir başka deyişle saç sınırı esas alınmıştır. Özellikle okır boyalı kafatasında bu sınır, kulak arkasından alna doğru çıkan düzgün hatla vurgulanmıştır. Her iki örnekte de kil kaplama sınırı hafif kabarıktır (Resim 5-6). Bu da Köşk Höyük insanların yüz ve boynu şekillendirip diğer kısımları saç?/ killa, olasılıkla başlık/taçla tamamlayarak modern etlendirme yöntemlerini uyguladıklarını göstermektedir.

Kafataslarının sıvanarak saklanması adeti bugün için belli dönemlerle sınırlı kalmaktadır. Ancak bu geleneğin, kafataslarının ayrı olarak korunması, kafatası ve diğer kemikler üstüne aşıboyası yapma ile ilişkilendirilmesi halinde bağlantı sağlanabilmektedir. Akeramik Neolitik dönemde Çayönü, seramikli Neolitik dönemde Catalhöyük'te bazı iskeletlerin aşıboyalı olduğu bilinmektedir. Tilkitepe'de Tel-Halaf katı üstündeki mezarlarda bazı yetişkinlerin ve çoğu çocuğun aşıboyalı olduğu belirtilmektedir (Özgüç 1948: 5). Diğer taraftan Güney Rusya ve Kafkasya'da Neolitik sonundan Eski Tunç Çağına kadar bazı iskeletlere de aynı işlemin uygulanmış olması geleneğin uzun süre yaşadığını ve geniş bir alana yayıldığını göstermektedir.

Çanak- Çömlek:

Köşk Höyük insanların ürettiği eşyaların büyük grubu çanak- çömleklerdir. Saklama, pişirme, yeme, içme gibi işlevlerde kullanılanların yanında dini işlevli olanlar da vardır. Köşk Höyük kaplarının tamamı elde şekillendirilmiştir. Kırmızı, devetüyü, gri ve siyah tonlarında astarlı, çoğu perdahlı kaplar bütün katlarda kullanılmıştır. Kulplu kulpsuz çeşitli boyda çanaklar, kaseler, fin-

canlar, çömlekler, vazolar, küpler, meyvelikler, kapaklar, mama kapları, kaşıklar gibi değişik formlar görülür. Bunların bir kısmı kabartma, boya, çizi gibi değişik tekniklerle bezenmiştir.

Köşk Höyük çanak çömleği içinde özgün bir grubu kabartma bezemeler oluşturur. II ve III. katlarda sevilerek kullanılan kabartmalı kaplarda, yerel çömlekçiler çevrelerinde gördükleri ve kutsal saydıkları hemen her canlıyı ve bazı simgeleri ince bir zevkle işlemişlerdir. Kabartmaların konusu tanrı ve tanrıçayı betimleyen insan figürleri (Resim 9) ile değişik türlerde çok sayıda hayvandır (Silistreli 1989: 361- 372, Lev. I-XIII). Bunlar arasında boğa, inek, geyik, ceylan, leopar, keçi, kaplumbağa, kurbağa, yılan, kuş gibi hayvanlar tanımlanabilir. Hayvanların başları çoğunlukla yüksek kabartma olarak gösterilirken gövdeler daima profilden ve alçak kabartma olarak verilmiştir (Resim 10- 14). Ağaç, hilal, başak gibi bezemeler, zincir, iç içe zikzaklar kabartma olarak uygulanan diğer motiflerdir. Kabartmalı kapların bir kısmına ayrıca kırmızı ve krem renklerde boya bezeme de uygulanmıştır. I. katta ise kabartma bezeme daha çok kulp ve çevresine yapılmış insan kaş ve gözü, hayvan başı, dalgalı hat gibi simgesel motiflere dönüşmüştür.

Köşk Höyük çömlekçilerinin en az II ve III. katta severek kullandıkları bir başka bezeme de boya ile yapılandır. Boya bezeme bazı vazo ve küplerin karın genişliğinden itibaren bütün dış yüzünü kaplamaktadır. Açık devetüyü zemin üzerine kırmızı ve kahverenginin tonlarında boya ile geometrik motiflerden oluşan bezemelere bazen simgesel kabartmalar da eşlik eder. Köşk Höyük'te sadece I. katta görülen bir başka grup boyalı seramik az sayıda örnekle temsil edilmektedir (Resim 15). Bunlar form ve teknik özellikleri ile yerli seramiklerden tamamen farklıdır. Dışa çekik ağız kenarlı, yumurta gövdeli vazolara ait parçalardır. Bezeme kapların ağız kenarı içine ve dış yüzlerine, krem astar üstüne kahverenginin tonlarında uygulanmıştır. Bezeme, kalın bantlar halindeki eşkenar dörtgenlerin içlerinin in-

ce çizgilerle kafes şeklinde doldurulması ve bunların üstünde yer alan dalgalı hatlardan oluşan geometrik motiflidir. Can Hasan 2 B den tanınan bu seramiklerin Köşk Höyük'e ithal oldukları anlaşılmaktadır.

Yerel çömlekçilerce kullanıldıklarından şüphe edilemeyen bir başka bezeme insize tekniğidir. Çoğunlukla siyah ve gri renkli kaplara uygulanmış bu teknikte geometrik motifler tercih edilmiştir. II. ve III. katlarda kullanılan bu kapların bazıları dolgu bezemelidir.

Köşk Höyük seramikleri arasında yer alan hayvan ve insan biçimli kaplar Anadolu'da Geç Neolitik dönemden beri bilinen örneklerle yenilerini katmıştır. III. katta bulunmuş insan biçimli tek vazo aynı zamanda boya bezeklidir (Silistreli 1989: 372, Lev. XVIII,3; Kadın 1993: A 62). Tanrıçanın stili Köşk Höyük'ün figürinlerinden farksızdır. Hayvan biçimli kaplara I ve II. katlarda raslanmıştır. Tam ve parçalar halindeki örnekler kaplumbağa, keçi (Resim 16), boğa gibi hayvanlara aittir.

Figürinler:

Köşk Höyük'de dört yapı katında da kadın ve erkek figürinleri ele geçmiştir. Çoğu pişmiş topraktan, bir kısmı taştan yapılmış bu figürinler tanrı ve tanrıçaları simgelemektedir. Şematik ve doğal olmak üzere iki farklı stilde yapılmışlardır. Oturur veya ayakta gösterilmişlerdir. Bir örnek dışında tanrıçalar çıplak ve şişmandır. Şişmanlık kalça, baldır, üst kollarda vurgulanmıştır. Oturanlar bağdaş kurmuş veya ağırlıklarını bir tarafa vermiş durumdadır. Pişmiş toprak örneklerin bir kısmı okr boyalıdır. Başları korunmuş olanlarda uzun ancak dolgun yüz, çekik iri badem göz, küçük burun ve ağız, geniş alın ortak özelliklerdir. Bazıları yüksek silindirik biçimli başlıklıdır. Zengin hediyelere sahip III. katın bir mezarında bulunmuş tahtında oturan tanrıça devrinin eşsiz örnekleri arasındadır. Taht ayrı bir parça olarak hazırlanmıştır. Tanrıçanın göğüs üstüne kadar inen iki sıralı kolyesi ve bileziği okr boya ile belirtilmiştir (K.B. Anıtlar 1993: A59).

Daha az sayıdaki tanrı tasvirleri ayakta veya oturur durumdadır. Tamamen ya da kısmen okr ile boyanmışlardır. Bunlarda saç, sakal, başlık, giysi gibi bazı kısımlar siyah ve krem rengi boyalarla vurgulanmıştır. Bir kısmı kısa, sivri uçlu başlık ve kalça üstünde geniş bir bant halinde gövdeyi saran giysilere sahiptir.

Kemik ve Taş Eserler:

Kemik ve boynuz silah, alet ve süs eşyası yapımında kullanılarak tipolojik çeşitlilik yansıtır. Yumuşakca kabukları süs eşyası yapımında kullanılmıştır. Taş endüstrinin büyük kısmı obsidiyenden üretilmiştir. Siliks ve diğer taşların kullanımı çok azdır. Silah ve alet olarak hançer, ok ve mızrak uçları ile kesici ve kazıyıcılar kullanılmıştır. Obsidiyenlerin büyük grubu dilgilerdir. Bunların yanında çekirdek, yonga gibi ham madde ve artıklarının bulunması üretimin bir kısmının yerleşim yerinde yapıldığını kanıtlamaktadır.

SONUÇ:

Burada kısaca değinilen Köşk Höyük buluntuları, yerleşmede bir kültürel sürekliliğin olduğunu göstermektedir. Bu sürekliliğin en önemli kanıtı katlar arasında bir boşluğun olmamasıdır. I. katın tamamında görülen yangın yerleşimin terk edilmesine neden olmuştur. Diğer katlarda genel bir felaketin yaşandığına işaret eden bulgular yoktur. II. katın hemen üstüne kurulan I. katta özellikle seramikte değişiklik görülmektedir. Kap biçimleri ve teknikleri aynı kalırken boya bezemenin bırakılıp, kabartma bezemenin şekil değiştirmesi çömlekçilikte yeni bir anlayışın gelişmesi şeklinde yorumlanmalıdır.

Başlangıçta belirtildiği gibi M.Ö. V. Binin başlarında terk edilen Köşk Höyük'ün eski katları M.Ö. VI. binin son çeyreğine ait olmalıdır. Neolitik'den Kalkolitik çağa geçişin yaşandığı bu zaman dilimi Anadolu'da çok az yerleşimden tanınmaktadır. Köşk Höyük bu dönemi aydınlatan buluntular vermesi bakımından da Anadolu arkeolojisine katkılar sağlamaktadır.

NOTLAR

1. Toplanan 34 adet tamamı 95 gr. gelen parçalar MTA Genel Müdürlüğünde Sayın Ergun Kaptan tarafından incelenmiştir. Örneklerin 'ince kırma' işlemi sonunda 2- 0.5 cm. lik parça boyutlarına getirildiği, içlerinde 3-4 mm. boyutunda iki adet malahit ve üç tane malahit sıvamanın olduğu saptanmıştır. Bakır cevherinin sülfürlü ya da karbonatlı olup olmadığı saptanamamıştır. Optik spektrografik yarı

kantitatif analiz sonucunda Cu% 1, Pb%0.015, Fe% 4, Si%1 oranlarındadır. Sn, Ni, Zn, Sb görülmemiştir. Kalan 22 parçaya Prof.Dr. Hadi Özbal tarafından Atomik Absorpsiyon Analizi uygulanmıştır. Sonucu: 96/900. Cu 21.6%, Fe 17.3%, Zu 0.11%, As 0.04% dır. Ag, Sn, Pb, Sb, Ni, CO, Bi görülmemiştir. Meslekdaşlarıma katkılarından dolayı teşekkürlerimi sunarım.

KAYNAKÇA

BERGES, D.- J. NOLLÉ, 2000, *Tyana. Archäologisch- historische Untersuchungen zum südwestlichen Kappadokien. Teil I-II*, Bonn

BIENERT, H.-D., 1991, "Sculpture in the Prehistoric Near East" *Journal of Prehistoric Religion* Vol.V, 9-23

K.B. ANITLAR ve MÜZELER GEN. MD. (Yayl.), 1993, *Çağlarboyu Anadolu'da Kadın. Çağlarboyu Anadolu'da Kadın Sergileri. Anadolu Kadınının 9000 Yılı*, İstanbul

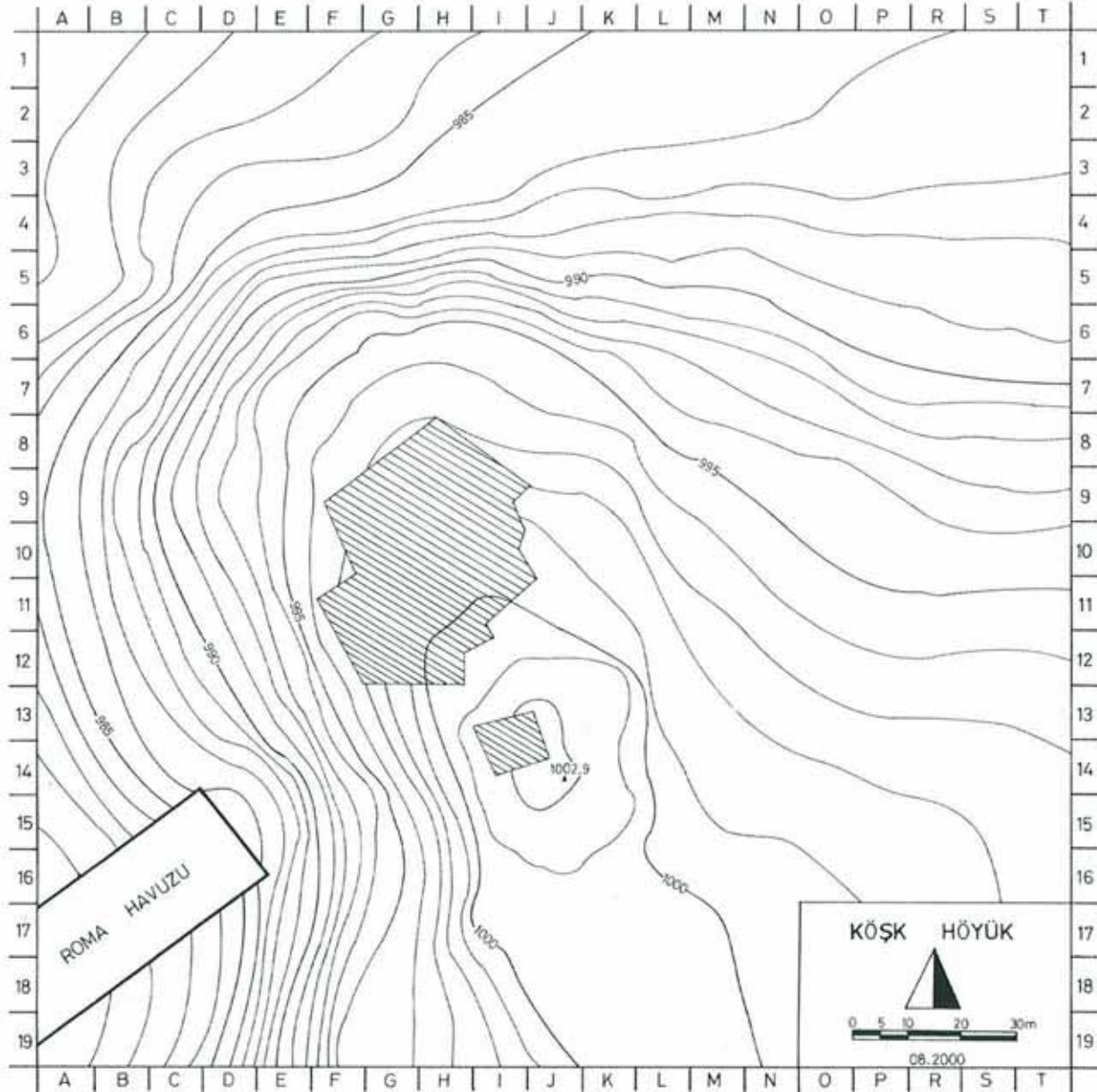
KUNIHOLM, P.L., 1998, "Aegean Dendrochronology Project 1996- 1997 Results" XIII. *Arkeometri Sonuçları Toplantısı*, 49-63

ÖZGÜÇ, T., 1948, *Öntarih'te Anadolu'da Ölü Gömme Adetleri*, Ankara

SİLİSTRELİ, U., 1987, "1985 Köşk Höyüğü" VIII/1 *Kazı Sonuçları Toplantısı*, 173- 179

SİLİSTRELİ U. 1988, "1987 Köşk Höyük" X/1. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, I, 61- 66

SİLİSTRELİ U. 1989, "Köşk Höyük'te Bulunan Kabartma İnsan ve Hayvan Figürleriyle Bezel Vazolar" *Belleten* LIII/206, 361- 374

Çizim 1: Köşk Höyük topografik planı ve kazılan alanlar

Resim 1: I. kat mimarisinden detay

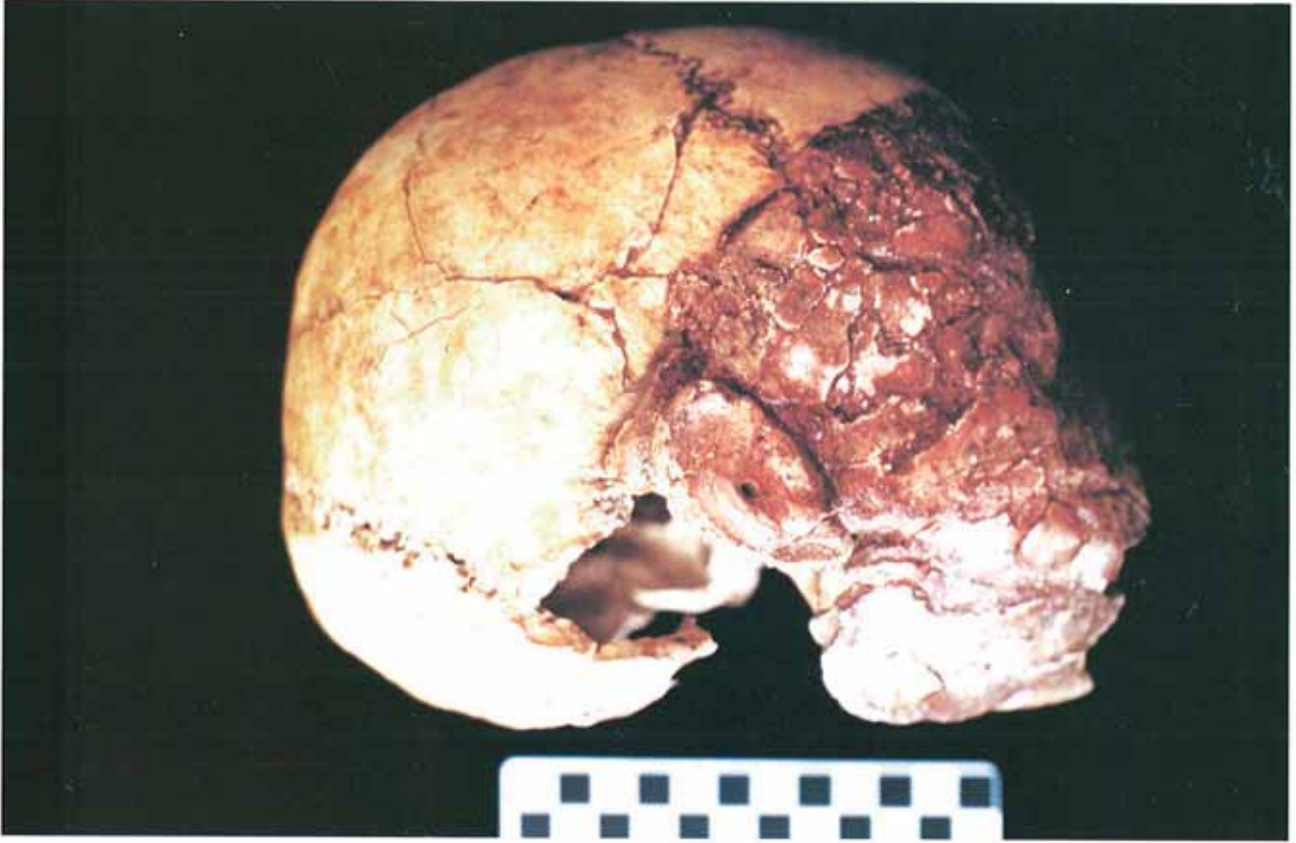
Resim 2: II. kat mimarisinden bir görünüş

Resim 3: III. kat mimarisi

Resim 4: H/12 plankarede I. kat fırını

Resim 5: III. katta bulunmuş kil sıvalı kafatası

Resim 6: II. katta bulunmuş kil sıvalı kafatası

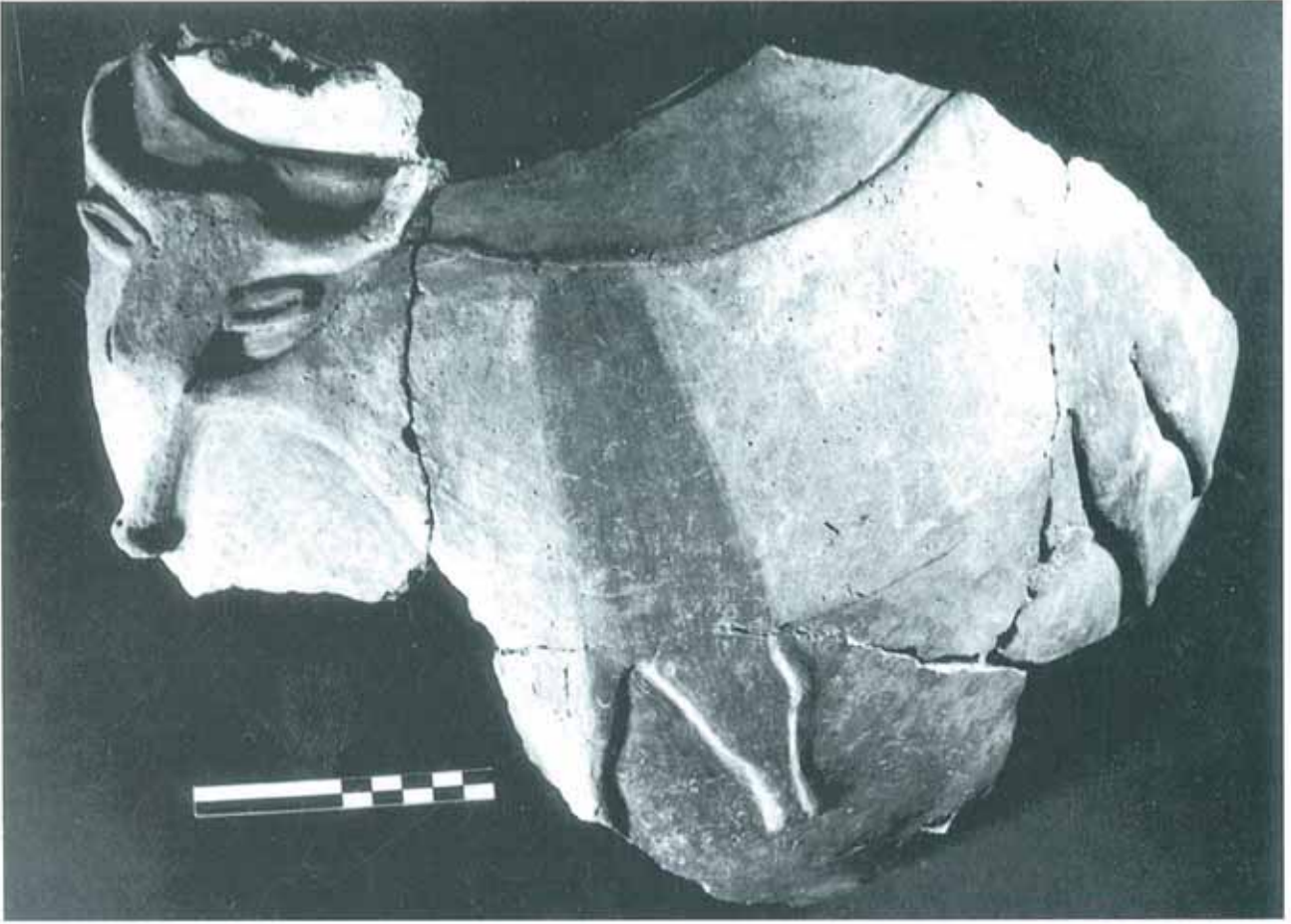
Resim 7: II. katta bulunmuş kil sıvalı kafatası parçası

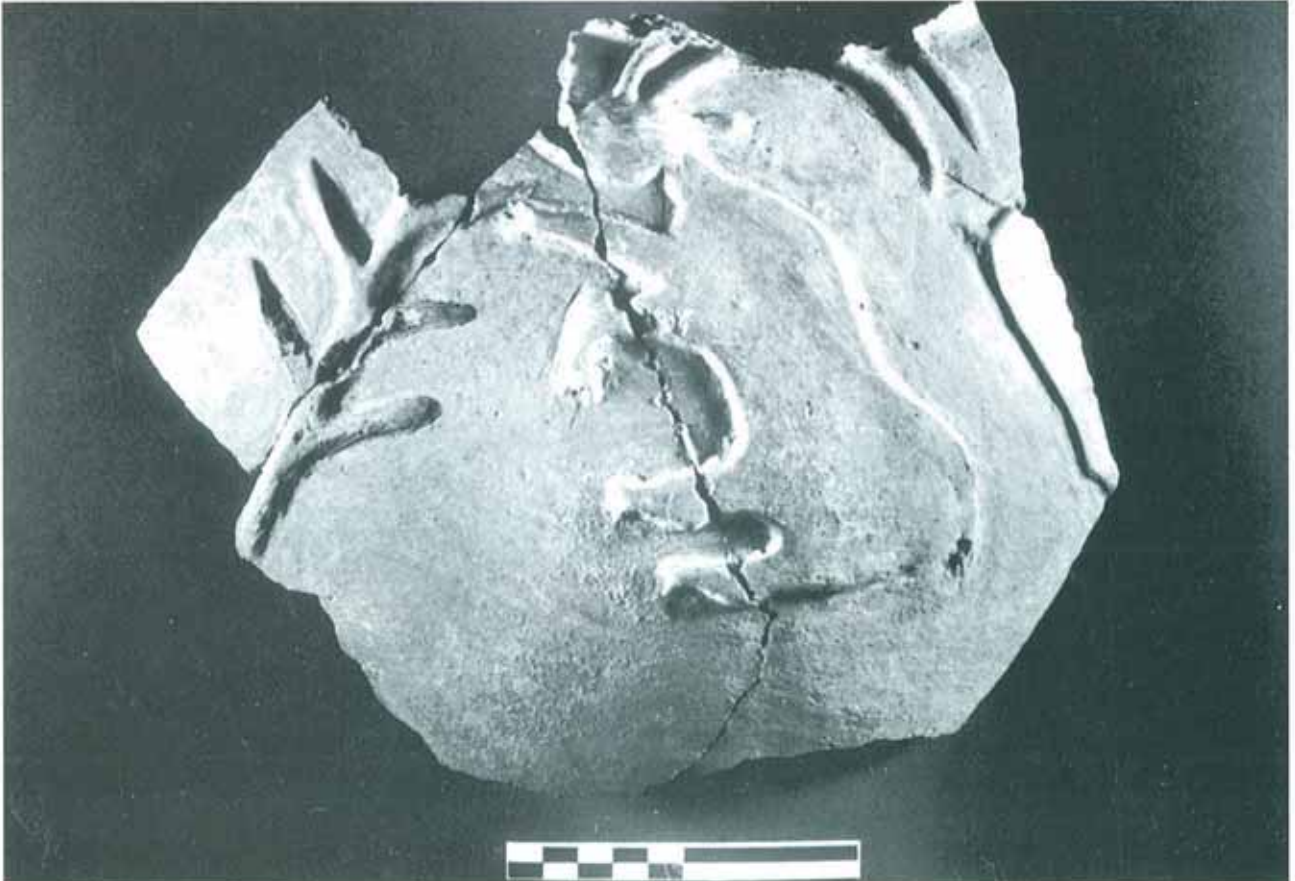
Resim 8: II. katta bulunmuş iki bireye ait kil sıva parçaları

Resim 9: Kabartma tanrıça bezemeli kap parçası

Resim 10: Kabartma boğa bezekli kap parçası

Resim 11: Kabartma otlayan keçi bezekli kap parçası

Resim 12: Kabartma geyik başı bezekli kap parçası

Resim 13: Kabartma kurbağa bezekli çanak

Resim 14: Kabartma inek başı ile bezeli vazo

Resim 15: Can Hasan 2 B türü boyalı kap parçaları

Resim 16: Keçi biçimli kap

Chalcolithic Marble Working at Kulaksızlar in Western Anatolia

Kalkolitik Dönem Batı Anadolu'da Kulaksızlar Mermer Üretimi

***Turan TAKAOĞLU**

Keywords: Chalcolithic period, western Anatolia, marble production, exchange, consumption
Anahtar Sözcükler: Kalkolitik dönem, Batı Anadolu, mermer üretimi, ticaret, kullanım

Bu çalışma Kalkolitik dönem Batı Anadolu'da bugünkü Akhisar yakınlarında mermer heykelticik ve kap üretimi üzerine yoğunlaşan Kulaksızlar üretiminin teknolojik ve sosyo-ekonomik yönlerini inceler ve şehircilik öncesi köy topluluklarının el sanatlarında uzmanlaşmış bundan ekonomik ve sosyal kazanç sağlayabileceğini gösterir. Bu da Batı Anadolu halklarının Kalkolitik dönemde yalnızca tarım ve hayvancılığa dayalı basit bir sosyo-ekonomik düzene sahip olmadığını, bunun aksine bu dönemde gelişkin bir üretim ve ticaret sisteminin bölgede var olduğunu ortaya koymaktadır. Gediz Nehri havzası üzerinde böylesine gelişkin bir üretim sisteminin ortaya çıkması bölgenin doğu ve batı arası kültürel iletişim ağı içinde etken rol oynadığı savını da desteklemektedir.

Introduction

An early example of structured and specialized marble working has recently been recovered during the surveys at a site near the village of Kulaksızlar in western Anatolia (Fig. 1). Surface surveys identified a manufacturing debris of a workshop that consists largely of blanks, waste byproducts, manufacturing errors, and stone tools associated with multiple stages of marble working (Dinç 1996a and 1996b; Takaoglu 2000 and 2001). Analyses of these surface finds and their spatial distribution over the surface of

the site reveal that the Kulaksızlar workshop was oriented towards production of the so-called Kilia figurines and stone vessels (pointed beakers and bowls)(Fig. 2), although several fragments attest to the occasional manufacture of globular jars, flat-based bowls, and other types of schematic figurines. Because the homogeneous pottery assemblage associated with the manufacturing debris dates to the Chalcolithic period, Kulaksızlar marble working evidence complements our knowledge of production, exchange, and consumption systems in pre-urban western Anatolia.

Although marble working was a feature of prehistoric western Anatolian communities as early as the Neolithic period, the technological and socio-economic aspects of marble working have never been examined in detail. This is because as yet there is no direct evidence such as manufacturing debris associated with the production of marble artifacts was available. The relative paucity of information available on production systems in Chalcolithic western Anatolia prompted me to concentrate on this issue of marble working to obtain more information about the culture and society during this poorly understood period. Kulaksızlar evidence presents an opportunity to deal with not only technological aspects of marble working but also the social and symbolic contexts that gave meaning to technological actions and products. Thus, available archaeological evidence is utilized in order to understand how the marble figurines and vessels were made, where the raw materials were acquired, what kinds of tools were used, how craftsmen utilized these tools, and how the marble artifacts were exchanged and used.

The site

The site of Kulaksızlar, which derived its name from a modern village nearby, is located ca. 16 km south of the town of Akhisar in Manisa Province. The site covers an area of approximately 200 x 300 m on a natural rise on the eastern part of the alluvial plain, at an elevation of 115 m above sea level (Fig. 10). The surface of the site slightly undulates towards a perennial spring which flowed across the site in a NW-SE direction during the time of the site's occupation. The surface artifacts, which consist largely of blanks, waste byproducts, manufacturing rejects, and tools, confirm that this area was the locus of marble working (Fig. 3). The enormous quantity of artifacts associated with marble working (90%), relative to artifacts relating to daily life such as pottery and food processing implements (10%), shows that marble working occupied a central role in the lives of the site's popu-

lation. This idea that marble working dominated the village economy can be supported by the location of the site near or in the forest on the foothills, since the remnants of original natural vegetation such as pine, oak, and juniper trees are still encountered on the several hundred meters northeast of the site. It was the abundance of marble, as well as rocks such as gabbro, basalt, and sandstone that were suitable for shaping it, that induced these people to adopt a manufacturing strategy involving non-agricultural production. The fact that most agricultural communities of the region preferred to live in the alluvial plain during the Chalcolithic period clearly demonstrates why this locality was chosen.

The shallow nature of the cultural deposit implies that the marble working was a short-lived activity, perhaps lasting several generations. The stylistically homogenous nature of the pottery assemblage also points to a short-lived occupation at this locality. The dark-gray to black handmade pottery, characterized with large bowls with high uprising handles with knob-like projections, deep bowls with vertical strap handles, and globular jars with collar-necks find their closest parallels in the repertoires of the levels X-VIII at Emporio and the levels II-III at Tigani on the eastern Aegean islands of Chios and Samos. This type of pottery has rarely been documented among the repertoires of western Anatolia and known to us only from excavations at Karain Cave and Bağbaşı in the Antalya region in the southwest Anatolia. Therefore, Kulaksızlar pottery belongs to one of the most vaguely known periods of western Anatolian cultural history, that is the period of transition from the poorly known Middle Chalcolithic to the earlier stages of the Late Chalcolithic period (Takaoğlu 2000: 90).

Sequences of Kulaksızlar marble working

Current lithic studies place more emphasis on explaining cultural processes that are closely linked to the production system.

The processes by which artifacts are produced, distributed and exchanged are often integrated into the study of lithics (e.g. Runnels 1985; Perlès 1992). I also attempt to study the evidence of Kulaksızlar marble working in a similar conceptual framework that includes the study of related processes such as the choice of raw material to be utilized, prospecting and extraction of raw materials, manufacture of artifacts, and the distribution and use of finished figurines and vessels.

1. Selection and extraction of raw materials

Archaeological studies dealing with the patterns of lithic production often include in their studies the ways how the raw materials were extracted before they were transformed into artifacts. In this framework, the factors such as workability, relative cost involved in extraction, and aesthetic associations are seen as the main factors that shape the strategies involving the selection of a particular raw material to be utilized (Runnels 1985). The feedback relationship between raw material availability and the adopted behavior, which can be seen as a characteristic feature of home- or village-based craft production systems, was determined in part by basic economic forces. If the raw materials used were locally available or found in abundance close to the place of manufacture, then it can be assumed that the relative cost was an important consideration in raw material selection and extraction. In such a circumstance, access to raw materials becomes essentially unlimited for the people and the simple mechanism adopted for the acquisition of raw materials becomes an incentive for independent craft specialization to emerge and develop.

Archaeological evidence from Anatolia demonstrates that quarrying and collecting were the main two patterns involved in the extraction of the lithic raw materials during the prehistoric times. For example, excavations of obsidian workshops at the

Neolithic site of Kaletepe in central Anatolia demonstrate that obsidian workers adopted a strategy involving the quarrying the stream bed (Balkan-Atlı et al. 1999), while the core preparation and reduction debris found at Neolithic Aşıklı Höyük in the same region indicates that craftsmen at settlements located near obsidian sources preferred to collect unmodified raw materials and then knap them in the settlements rather than near the source (Balkan-Atlı 1994).

How the marbles were extracted before they were transformed into vessels and figurines at the site rather than near the source can be examined in light of the surface evidence from Kulaksızlar. A collecting strategy was preferred to quarrying, since the geological sources exploited at the Kulaksızlar marble workshop were located within walking distance from the site. The lack of homogeneity in physical properties combined with the variability in the colors of marbles found at the site clearly shows that marble used in the various stages of production were actually collected from the immediate vicinity of the site by the craftsmen or their subordinates. A great quantity of large marble cobbles found during the site survey have water-worn surfaces, suggesting that these pieces were collected from stream beds. It is clear that they were originally broken off from the slopes of the marble-rich mountainside by erosion and were gradually wore down into small cobbles, and eventually deposited in stream beds and alluvial plains. Cobbles naturally occurred in sizes that would have been adequate for figurine and vessel production at Kulaksızlar.

Archaeological evidence pointing to an extracting pattern involving collecting is in accord with the results of archaeometric study. Archaeologists utilize a wide range of techniques such as trace element analysis, electron-spin resonance spectroscopy, strontium isotopic ratio, and stable isotopic analysis of oxygen and carbon to identify the source where the marbles were obta-

ined. Trace element analysis is the method utilized in this study to determine where Kulaksızlar craftsmen acquired the marble. In trace element analysis, the chemical properties of the archaeological marble artifacts are matched with the source or quarry from which they may have been obtained. Mass spectrometry determines up to thirty minor and trace elements in white marbles with a good precision. It is a non-destructive method and a marble fragment weighing an average of 200 mg is sufficient to obtain the elemental ratios within the raw material. The values of elements are monitored as ppb (parts per billion) and compared to those of geological samples from which archaeological materials were made. Eight samples taken from marble vessels and figurines and two geological samples taken from the vicinity of the workshop were used (Takaoglu 2000:115). The ratios of trace elements listed in the Figure 5 shows that chemical properties of analyzed geological sample "K" was similar to those of eight samples taken from Kulaksızlar marble figurine and vessels. This is particularly evident in the values of strontium, which is one of the diagnostic elements in marble provenance studies. Two diagrams were also created from the trace values provided for the trace elements to show the homogeneity in the chemical properties of the marbles used at the Kulaksızlar workshop. For example, the diagram based on the ratio of dolomite to barium (Figure 6) demonstrates that the properties of geological sample "K" and six archaeological samples are very close since they occur almost in straight line. (The anomaly represented by the two archaeological samples in this diagram is probably due to the contamination). The diagram based on the ratio of rubidium/strontium to uranium/lead (Figure 7) also displays a similar affinity in terms of chemical properties. Therefore, the results obtained from the trace element analysis alone confirm that those eight samples taken from the marble pieces that were collected from an area where the analyzed geological sample "K" was taken, that is a stream bed within the immediate region of the place of manufacture.

The results of chemical analysis of selected archaeological and geological samples show that there was a homogeneity in the properties of marbles used by the Kulaksızlar craftsmen. This homogeneity was apparently due to the exploitation of the immediate vicinity of site rather than traveling far from the workshop area. Difficulties involved in the transportation of marble probably prevented longer trips. Collecting seems to have occurred in an area within a 2-3 kilometers radius from the workshop area. Therefore, relative cost can be accepted as an important consideration for craft specialists working independently, leading Kulaksızlar craftsmen or their subordinates to adopt a less costly strategy involving collecting. This implies that the distance from the production site to the source and the simple mechanism involved in the acquisition of the raw materials determined the nature of the strategy involved in the extraction of marble.

The simple mechanism used for the acquisition of marble is also evident in the stone tools used at the workshop. The rocks of ophiolite sequence such as gabbro and basalt were preferred for flaking and pecking actions as they are abundant within walking distance from the workshop area (Fig. 16a-c). Sandstone is another local raw material that was widely utilized in the workshop for abrasive actions. The reddish-yellow sandstone used by Kulaksızlar craftsmen for fashioning drill-bits was taken from the source near the village of Sarıçalı, which is located in a walking distance from the workshop. The river-pebbles used in the act of polishing may have been collected from the banks of the Ilıcak stream to the west of the workshop. In a similar way, the local cobble flint used at the workshop seems to have been obtained from various erosional deposits such as gravel beds and alluvial deposits located nearby, since the color of flint artifacts displays no homogeneity in color and texture.

Besides the relative cost, workability is also important factor for the selection of

raw materials. Flaking and pecking actions require fine-grained or crystalline hard stones. The hardness of the igneous rocks such as gabbro and basalt (6-7 on Mohs' scale) was suitable for percussive actions. These rocks are nearly twice as hard as marble which makes them appropriate materials for marble working. Sandstone was evidently the predominant raw material preferred for abrasive actions such as drilling and removing flaking and pecking marks. Flint is another workable material that was used for tools because it breaks with a conchoidal fracture, making it easy to knap and create bladelets for incision and scraping and awls for piercing vertical lugs of beakers.

The aesthetic quality of marble also played an important role for the selection of marble. Marble is a distinctive material, and its crystalline form with a compact structure enables it to take a high polish and attractive final appearance. It was probably variability in the color of the marbles with varying shades ranging from yellow to blue that made marble as a valuable raw material for Kulaksızlar craftsmen as well as for the consumers of their products.

2. Manufacture

No complete finished artifacts were found on the surface of the site, due in part to their burial through cultural or natural processes or their removal from the workshop for exchange. The main products of the workshop have been identified on the basis of manufacturing debris. Based on morphology and function, the unfinished fragments permit the identification of two major classes of artifacts: vessels and Kilia figurines. Marble vessels are further subdivided into types as pointed beakers and bowls with pointed bases. Kilia figurine, which derives its name from the site of Kilia in the Gallipoli Peninsula where the first example was identified, is the main form that received the most attention at the workshop. Kilia figurines demonstrate very fine craftsmanship with stylized ana-

tomical details that show slight variations. The height of the figurines vary from 7 cm to 23 cm. They are characterized by large heads, which contrast with flat body, delicate cylindrical necks, broad shoulders sloping in graceful curves that end abruptly at the elbows, and arms sharply bent at the elbows. Their bent arms are separated from the torso by oblique incisions, while their feet are also separated either by a slender cleft or by a superficial incision. Features such as eyes, nose, and ears often indicated by raised projections. A broad pubic triangle is emphasized by incision.

Kulaksızlar beaker has a conical shape with two opposed vertical lugs on the upper part of the body. These vertically elongated lugs are pierced so that the vessels may be suspended. Open shaped vessels with pointed bases constituted the second major vessel form that was manufactured at the Kulaksızlar workshop. The vessel is shaped into a short cone with a conical interior.

2.1. Pointed beaker and bowl making

The sequences of marble beaker and bowl production can be reconstructed from the analysis of percussive and abrasive use-wear observed on the manufacturing errors, by-products, and stone tools (Fig 4). The first step in the manufacture of marble vessel production after the procurement of the marble to be worked into the workshop area appears to be the flaking of the selected marble into the shape approaching the approximate height and diameter of the beaker or bowl (Step 1). The examination of the percussion marks on the manufacturing errors confirms the use of heavy hammerstones when transforming the marble cobble into vessel preform. The percussive traces left on the exteriors of unfinished bowls confirm that pointed hammerstones were successively used to thin out the large flaking marks (Step 2). In the beaker manufacture, two vertical projections for lugs were roughly shaped opposite to one another

on the upper half of the beakers at this stage. In the manufacture of large bowls, craftsmen crudely chipped out the interiors of the performs.

The third step in the marble beaker and bowl manufacture is the drilling process. The implement used in drilling at the Kulaksızlar workshop was a bow drill. Over one hundred drill-bits and several drill-heads found at the workshop area so far the only physical remnant from the drilling implements. All of the drill-bits have bevels on their upper parts for attachment to the drill shaft, probably of wooden. The parallel horizontal concentric lines observed on the interiors of the vessels suggest that drill was moved back and forth by using a bow-drill. It is clear that drill-bits with sizes ranging from 3 cm to 10 cm (e.g. Fig.16d-h) were successively inserted into the interior as boring progressed. The aim of this process is that their internal contours could follow the external shape of the conical beaker. A pointed vessel consequently required a conical cavity, which could have been created by the successive use of drill-bits with crescent and conical shapes. The drilling marks seen on the interior of several unfinished bowls confirm the use of at least two different drill-bits to create a cavity that matches the exterior contour of the bowl. The first drill-bit must have had a crescent-shape, since the bevel observed around the rims often have a different angle than the marks left by the second drill-bit (Fig. 14).

The preform fragments with drilling marks show that the hollowing out of interior was done while vessel was held in a vertical location. Because the pulverized marble acted as a polishing agent, the bottom interiors have almost polished appearances, while the horizontal lines of rotary drilling is more visible on the upper interiors. Another evidence of vertical drilling is that the projections left on the interior bottom of the beakers are identical to the cavities observed on the lower ends of sandstone drill-bits. This may indicate that

craftsman actually secured the roughly shaped vessel in a previously dug pit in the workshop area before the drilling process began.

The final stage in the production of beakers is the process of refinement, which is in my case the transformation of the drilled preform into a finished beaker. This step of abrading of the pecking marks on the exterior of the beaker requires substantial labor input, since the hollowing out process originally produced a thick wall of almost 1.5 cm with horizontal lines of rotary drilling on the interior. Sandstone abrasives were rubbed over the surface either vertically or diagonally to remove the pecking marks on the exterior and the drilling marks on the interior by hand-held sandstone abrasives. It is at this stage that the vertical lugs were also given their final shapes on the upper part of the body. The formation of thin elongated vertical lugs evidently required straight-angled abrasives blocks. The quartz particles in the sandstone left deep traces lines on the beaker, which were subsequently removed by fine grained rocks such as river-pebbles used in conjunction with water. Recovery of unifacial and bifacial marble river pebbles in great numbers confirms the use of such technique in refinement process. It is possible that organic materials such as leather or wool were used to polish the marble vessels.

Replication experiments undertaken during the course of the study provide a more practical understanding of how stone tools were used in flaking, pecking, drilling, and refinement actions. Gabbro and basalt hammerstones were utilized to replicate the production of a beaker and a bowl. I observed similarities between the percussion marks produced experimentally on the vessel preforms and on the stone tools when compared to those observed on the archaeological materials from the Kulaksızlar workshop (Takaoğlu 2000: Figs 6.6 and 6.14). Replication experiments also confirmed the techniques adopted during the hollowing out process. Experimentally produ-

ced bow drill was set into oscillatory motion in order to understand how the horizontal lines of rotary drilling observed on the interiors of the unfinished beaker and bowl fragments were formed. I confirmed that the drilling marks observed on the experimental vessels were identical to those seen archaeological materials. Replication experiments also clarified that sandstone drill-bits were not run wet, mainly due to the fact that sandstone dissolves when water used as a lubricant. Moreover, when the sandstone drill-bit is run wet, it leaves no horizontal lines on the interior of the marble vessel, confirming that the horizontal lines of rotary drilling observed on the unfinished vessel fragments were created by drill-bits that were run dry.

2.2. *Kilia figurine making*

In addition to the methods of manufacture of marble beakers and bowls, I documented much of the technique used in Kilia figurine manufacture. Unlike vessels, the manufacture of the figurines appears to have required greater amount of time, labor input, and skill than the manufacture marble vessels. The first step in the manufacture of Kilia figurines is the trimming of selected marble piece to a flat blank, approaching the approximate height, thickness, and the width of the figurine to be made (Fig. 15). It is difficult to determine whether or not the craftsmen drew the outlines of the figurine on the marble blank in order to avoid time-consuming errors. The lack of any such evidence on the marble roughed-out blocks implies that drawing of the outlines of the figurine would not have been necessary after craftsmen achieved motor habits on the methods of preforming the raw material into intended figurine form.

The second step of manufacturing Kilia figurines was the thinning of the blank, removal of large flake scars and creation of the general anatomical details with pointed tools. Craftsmen simply started to outline the silhouette of the figurine form by removing small flakes from the previously prepa-

red flat blank. They first slightly thinned the neck-division and tapered the lower half of the blank to a shape in keeping with the final figurine form. Examination of the blanks and a great amount of lower end fragments of preforms indicate that removing small flakes from the marble blank was the main technique used in this step. The working of vulnerable points such as the delicate neck was the most risky stage in the entire process of manufacturing Kilia figurines.

The last step of Kilia figurine manufacture was the refinement of the marble preform into a finished figurine. This step of removing of the pecking marks was relatively complex and arduous process. Much of the fashioning of the figurine was evidently achieved by the use of sandstone tools. The formation of a flat body and a head that was twice as thick as the body required extensive abrasive work. It is possible that the figurine preform was rubbed repeatedly over a flat abrasive such as the bifacial flat sandstone blocks that were found among the stone tool repertoire. This process could have reduced the amount of time necessary to form a flat body that contrasts with a thicker head. The formation of the delicate circular neck required careful abrading work. Abrasive marks observed on one head fragment that had broken off at the neck demonstrate how craftsmen may have formed a circular neck (Fig. 15). It was at this stage that the nose, ears, and eyes were sculpturally raised by crushed sandstone. Flint scrapers may have also employed to form the anatomical details such as the bent forearms, eyes, and noses. The flint blades were used to incise the leg divisions and pubic triangle. The clefts between the bent arms and body could have been achieved by crushed sandstone and sharp-edged tools such as flint blades. The diagonal breakage observed on the corners of a number of flint tools leads me to believe that division between the bent arms and the body was probably created by using sharp-edged tools such as flint blades. The use-wear documented along the cutting edges of a number of

flint blades may have been caused by incising. After the incision process is completed, the surface was finished by polishing, giving the figurines a highly reflective sheen. Such polishing might have been achieved by the use of fine-grained marble river pebbles.

Experiments to replicate the entire manufacturing process were also undertaken to understand how complex it was to make a Kilia figurine and confirm the craftsmen's stone tool use (Takaoğlu 2000: Fig. 6.16). I worked on locally available marbles using stone tools that I also collected from the immediate vicinity of the site. The first step of the experiment involved the removal of large flakes from the marble block into a shape approaching the maximum thickness, width, and length of the figurine to be made. Following continuing use, the edges of hammerstones would become less effective, but instead of discarding them, they were probably split into pieces and retouched to obtain pointed ends. These newly split hammerstones helped to thin out the large flaking marks and form the neck division. This must have been a main strategy at the Kulaksızlar workshop since such deliberately split gabbro tools occur among the manufacturing debris identified through surface surveys. The replication experiment confirms that most breakage occurred when thinning the necks by pecking. The working marks produced experimentally appear to be very similar to those abrasion marks observed on the manufacturing errors of Kilia figurine manufacture.

An examination of the finds representing the various stages of figurine manufacture shows that most of breakage (80%) occurred either during the thinning of the neck or working of the waist. Because the shaping of the figurine was done by abrasion after the silhouette of the figurine had been created the number of specimens representing breakage during the refinement process is relatively small (10%). The rate of error must have been very low for the step of refinement as the use of abrasive tools

hardly requires the application of high pressure, thereby reducing the potential for breakage (10%).

3. Distribution and use

The ways how the Kulaksızlar marble figurines and vessels were exchanged probably determined the nature of the workshop. To understand why Kulaksızlar craftsmen placed special emphasis on the production of vessels with pointed bases and a figurine form with bent-arms, it is important to reconstruct the ways in which marble artifacts may have been exchanged and used (e.g. economic or non-economic motivation or both). Certain social, economic, symbolic meanings had an impact on the selection of particular technological styles, since technological behaviors often exhibit cultural values and attitudes towards the material shape the appearance of an artifact.

Archaeological evidence from Chalcolithic western Anatolia reveals vague information on the modes of production and consumption that involves prestige goods, such as marble vessels and figurines. The motivation behind the production of prestige goods might not have only been economic but also social and symbolic in nature. Exchange networks for objects of such special workmanship were either direct (interpersonal or inter-communal reciprocal exchanges) or indirect (middleman trade through transhuman pastoralists or itinerant traders). Complete and fragmental marble pointed beakers were reported from the sites of western Anatolia, Aegean islands, and the Balkans. One lower end fragment from Kumtepe and two rim fragments from Beşik-Sivritepe in the Troad, a rim fragment from Demircihöyük in the Eskişehir region, and a lower end fragment from Selendi (Akdeğirmen) in central-west represent the western Anatolian repertoire (Sperling 1976:322; Seeher 1987:fig.1; Getz-Gentle 1996:52). One rim and a wall fragment from Tigani on Samos, a complete and a fragment of pointed beakers from

Kephala on Keos, and a complete pointed beaker from Naxos represent the Aegean islands (Renfrew 1972: pl.1.2; Coleman 1977:pl.23; Felsch 1988:pl.48). The chronological priority of Kulaksızlar examples leads me the inclination that those pointed beakers from Tigani, Kephala, and Naxos may have been made after the western Anatolian products. The affinity between the pottery assemblages of Kulaksızlar and the sites of eastern Aegean islands such as Tigani and Emporio can be used to explain the presence of pointed beaker types in the eastern Aegean islands.

Pointed beakers could have been objects of social or symbolic function, in which visual display was crucial. The costs of production and transportation probably made them accessible to wealthy individuals or to those that served religious roles within the households or communities. Those western Anatolian pointed beaker fragments found at western Anatolian sites unfortunately do not provide useful information on whether they were deposited in graves as a gift or aimed to serve in the afterlife. One complete conical beaker found in Grave 20 at Late Neolithic level at Kephala on Keos (Coleman 1977: 64) provides a valuable information on one way how the marble pointed beakers were used. This marble conical beaker was found on the southwestern corner of the grave facing the head of the deceased. A similar mortuary use of marble conical beaker is evident in the Grave 41 at the Chalcolithic cemetery at Varna in Bulgaria (Ivanov 1978:16), a site that was probably contemporary with the culture of Kephala. Another evidence about the mortuary use of stone pointed vessels in this period comes from the Elamite cemetery at Susa, where they were found in association with mirrors in the female burials (Morgan 1912:8). Available comparative evidence support the argument that marble pointed marble beakers were not artifacts used in every day tasks. Because pointed beakers cannot stand independently, they must not have been artifacts of daily use. The lack of morphological connection with

the pottery of the period also confirm that marble pointed beakers may have been objects that were used for socially and symbolically important contexts. Thus, it is reasonable to assume that Kulaksızlar marble working might have also had a non-economic motivation as well.

The distribution pattern of Kilia figurines is much more informative than that of pointed beakers as the figurines were found as far as away 400km from the place of manufacture (Fig. 8). Comparisons of the Kilia figurines from Kulaksızlar and those found at other sites in western Anatolia from stylistic, metrical, and technological perspectives indicates that Kulaksızlar workshop was the place where these distinctive marble figurines were manufactured (Takaoğlu 2000:166). The area of central-western Anatolia may be called the primary consumer area, since geographically and culturally this area formed a sub-region within western Anatolia. The widespread use of Kilia figurines in central-western Anatolia within a radius of 150km was probably due to the transportation costs involved in their distribution was lower there or the presence of shared ideology. Nearly fifteen fragments of Kilia figurines were found at Selendi. When combined with two specimens from Alağaç, one from Gavurtepe, one from Yortan, and one from Papazköy, the number of figurines approaches twenty in this region. However, the radius covering between 150 and 200 km yielded only two specimens, which were excavated at Aphrodisias in the southeast Anatolia. The radius covering between 200 and 250 km includes the Troadic sites such as Hanaytepe, Beşik-Yassitepe, and Kilia in the northwest. The sites of southeast Anatolia such as Karain Cave and Kozagaç are located in an area that exceeds 400 km and three examples were found there so far.

The recovery of most of these marble artifacts at sites located strategically important points on the natural land-based trade routes along the major western Anatolian rivers indicates that (Fig. 9) inter-personal

or inter-societal exchanges were taking place during this period. Small portable items like Kilia figurines could have moved along the already established trade networks. For example, the figurine from Gavur Tepe appears to have moved through a natural trade route following the Gediz River. Those figurines found at Aphrodisias probably arrived through this route, because the end of this route reached to the Büyük Menderes (*Maender*) River basin to the south. Those three specimens from Kozacı and Karain Cave in the Antalya region in southwest Anatolia might have also been acquired through this route. The spread of Kilia figurines into the Troadic sites was due to the use of a natural trade route that passed through the Balıkesir region. The presence of Kilia figurines at sites such as Alağaç, Yortan, and Papazköy on this land-based trade route probably explain the arrival of similar figurines at Beşik-Yassitepe, Hanay Tepe, and Kilia in Troad. Because Kulaksızlar products usually made their way into an exchange system that extended over a 400km radius, implying that a long-distance indirect trade was in existence in this period. The presence of Kilia figurines in some Early Bronze Age sites must have been due to the fact that such valuable artifacts were often passed down for generation as heirlooms.

The distribution of the marble figurines over great distances clearly shows that these artifacts were highly valued in most parts of western Anatolia, suggesting a shared belief system and a common consumption pattern. The intended function of the figurines probably affected the mechanism of production and exchange. The overall uniformity of the form of Kilia figurines must be significant. If a cultural patterning is selected by the decision maker(s) (craftsmen or consumer), then, we may assume that certain social, economic, or symbolic meanings had an impact on the formation of figurines with bent-arms and pointed vessels. The decision making in the forms of artifacts is done this way because consumers demand it for religious or symbolic as-

sociations of the artifacts. For instance, the symbolic meaning associated with bending the arm at the elbow in Kilia figurines was one reason why the craftsmen selected this gesture. It may have represented a particular deity that was appropriate for the circumstances in which it was used. This type of gesture appears to be a common phenomenon of Chalcolithic figures found in most parts of western and central Anatolia, eastern Aegean islands, and Balkans (Seher 1992: 169). A small shell pendant in the form of the middle-portion of a Kilia of figurine was found at Can Hasan in south central Anatolia dating 4600-4000 BC date. Two wooden figurines found at Tigani in levels II and IV2 have a similar type that recalls the middle portion of a Kilia figurine (Felsch 1988:pl.85). Figurines with this motif are also very common at the Chalcolithic Varna cemetery in Bulgaria. The reliance on specialist-produced figurines made from aesthetically pleasing marble can be related to increasing role of goods in the communication system. What I mean by communication systems is that the Kilia figurines were perceived as prestige items that helped to transmit messages to segments of the society and the ownership of these artifacts helped to differentiate their owners from the rest of the society on the basis of social roles. The cost of production and transportation involved in the acquisition of marble artifacts probably made them accessible to wealthy individuals or those who played important roles in the household or communal rituals.

Marble artifacts used symbolically important contexts, brought from distant regions, or manufactured out of valuable raw materials can be classified as valuable or prestige items. It is primarily the rarity and the specialized knowledge required in the manufacturing that differentiate prestige items from those of utilitarian character. Ownership of these valuables or prestige items causes differentiation within the households communities based on the visual display (e.g. status display based on wealth or specific role in rituals in households or

communities). The minimal number of archaeological evidence from the Chalcolithic sites of western Anatolia and adjacent eastern Aegean islands unfortunately prevented me from going far in explaining the interrelationship between production, exchange and consumption systems. Thus, I view Kulaksızlar marble working as an example of regional facility, that is production of prestige artifacts for exchange and symbolic uses. It is my belief that Kulaksızlar marble products must be viewed as valuables or prestige artifacts because of the symbolism attached them and the specialized attention placed on their manufacture.

Conclusions

The Kulaksızlar data contributes to our knowledge of production, exchange, and consumption systems of Chalcolithic western Anatolia. Both economic and non-economic factors seem to have played an important role for the development and maintenance of Kulaksızlar marble working. Productive utilization of local environment and socio-economic and symbolic constraints provided incentives for specialized craft production to emerge and developed in this part of western Anatolia. Marble working seems to have formed a major part of the village economy and that agriculture was only supplemental. The exchange of marble artifacts for subsistence needs could have formed the majority of the village economy or provided other requirements of the village population. This means that pre-urban villages can adopt non-agricultural production strategies even in environments that are highly suitable for basic subsistence activities. It is also likely that

exchange of symbolic marble artifacts helped to maintain social relationships between the Kulaksızlar people and their neighbors. Increased desire for specialist-produced artifacts during this period was probably due to increasing role of artifacts in communication systems. Craft specialization in this sense helped to create interpersonal and inter-communal ties among the villages of this period. Because marble artifacts appear to have conveyed a symbolic meaning to their consumers, technological behavior was also shaped by non-economic processes. This non-economic motivation might have been the main reason behind pursuing laborious, time consuming, and risky marble working instead of adopting a less complex production strategy such as agriculture. This is one of the most important contributions of the analysis of Kulaksızlar archaeological evidence to the study of Chalcolithic Anatolian culture and society.

ACKNOWLEDGEMENTS

I am deeply grateful to my advisors in the Archaeology department of Boston University, Curtis RUNNELS, Julie HANSEN, and Paul ZIMANSKY for jointly supervising my dissertation, of which this paper represents a small part. I am also thankful to Mehmet SÖYLEMEZ from the General Directorate of Ancient Monuments and Museums of Turkey for accompanying me during the 1999 survey at the site and to Rafet DİNÇ for making the material from the 1994 and 1995 Kulaksızlar surveys available to me and encouraging me to carry out further research on the remains of this distinctive site. I am responsible for all shortcomings and errors that may be found in this paper.

REFERENCES

- BALKAN-ATLI, N. 1994
La Neolithique de l'Anatolie. Paris: Diffusion de Boccard.
- BALKAN-ATLI, N. G. BINDER, M.-C. CAUVIN 1999
"Obsidian: Sources, Workshops, and Trade in Central Anatolia." Neolithic in Turkey, M. ÖZDOĞAN, N. BAŞGELEN (eds), Istanbul: Arkeoloji ve Sanat, 133-145.
- COLEMAN, J.E. 1977
Keos I. Kephala. A Late Neolithic Settlement and Cemetery. Princeton: Princeton University
- DİNÇ, R. 1996a
"1994 yılı Akhisar-Kulaksızlar Mermer Atölyesi Yüzey Araştırması." 13. Araştırma Sonuçları Toplantısı I, 11-41.
- DİNÇ, R. 1996b
"Kulaksızlar Mermer İdol Atölyesi ve Çevre Araştırmaları." 14. Araştırma Sonuçları Toplantısı II, 255-82.
- FELSCH, R.C.S. 1988
Das Kastro Tigani. Die spatneolithische und chalkolithische Siedlung. Mainz, R. Habelt.
- GETZ-GENTLE, P. 1996
Stone Vessels of the Cyclades in the Early Bronze Age. Pennsylvania: Pennsylvania State University Press.
- IVANOV, I. 1978
Les fouilles Archéologiques de la Nécropole Chalcolithique à Varna (1972-1975). *Studia Praeistorica* 1-2: 13-26.
- JOUKOWSKY, M.J. 1986
Prehistoric Aphrodisias. Providence, R.I., Brown University.
- MORGAN, J. de 1912
Observations sur les Couches Profondes de l'Acropole à Suse. *Memoires de la Délégation en Perse* 13, 12-25.
- PERLÈS, C.
"Systems of Exchange and Organization of Production in Neolithic Greece," *Journal of Mediterranean Archaeology* 5, 1-11.
- RENFREW, C. 1972
The Emergence of Civilization. London, Methuen & Co.
- RUNNELS, C. 1985
"Lithic Studies: Some Theoretical Considerations." *Lithic Technology* 14, 100-106.
- SEEHER, J. 1987
"Early Cycladic Marble Beakers in the Aegean and Anatolia: Some Considerations". *Paper Presented at the Sixth International Congress on Aegean Prehistory*, Athens 1987.
- SEEHER, J. 1992
"Die kleinasiatischen marmor-stauetten vom Typ Kilikia". *Archaeologischer Anzeiger*, 153-70.
- SPERLING, J.R. 1976
"Kumtepe in the Troad. Trial Excavations". *Hesperia* 45, 15-64.
- TAKAOĞLU, T. 2000
A Late Chalcolithic Marble Workshop at Kulaksızlar in Western Anatolia. An analysis of production and craft specialization. Boston University Unpublished Ph.D. Dissertation.
- TAKAOĞLU, T. 2001
"1999 Kulaksızlar Mermer Atölyesi Araştırması." 18. Araştırma Sonuçları Toplantısı I, 157-168.

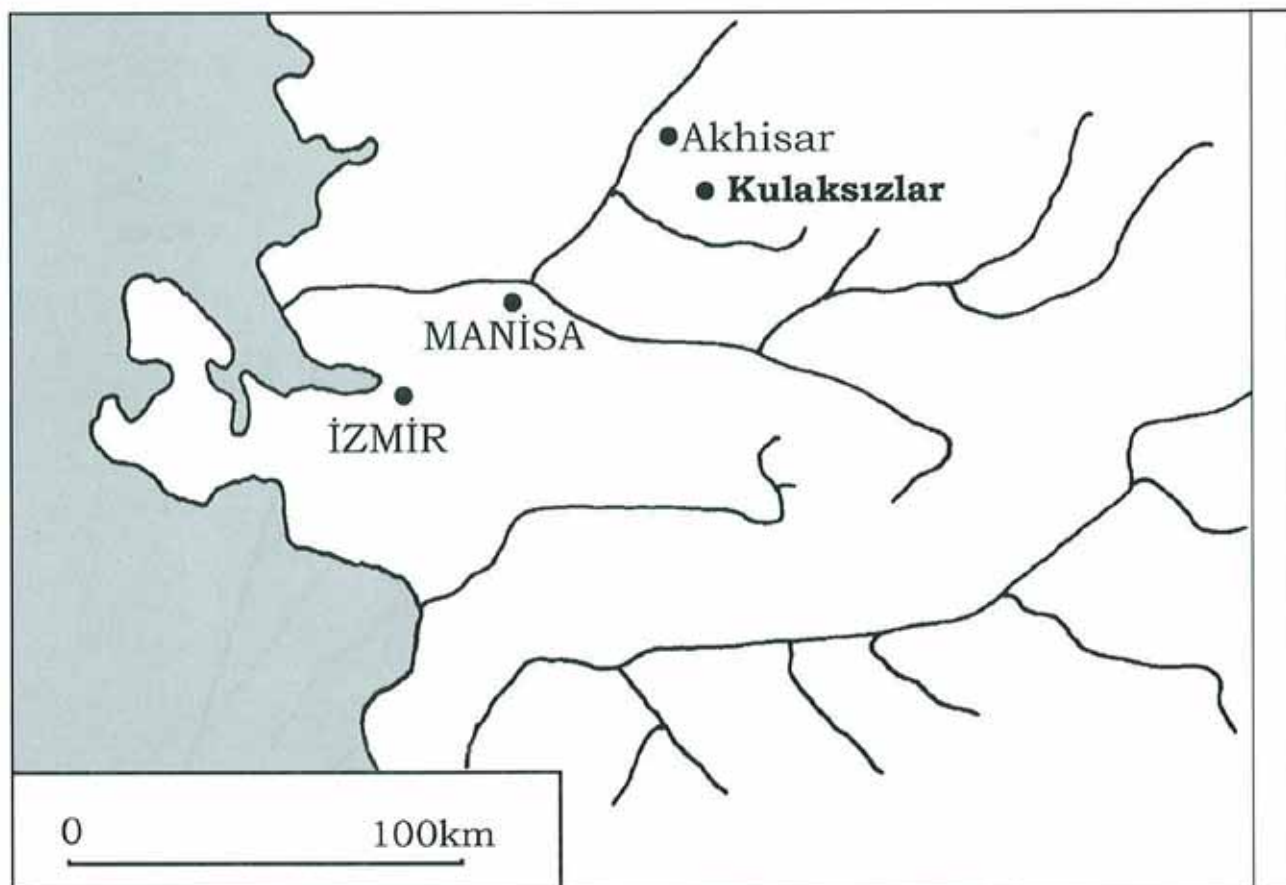

Figure 1 Map locating the site of Kulaksızlar in western Anatolia

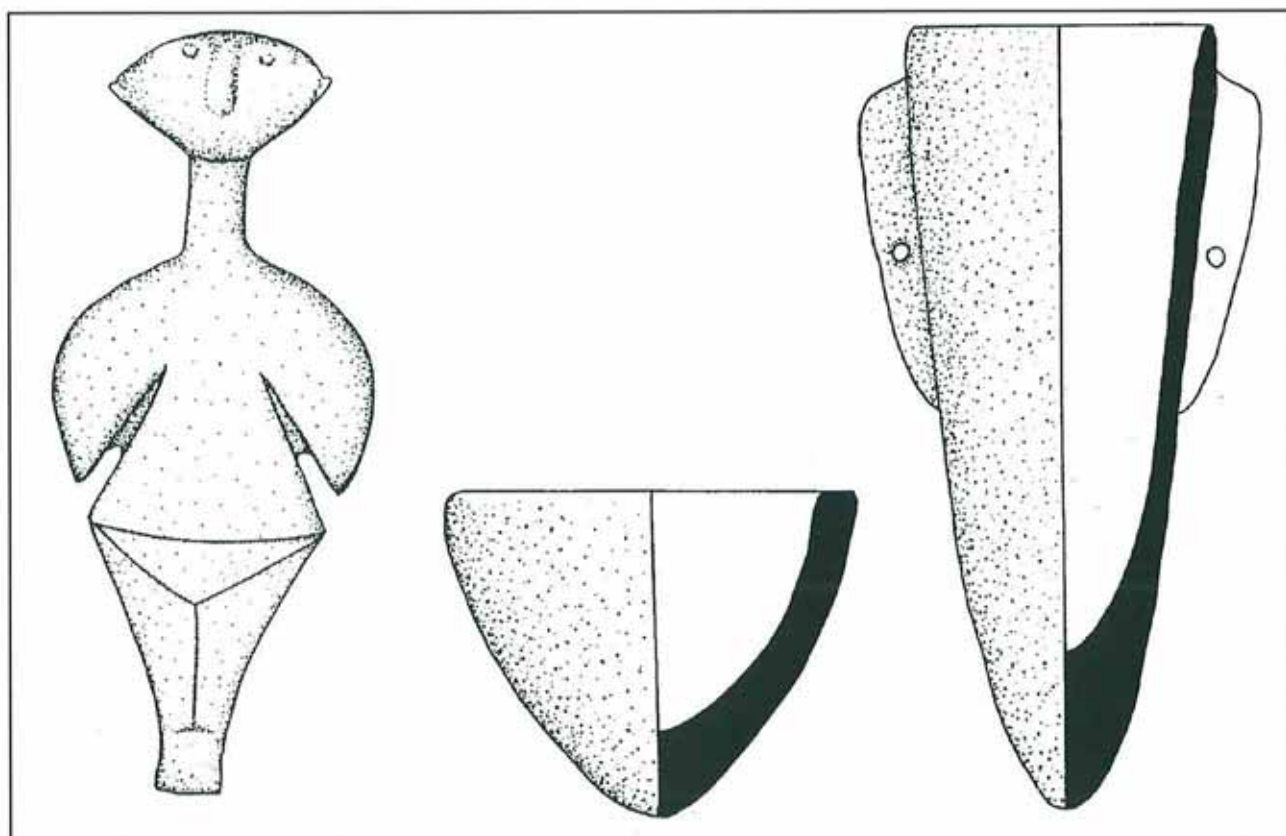

Figure 2 Main marble products of the Kulaksızlar workshop

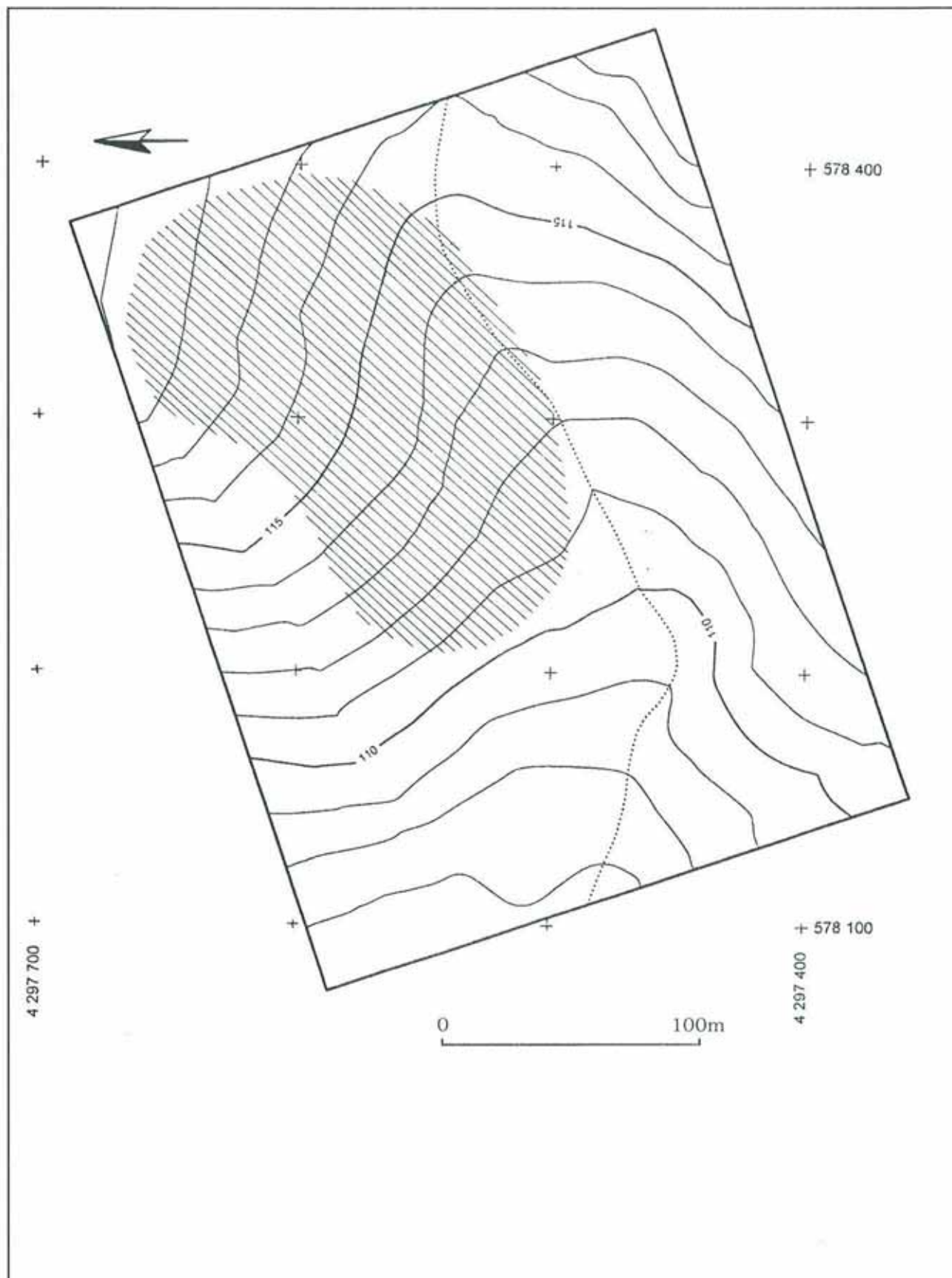

Figure 3 Map showing the spatial extent of the marble finds over the surface of the site

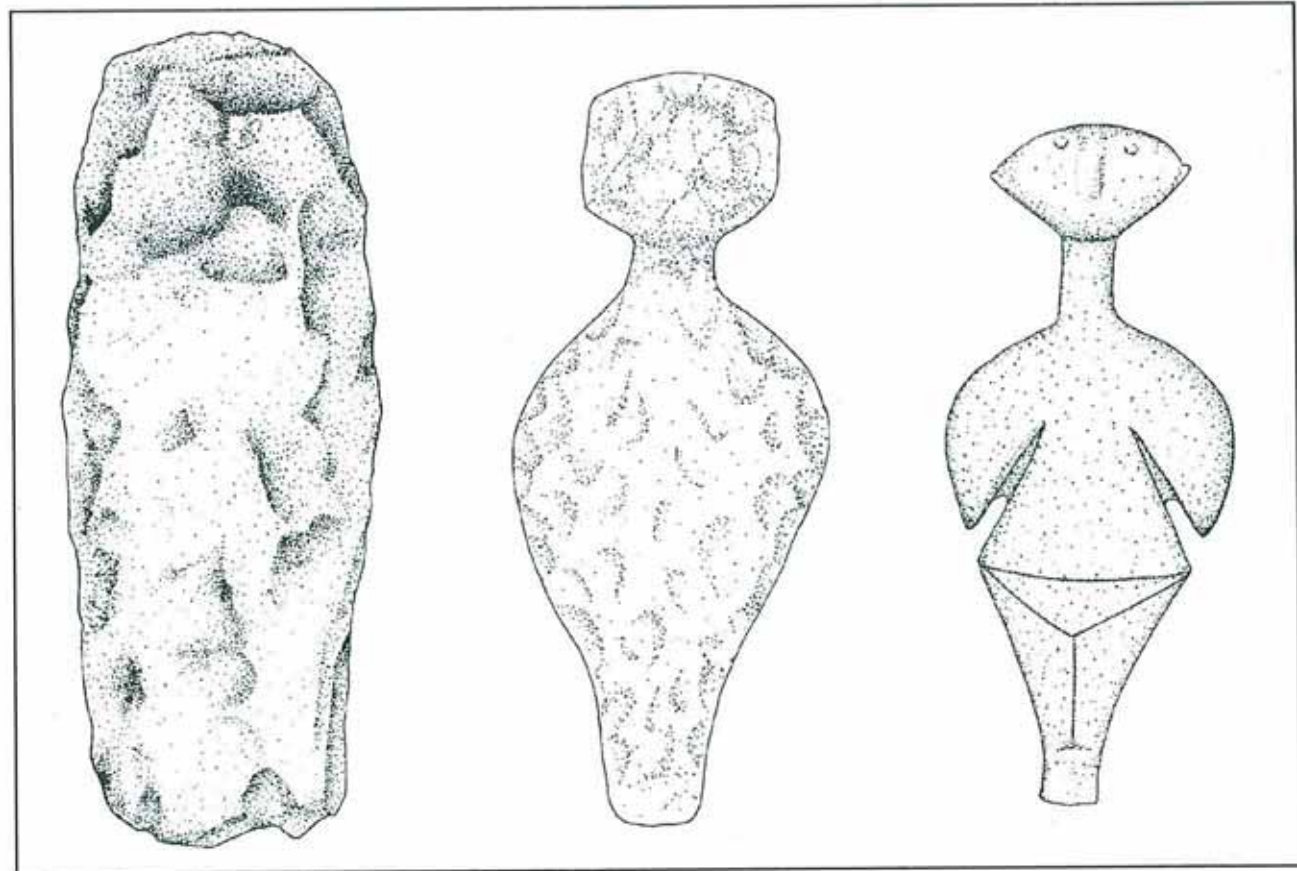
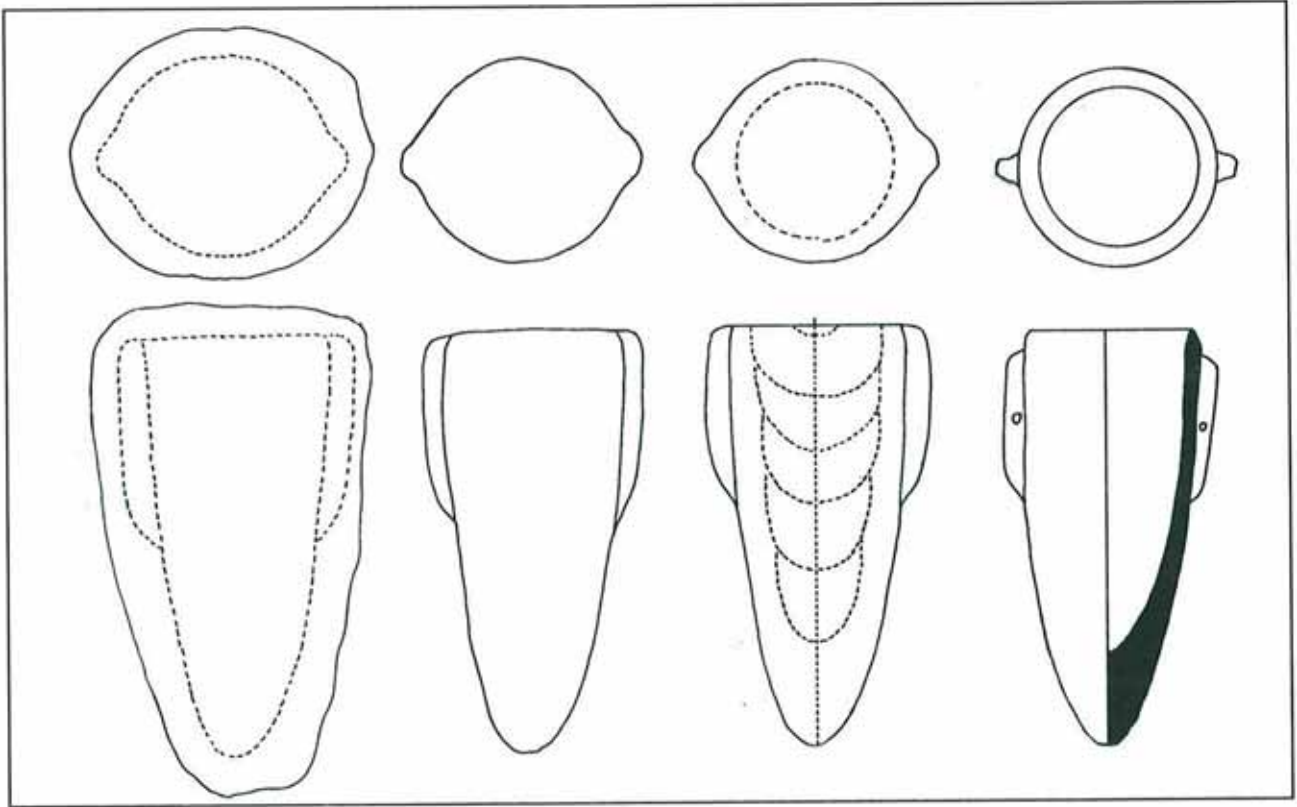

Figure 4 Suggested main stages of pointed beaker and Kilia figurine manufacture

Sample	Li	Sc	Ni	Cu	Rb	Nb	Pb	U	Mg	Zn	Sr	Ba	Rb/Sr	U/Pb	% dol
113	96	1328	455	108	3	179	65	251301	12396	38979	959	0,003	0,367	0,191	
2341	187	6672	1469	1089	97	533	52	1021746	4547	45870	8670	0,024	0,097	0,775	
3145	133	2413	801	422	24	378	38	741216	4282	40140	3602	0,011	0,101	0,562	
4397	253	10068	1900	1452	135	385	62	1093797	6924	40720	10145	0,036	0,161	0,830	
568	109	1731	529	163	6	101	64	1308501	12902	57016	2479	0,003	0,633	0,993	
614	96	1305	533	48	4	102	31	257749	7327	30532	1473	0,002	0,302	0,196	
75	90	1388	643	19	3	369	46	348349	7649	38081	2648	0,000	0,124	0,264	
819	95	1180	620	161	5	148	61	372629	18602	41976	1558	0,004	0,414	0,283	
Source K	106	110	2569	763	285	13	531	48	642552	20716	39086	40008	0,007	0,090	0,488

Figure 5 Results of the trace element analysis of eight marble samples from archaeological materials and one geological sample taken from the vicinity of the site

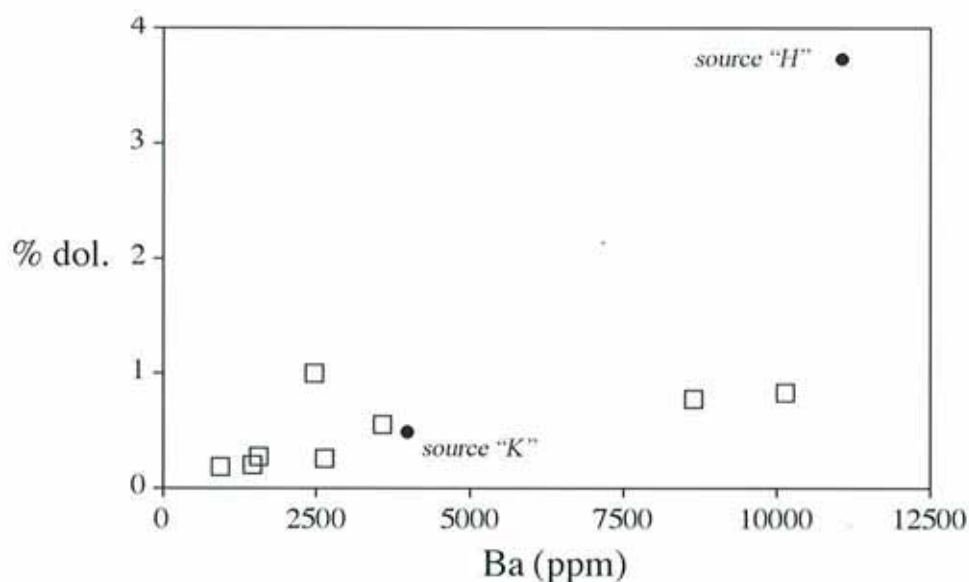

Figure 6 Diagram showing the relationship in the chemical properties of marble from the geological source K and eight samples taken from archaeological materials

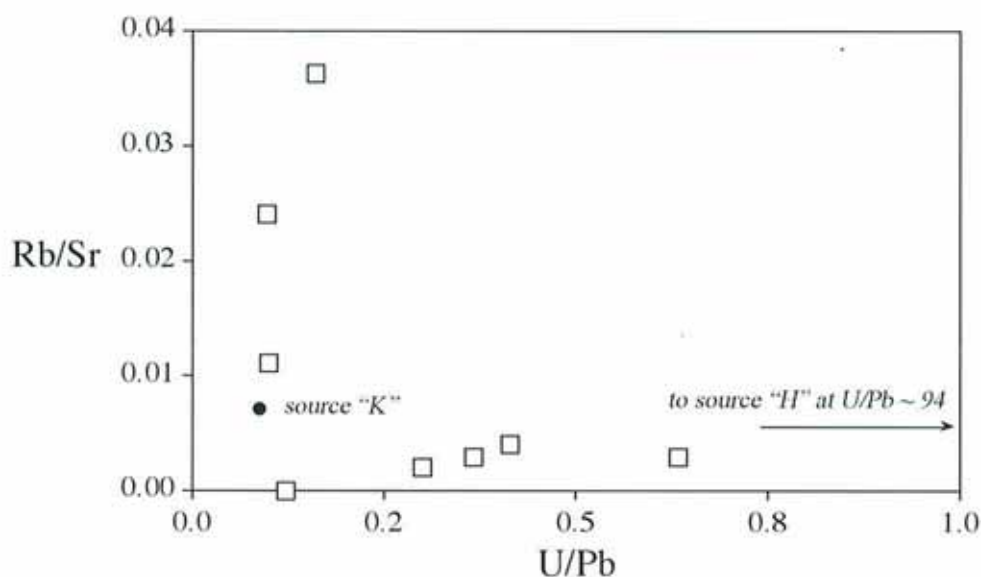

Figure 7 Diagram showing the relationship in the chemical properties of marble from the geological source K and eight samples taken from archaeological materials

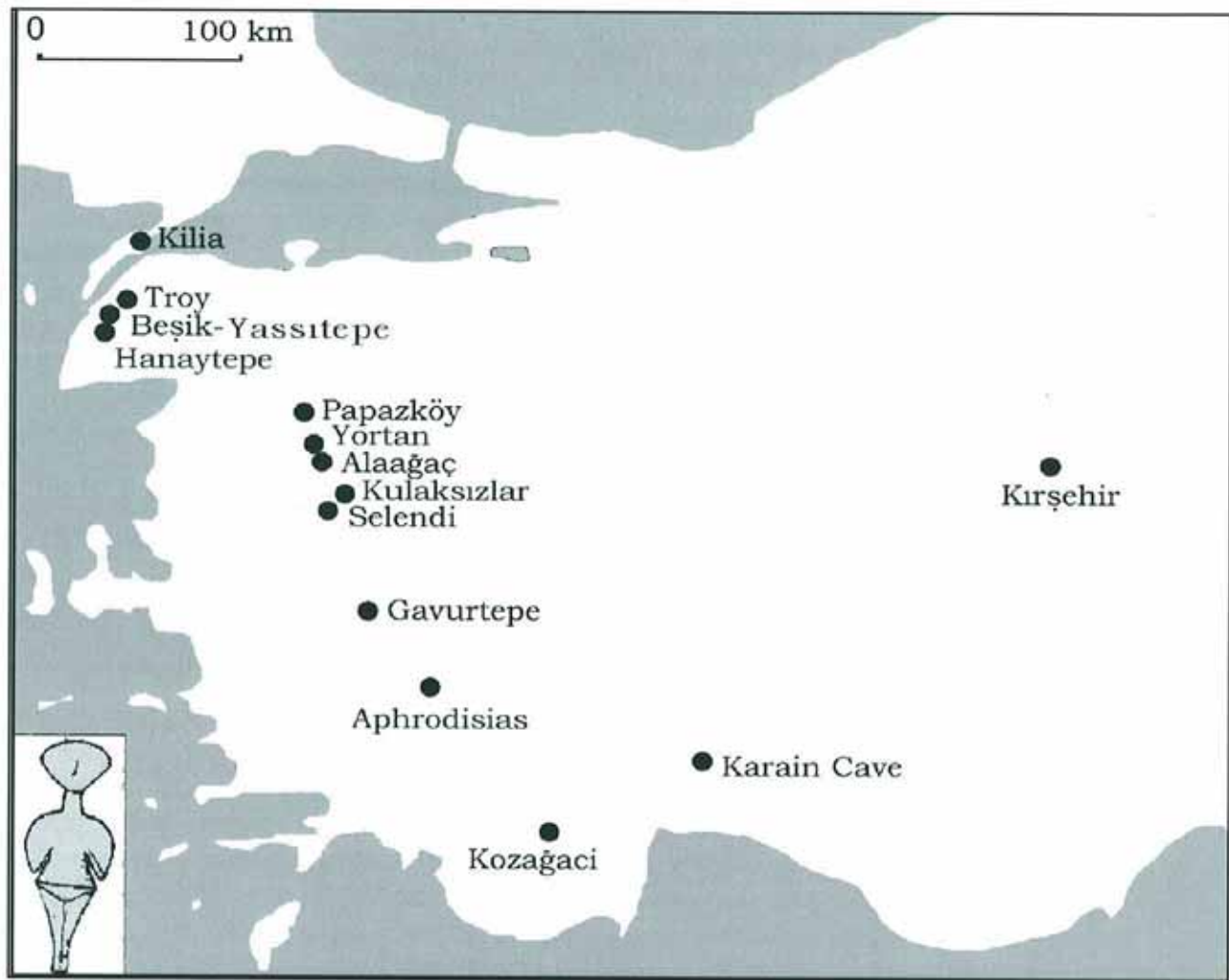

Figure 8 Sites with Kilia figurines in western Anatolia

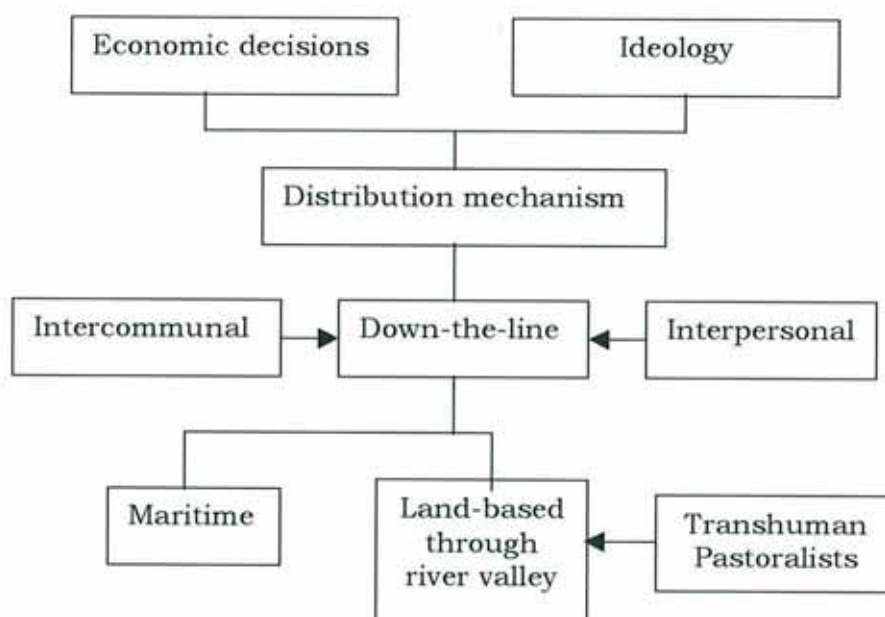

Figure 9 Tentative flow chart showing the distribution of marble artifacts

Figure 10 General view of the site from the southwest

Figure 11 Unfinished marble pointed beaker fragments broken during the drilling process

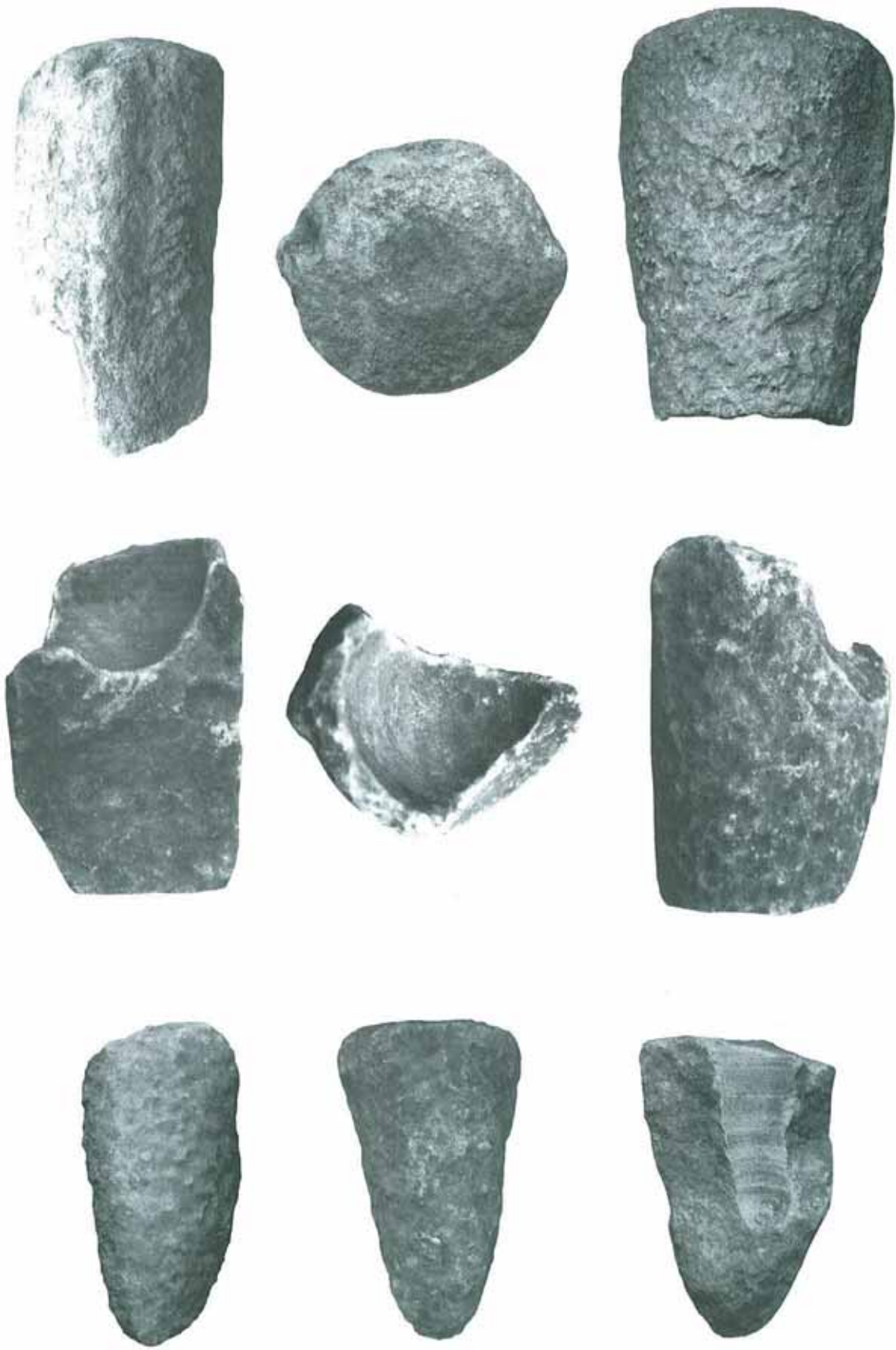

Figure 12 Roughed-out marble pointed beaker fragments

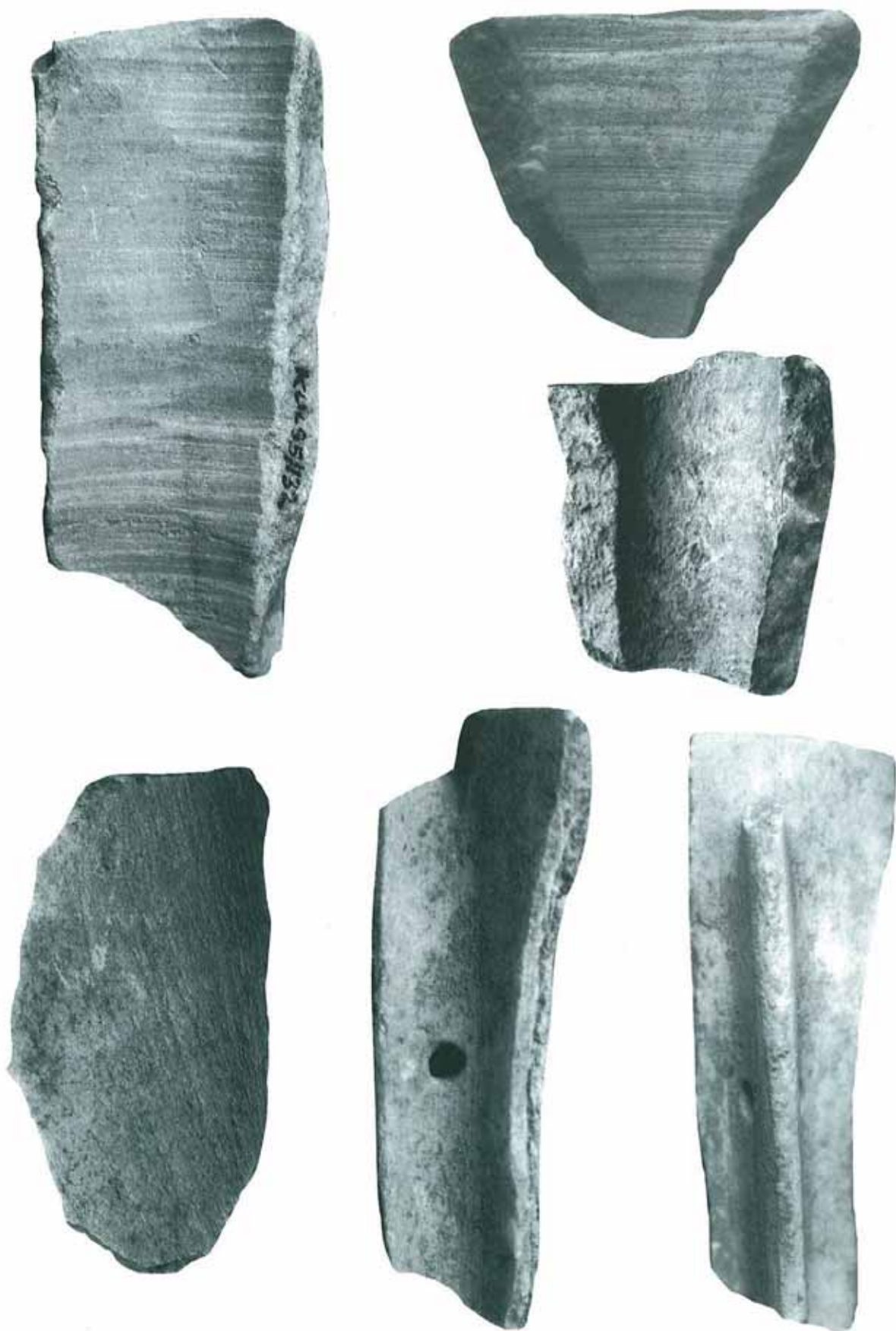

Figure 13 Rim and wall fragments of unfinished marble pointed beakers

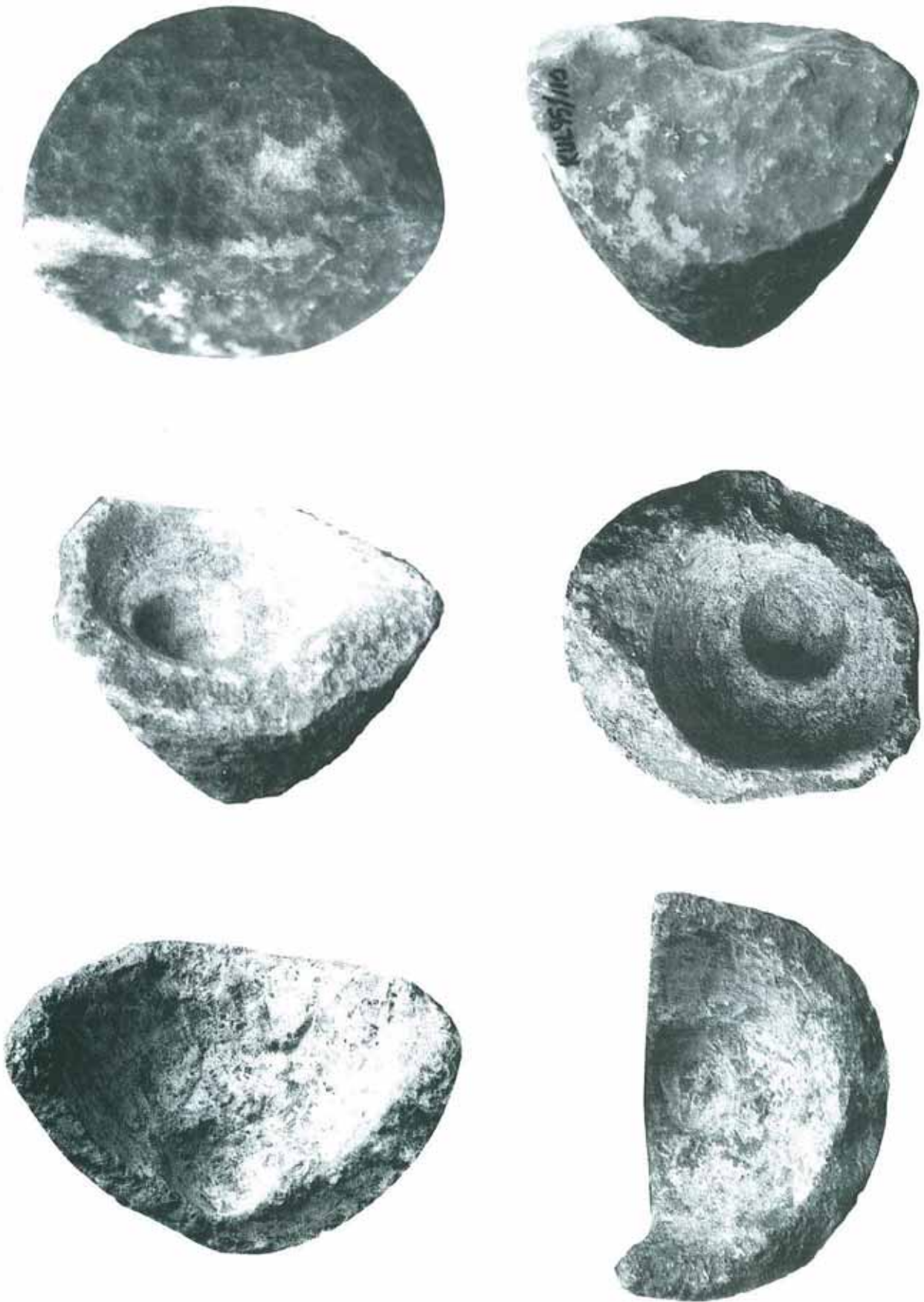

Figure 14 Roughed-out pointed bowls fragments showing the use of pointed hammerstones and Kilia figurine manufacture

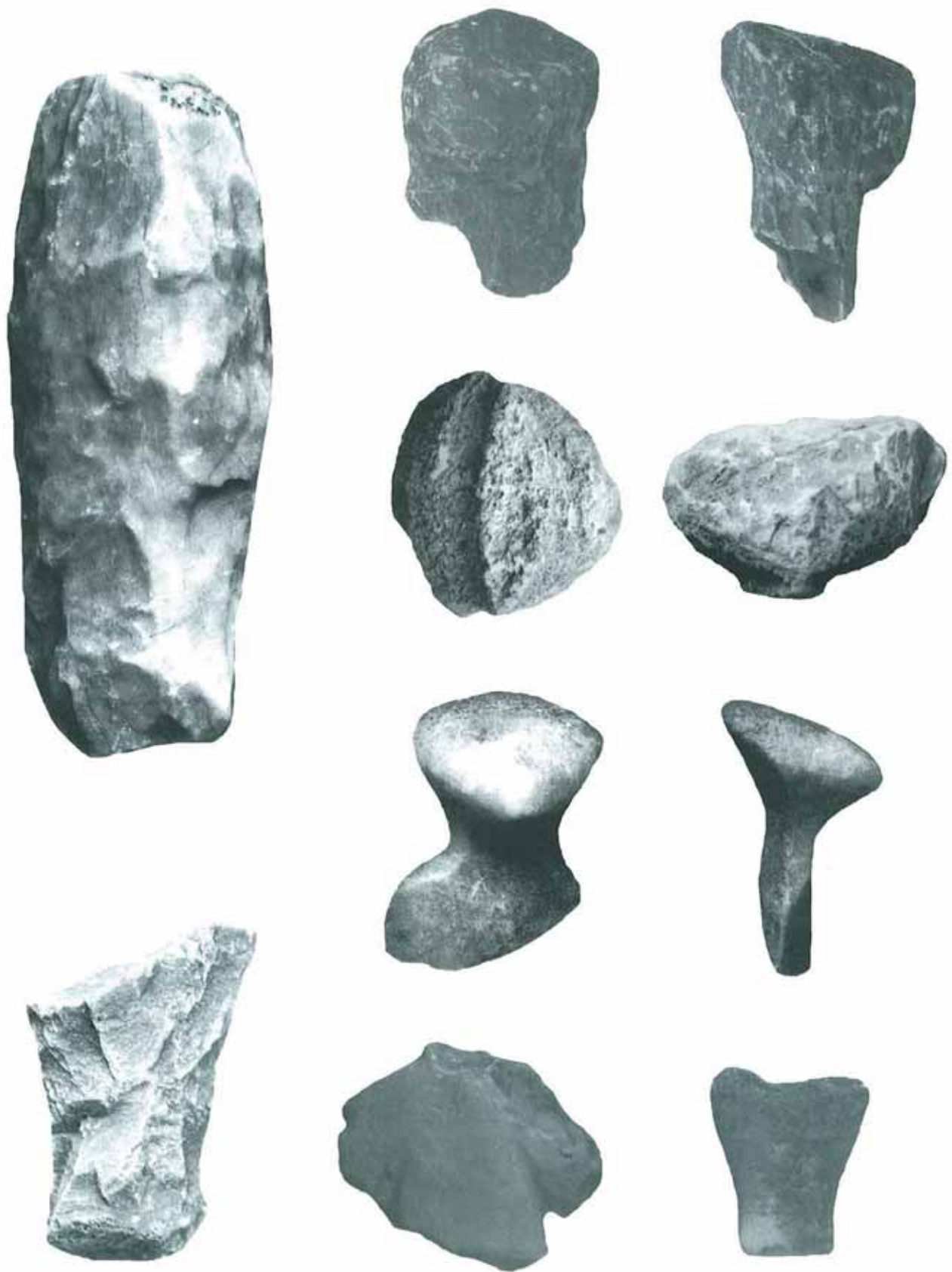

Figure 15 Fragments representing the multiple stages of marble Kilia figurine manufacture

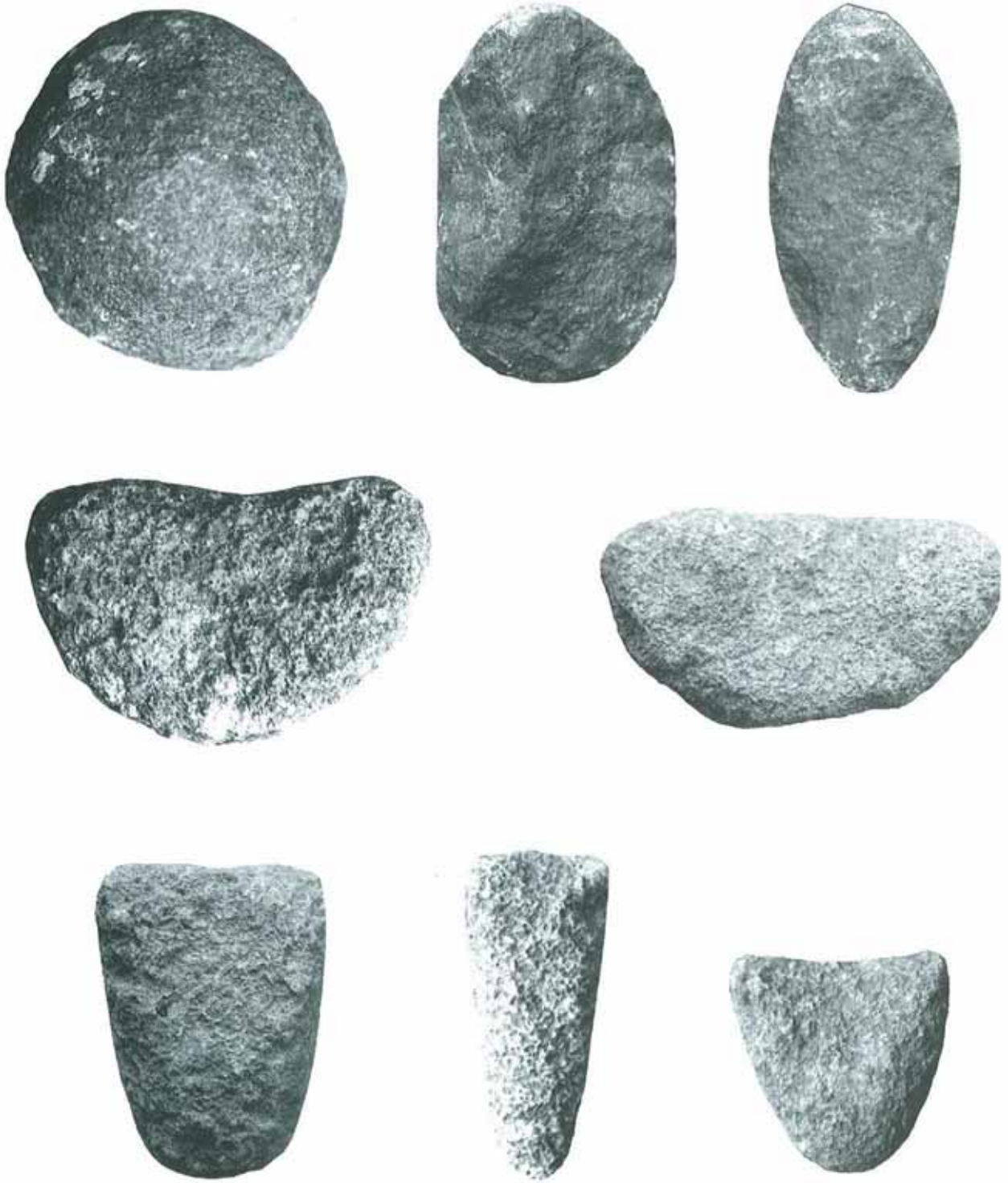

Figure 16 Stone tools used in marble working..a-c) gabbro hammerstones
d-h) sandstone drill-bits

Deepwater Archaeology of the Black Sea

Karadeniz'de Sualtı Arkeolojisi

Fredrik T. HIEBERT (a), Robert D. BALLARD (b), Dwight F. COLEMAN (b), Cheryl WARD (c) Francesco TORRE (d), Naomi MILLER (a), William WOODS (e)

Keywords: Black Sea, archaeology, side-scan sonar, remotely operated vehicle, ancient shoreline, shipwreck
Anahtar sözcükler: Karadeniz, arkeoloji, yan taramalı sonar, uzaktan kumandalı dalma aracı, eski kıyı kesimi, batık

Türkiye'nin kuzey kıyıları boyunca, Karadeniz'de Boğaz'ın doğusundan Sinop limanına kadar olan bölgede büyük bir araştırma yürütülmüştür. Bu araştırmanın üç ana amacı vardır: ilk olarak Karadeniz'in sularla dolmasından önce, yani 7 500 yıl önce, araştırmacılarca yörede varolduğu öngörülen yerleşme yerlerine ait verilerin araştırılması; ikinci olarak açık deniz gemi rota yollarının saptanması ve üçüncü olarak da Karadeniz'in oksijensiz dip sularında eski ahşap gemi kalıntılarını bulmaktır. Bu araştırmada kullanılan aygıtlar kademe dizinli yan taramalı sonar, yedek kızak ve uzaktan kumandalı küçük dalma aracıdır (ROV). Karadeniz'de, öngörülen su taşkınından önceye ait olasılıklı bir yerleşme yeri ve üç adet gemi batığı 100 m derinlikte saptanmıştır. Bir diğer batık 324 m derinlikte oksijensiz seviyede bulunmuştur. Bu oksijensiz tabakadaki batık tüm halde son derecede iyi korunmuş halde ve M.S. 450 yılına yani Bizans Devrine aittir.

1. Introduction

A joint program of land-based research through the University of Pennsylvania's Black Sea Trade Project and underwater research through the Institute for Exploration has been investigating ancient seafaring and settlement along the Black

Sea coast at Sinop since 1996. The Black Sea has unique potential for archaeological and oceanographic research due to the highly preserving environment of its non-oxygenated (anoxic) waters below 200m. While most of the southern Black Sea coast is rugged and inaccessible, Sinop has a natural harbor and its fertile and gentle

(a) University of Pennsylvania, Philadelphia, PA USA
(b) Institute for Exploration, 55 Coogan Boulevard, Mystic, CT 06355 USA
(c) Institute of Nautical Archaeology, College Station, TX USA
(d) University of Bologna, Bologna, ITALY
(e) Southern Illinois University, Edwardsville IL

coastal plain with evidence of occupation from Paleolithic through modern times (Hiebert 2001). Sinop has been at the crossroads of maritime trade routes (north-south and east-west) for millennia. We have used this ideal location to extend the scope of archaeological survey from land survey of the hinterland behind the port of Sinop, to shallow water survey and explorations in waters deeper than 200 m. We report here the results of the 2000 underwater season and new results of chemical and botanical analyses of samples. These findings demonstrate that deeply submerged archaeological remains can be surveyed and sampled in a fashion comparable to survey on land and in shallow water.

2. Background

In 1976, Willard Bascom (1976) published a book entitled "Deep Water Ancient Ships". In that book, Bascom predicted that the unique anoxic bottom water conditions of the Black Sea should result in the preservation of ancient wooden ships.

In support of Bascom's prediction, researchers working in the oxygenated waters of the open oceans at that time (Turner, 1975), had clearly documented that wooden objects falling to the bottom of the deep sea were quickly found and consumed by wood-boring organisms.

The vulnerability of wooden ships to the attack of wood-boring organisms in the deep sea was most recently documented in the 1990's by a series of expeditions conducted by the Institute for Exploration (Ballard et al., 1999 and Ballard et al., 2002). In the first case (Ballard et al., 1999), five shipwrecks of the Roman period were located in approximately 1000 meters of water along the deep water trade route connecting ancient Carthage with the Roman seaport of Ostia. In all five cases, the exposed wooden portions of these ships had been removed by the activity of wood-borers, although highly preserved wooden timbers of the ship were found a short dis-

tance beneath the surface of the bottom sediments.

In the second case (Ballard et al., 2002), two Phoenician ships were located in 400 meters along the deep-water trade route connecting the ancient seaport of Ashkelon to the Egyptian Nile. Unlike the Roman ships, which were largely buried in the deep sea mud, the two ships off Ashkelon had been scoured by bottom currents to a depth of two meters exposing a larger percentage of the ships' hulls. Once again, wood-boring mollusks had removed all of the exposed wood from those two ships.

Given these results, an expedition was organized in 2000 to search for ancient shipwrecks in the anoxic bottom waters of the Black Sea to determine if their state of preservation was different from ships found in oxygenated waters as Bascom had suggested.

As the 2000 expedition was being organized, however, a book was published about the Black Sea by William Ryan and Walter Pitman entitled "Noah's Flood" (1998). In that book, the authors challenged the conventional sequence of events leading to the conversion of the Black Sea in the Holocene from a lacustrine environment prior to post-glacial melting to its present marine conditions. Earlier authors (Ross et al., 1970; Degens and Ross, 1972; Deuser, 1972; Ross and Degens, 1974) had argued that this conversion was a gradual event beginning around 9000 BP while Ryan et al. (1997) argued it was sudden and took place later, around 7150 BP.

Ryan et al. (1997) based their findings upon a survey conducted in 1993 during which a high frequency sub-bottom profiling system was used to survey two areas on the Black Sea's northern continental shelf, to the east and west of the Crimea peninsula. These surveys were then followed by a systematic coring effort along the profile lines.

Their seismic survey revealed an erosional angular unconformity throughout the survey areas everywhere above the present 150-meter contour of the Sea's shelf. Draping the erosional surface is a thin uniform layer of sediments that lack any internal structure or evidence of transgressive features that might be associated with a slow rise in sea level.

Cores taken during the survey penetrated the uniform layer as well as the underlying erosional surface. The upper draping layer proved to be sapropel mud, further suggesting a sudden transition from a well-oxygenated environment to one now lying in a macerating and putrefying anaerobic environment. Mollusks extracted from the cores at the base of the uniform draping layer and resting on the unconformity had identical radiocarbon ages of 7150 $\pm$ 100 yr B.P.

Ryan et al. (1997) went on to conclude that the flooding of the Black Sea at 7150 BP was instantaneous, resulting in the submergence of 150,000 km² of previously exposed land that now makes up the Black Sea's continental shelf. Finally, they conclude that this sudden flooding "may possibly have accelerated the dispersal of early Neolithic foragers and farmers into the interior of Europe at that time."

In the summer of 1999, the Institute for Exploration carried out a survey of the continental shelf off the north central Turkish seaport of Sinop (figure 1) to determine if such a flood had occurred and at what time (Ballard et al, 2000). Using a side-scan sonar, small remotely operated vehicles, and a series of dredge lowerings, an ancient exposed high energy shoreline at a depth of 155 meters was located, inspected, and sampled. Analysis of mollusks collected from this ancient beach revealed a sudden flooding of the Black Sea in this area around 7500 BP changing it from a lacustrine to marine environment. This ancient relic surface remained in contact with the bottom

waters of the Black Sea for a long period of time before being draped by a thin layer of sapropel mud characteristic of today's anaerobic conditions.

Based upon the results of this 1999 study, the operational plans of the 2000 expedition were modified to include an effort to search landward of the 155 meter contour for evidence of human habitation prior to this flooding event.

3. Research Tools

Three major mapping systems were utilized during the 2000 survey. These included the *DSL-120* side-scan sonar system; the *ARGUS* imaging vehicle; and the *LITTLE HERCULES* (*LITTLE HERC*, for short) remotely operated vehicle system.

The *DSL-120* is a phased-array 120 kHz side-scan sonar (Figure 2) developed by the Woods Hole Oceanographic Institution and capable of working in over 6000 meters of water (Bowen et al., 1993). Owing to the small targets (i.e. less than 10 meters on a side) that were being sought, the effective total swath wide of the sonar was 600 meters from one side to the other while the sonar was being towed at an average altitude of 40-50 meters. Tuning the sonar to detect these small targets, however, resulted in the inability to measure the phase of the returning signal and therefore the loss of topographic information within the acoustic swath of the returning signal.

The *ARGUS* imaging vehicle, developed by the Institute for Exploration (Figure 3), is towed at the end of 0.68-inch fiber-optic cable (Coleman et al., 2000). It has an operating depth of 3000 meters and carries multiple cameras (a low-light level SIT video camera, a 3-chip color video, two 1-chip color video cameras, and a 35 mm still camera) mounted on a trainable platform. At the back end of the vehicle are three HMI lights (two 400 watt lights and one 1,200 watt light). It also carries a 675 kHz obstacle avoidance sector scanning sonar, an

electronic still camera (ESC), magnetic compass, altimeter, and depth sensor. Thrusters are mounted on either end of the 4-meter long stainless steel frame perpendicular to the long axis of the vehicle capable of spinning the vehicle on its vertical axis while being towed. The *ARGUS* vehicle system can be deployed alone or used in conjunction with the *LITTLE HERC* ROV.

The *LITTLE HERC* remotely operated vehicle (Figure 4) was developed by the Institute for Exploration and also is capable of working to 3000 meters. It has four thrusters, a 330 kHz obstacle avoidance sector scanning sonar, altimeter, magnetic compass, depth sensor, two 400 watt HMI lights, and either can carry a 1-chip color video camera and 35 mm still camera or a 3-chip color video camera. *LITTLE HERC* operates from the end of a 30-meter long neutrally buoyant tether that is connected to the *ARGUS* vehicle (Coleman et al., 2000).

Although the vehicle does not have a manipulator system, it was outfitted at various times on the expedition with a scoop bag or coring device to recover objects and wood samples from the seafloor.

The support ship for the expedition was the British trawler, *NORTHERN HORIZON*, a 75-meter long vessel outfitted with a bow thruster and dynamic positioning system.

4. Survey efforts in 2000

Preliminary Surveys

Survey efforts using all three-vehicle systems in 2000 were carried out in three separate areas (Figure 5). The western most area was selected in hopes of finding evidence of human habitation prior to flooding 7500 years ago as well as for the possibility of finding ancient shipwrecks in oxygenated water. The other two areas were surveyed specifically in hopes of find-

ing ancient shipwrecks lying in anoxic water. For discussion purposes, the results of the 2000 expedition will be divided into those pertaining to human habitation and those dealing with ancient wooden ships.

Evidence of Human Habitation

Figure 6 shows the DSL-120 side-scan sonar track lines in the western search box. The red colored lines represent the 155 and 90 meter contours. This is the region lying between the shoreline of the ancient freshwater lake and the near shore area where archaeologists (Hiebert 2001) predict people would be living prior to the flood proposed by Ryan and Pitman (1998). A steep coastal cliff not conducive to human habitation characterizes approximately 50 percent of this area. The remaining 50 percent is divided into three distinct areas.

The study carried out in 1999 (and mentioned above) was conducted in the eastern region. It was there that the ancient shoreline was located and both fresh and saltwater shells collected dating from 15000 to 2500 BP (Ballard et al., 2000). That survey concentrated on mapping the ancient shoreline at 155 meters, with little work done landward of that shoreline. During the survey, attempts were made to delineate the ancient drainage pattern of this area but due to stream piracy farther inshore in today's Turkish landscape, no major rivers flow into this area and the likelihood of finding sites of pre-flood habitation are greatly reduced.

For these reasons, the 2000 study concentrated on the central area just west of Sinop. It is there that more than 400 square kilometers of underwater terrain lies between the 155 and 90 meter contours. The bathymetry of this area, however, was poorly defined based upon limited bathymetric data. As a result, the *DSL-120* side-scan sonar was used to obtain bathymetric information as well as side-scan sonar data. Although the phased array was not

tuned, it was possible to combine the vehicle's altitude with its depth to determine total depth beneath the tow fish. This data, combined with a series of separate lines using the ship's echo sounder, was used to construct a bathymetric map of the study area (Figure 7).

The bathymetry of the study area is characterized by a series of valleys and ridges cutting across the area. A south-north cross section through the region reveals the nearly flat relief around 100 meters water depth, which then plunges steeply and continuously to deeper water (Figure 8). An ancient stream channel flows into the southwest portion of the study, turns and then heads east across the area before turning to the north as it enters the ancient lake.

More than 200 sonar targets were detected during the survey of this area. Most were obvious rock outcrops as well as possible shipwreck targets that were subsequently inspected visually and will be discussed later. A clearly visible submerged river channel indicated that the bottom surface of the Black Sea in this area had little sedimentation (figure 9). Of the 200 sonar targets, one (target 82) was unique (figure 10).

The micro-bathymetry of Site 82 shows that it was located on a gently sloping bluff overlooking the ancient shoreline (figure 11). The site has raised topographic relief with an array of more than thirty stone blocks located over an area 15 m by 5 m, on a gently sloping, otherwise featureless bottom (figure 12). The irregularly shaped blocks are generally smaller than 1m², approximately 10cm thick, and protrude from the Black Sea floor. The stone appears to be similar to the thinly bedded limestone visible in outcrops both along the coast ridges and underwater in this region (Ketin 1962). The blocks in site 82, in contrast to observed outcrops, do not lay in *in situ* geological context, but lie in diverse orientations from horizontal to pro-

truding at least 45° from the horizontal sediments. These topographic details led us to hypothesize that site 82 might be a submerged structure attributable to humans. Such a structure would necessarily have been built prior to the infilling of the Black Sea, (prior to 7600 years ago) when the location of this site would have been approximately 1 km from the beach line identified in the 1999 survey (Ballard et al. 2000). Similar habitation remains from pre-7600 BP contexts are found along the present coast of the Black Sea (Özdoğan 1997). Such architecture typically has wood or wattle and daub superstructure and occasionally has stone foundations (Özdoğan 1999). In the Sinop region, typical ancient settlements consist of isolated house structures scattered along low bluffs near the sea (Doonan 1998), and pre-7600 BP sites are found on the Sinop peninsula. Ince Burun, located at the northwest corner of the Sinop peninsula, would be a contemporary "upland" site, within 30 km of site 82 (Hiebert, 2001).

Site 82 was mapped using an electronic still camera mounted on *ARGUS*, and visually checked with video from *LITTLE HERC* (figure 13). A scale was placed on site allowing us to create a preliminary grid of 1m² squares for future study. The raised topographic relief and stones follow in generally rectilinear orientation N-NW. The north boundary is marked by stone blocks and pieces of wood, including a 1-meter long log with one end that is cut and one end that is notched (figure 14). Traces of a circular feature 85 cm in diameter are located along the east side. To the southwest, a 2.5 x 2.5 m rectilinear feature with raised outline edges is visible from faint topographic relief.

As on all other targets in this region, driftwood and other debris appear clustered on the surface of the site, where the relief and stone blocks act to collect materials drifting over the bottom of the seabed. This complication of stratigraphy is comparable with archaeological sites on

land. We recovered several clearly worked objects from the surface within the boundaries of site 82. These objects, which initially appeared to be stone, were carved and drilled from oak (*Quercus*) (figure 15). Four worked wooden objects were found in square G4. Three drilled objects, 22 cm in length were found in close proximity to each other in square G4. Fiber remains in one of the drilled holes suggests that they were originally connected together with rope. A further worked but less shaped piece of wood was also recovered from the surface of square G4. A chisel-shaped wooden object, 14 cm long, was recovered from square E10. None of this wood appeared to have been modified by wood-boring mollusks or other marine organisms. A fragment of known modern milled lumber was recovered at the site as a control sample. Radiocarbon analysis of these wooden objects, all with modern dates including the control sample, confirms that these objects were surface materials recently deposited on the site (Ballard, et al. 2001)..

Matrix samples from three locations were fine sieved and examined at the University of Pennsylvania by Dr. Naomi Miller. Control bottom mud samples came from dive 34, 5 km from site 82, and from a 1999 bottom sample, recovered east of Sinop in 140 m depth just above the ancient beach line. These samples contained only shell and marine organism debris. Two samples were taken of the top 5-7 cm of deposit from within site 82, both from square G4 (dive 23 - 3 dl, and dive 29 - 1.5 dl). Both samples contained small fragments of burnt wood (charcoal fragments of oak and conifer) and several seeds, but no ceramics, stone debitage or diagnostic artifacts. One possible bone fragment was also reported. The identification of charcoal, seeds and bone from the matrix of the site is consistent with the hypothesis that the site represents a submerged archaeological site. Such results are typical of upper fill from a terrestrial archaeological site.

Chemical analysis of the mud matrix from the deposit taken from the stone blocks of site 82 was conducted by William Wood of Southern Illinois University. Samples comprised two 32 ml soil plugs from G4, from the upper 5 cm of deposit, and a similar control sample from the Black Sea bottom mud (dive 34). Both wet chemical analyses and near infrared spectroscopy were conducted, providing a preliminary assessment of the site 82 matrix as compared to a typical Black Sea bottom mud away from site 82. Preliminary results from the two site 82 samples indicate elevated phosphorus and magnesium compared to the off-site samples, consistent with the interpretation of site 82 as a potential habitation site. One of the two samples from site 82 (dive 29) had concentrations of zinc and copper, which are typically associated with excrement and urine. Further, in comparison to the control samples, site 82 samples have lower sulfur, sodium, and nitrogen, observations with unclear significance at this time.

Analyses of sediments and chemical compositions from site 82 samples show considerable differences to samples outside of the site. The results are consistent with the hypothesis that this location is a submerged habitation site but do not confirm it. The results of the radiocarbon dating indicate that the wooden artifacts recovered from the surface of the site represent a modern accumulation with no direct association to the site. These analyses, though inconclusive, point to the rich possibility of deep-water archaeological survey using robots and submersibles to investigate landscapes that have been uniquely unseen since the moment that they were flooded. Further sampling of site 82 is clearly necessary to confirm its archaeological nature. Additionally, further collection of baseline data concerning the nature and chemistry of the Black Sea floor is essential in order to clarify the relationship between the submerged former landscape and the marine environment.

Ancient Shipwrecks: Above Anoxic Layer

The discovery of the first ancient shipwreck on the 2000 expedition occurred while searching for evidence of human habitation above the anoxic layer in water depths between 90 and 155 m. During this search, wood material was found to be pervasive throughout the area. Tree fragments from entire trees to stumps, to branches and twigs were seen in large number, particularly wedged beneath rock outcrops along the banks of the now submerged stream system.

Their large-scale occurrence was not expected, since the water in this depth zone is well oxygenated, characterized by schools of pelagic fish. On closer inspection, however, it was apparent that the benthic community was quite limited, characterized by small sponges instead of the rich benthic community typical of shallow depths.

In discussing this issue with local fishermen, they reported (personal communication) that when trawling with nets at this depth, they commonly caught pelagic fish such as bonito. On other occasions, no fish were recovered and their nets had been stained black and smelled of hydrogen sulfide suggesting periodic mixing of the anoxic water below 155 m with oxygenated water above.

Given the layered nature of the Black Sea waters, the occurrence of internal waves is quite possible, which could aid in the vertical mixing. Such a possible mixing mechanism was further supported by the occurrence of extensive areas of sand waves at the anoxic boundary, which was typically found at a depth of 170 m.

The periodic introduction of anoxic water into shallower depths through internal waves or other mixing mechanisms would result in the death of benthic organisms such as wood-boring mollusks.

Pelagic fish such as bonito could escape such mixing by moving into shallower oxygenated water. For that reason, wood would have a higher probability of surviving for longer periods of time than previously thought. A wood sample, for example, collected in 1999 (Ballard et al., 2000) at a depth above 170 m having a carbon-14 age of over 3000 years further verifies the notion that wood-boring organisms are absent at these depths.

Archaeological data from land surveys on the Sinop peninsula document maritime trade between the Sinop peninsula and the Bosphorus from as early as the Chalcolithic period (4500 BC) and continuing through the Ottoman period (17th c AD). The most intense trade appears to be during the Roman and Byzantine periods (2nd c AD - 7th c AD) (Hiebert 1997). With the understanding that bottom net fishing obliterated the archaeological record to a depth of 85 m off the Turkish coast, we conducted our systematic survey along this trade route, searching between 85 and 150 m, over a 50 km stretch west of Sinop. Three shipwrecks were located with side-scan sonar and verified visually with *LITTLE HERC*. No sampling was conducted on these sites. The shipwrecks were found in approximately 100 m of water, and appear to be undisturbed by any bottom net fishing, trawling scars, or diving activity. All of the shipwrecks appear to have foundered in the open sea and sunk with the cargo in discrete piles. All three appear to date to the late Roman/Byzantine period of vibrant trade between the Sinop peninsula and the west, and all appear to have been carrying amphorae (large transport ceramic vessels) of a distinctive form made only in Sinop.

Shipwreck A consists of two discrete dense clusters of ceramic vessels located on a flat featureless bottom (figure 16). The larger cluster is approximately 23 m in length and 10 m wide, oriented approximately north to south. A second cluster is 4 m by 4 m square. The visible artifacts in

both clusters are distinctive carrot-shaped amphorae (figure 17). Dating to the late Roman period (2-4 c AD) (Kassab-Tezgör 1998), they are known from kiln sites at Sinop from the Demirci valley (Kassab Tezgör 1997). The lack of scouring around the debris indicates that the bottom is firm. The nearly two meter tall site profile suggests that the ship descended right-side up and splayed open upon impact with the bottom, rather than settling into a soft mud bottom. Several large (5-7 m) timbers are aligned along the side of the clusters, and may be planking from the vessel. However, as on site 82, modern seabed debris is concentrated on the topographic anomaly that the site represents. This debris includes small wood branches (20-40 cm) and cultural debris such as a cloth sack visible in the center of the larger cluster.

Shipwreck B is a single cluster of amphorae, also located on a flat featureless bottom. The lack of scouring around the shipwreck suggests that the bottom is firm. Shipwreck B is oriented NNE and is larger than Shipwreck A: 15m wide and at least 25m in length - its total length is unclear based on our initial recording of the site. Carrot shaped amphorae from Sinop are visible covering the entire site representing at least the upper layer of cargo from the ship. One large oval transport vessel suggests that this shipwreck dates later than Shipwreck A - perhaps to the Byzantine period (5th-7th c AD) (Bass 1982). A possible bilge pipe, which may be associated with the vessel, is visible several meters away from the amphorae pile to the south. Scattered among the amphorae are two types of large wooden planks - long planks (5-8m), mostly parallel to the length of the amphorae pile, and shorter planks (1-3m), both parallel to and perpendicular to the amphorae pile. While most of the planks appear to be lying on the surface, several are clearly embedded within the matrix of amphorae, allowing us to suggest that they are hull planks from the ship itself.

Shipwreck C was located on sidescan sonar and checked visually via video by *LITTLE HERC*. The site appears to be similar to Shipwreck A: an amphorae pile approximately 5m across consisting of primarily carrot shaped amphorae. No further investigation was made and no photo mapping was carried out. The importance of Shipwreck C is that it confirms that our protocol of sidescan sonar and target checking with a ROV can efficiently carry out systematic survey in underwater environments where the pattern of shipwrecks has not been disturbed by subsequent human activity. The discovery and identification of Shipwreck C confirms that the technology and methodology utilized here can be used in the development of large-scale systematic survey and site identification. This information is critical to our goal of evaluating the quality and density of archaeological remains along a trade route, and to provide a baseline for underwater archaeological resource management and protection.

Within Anoxic Layer

Separate searches for ancient wooden ships were carried out in the anoxic layer at three separate locations: just seaward of site 82 to a depth of 600 meters, east of Sinop to a depth of 450 meters, and north of Sinop to a depth of 2200 meters.

One of the original objectives of the 2000 study was to determine if an ancient deep-water trade route once existed between Sinop and the Crimea (Hiebert et al., 1997). Unfortunately, that proved difficult. The ocean floor just north of Sinop plunges rapidly from a hundred meters to over 1,000 meters. Based upon the sidescan sonar record and subsequent visual inspection, this region was observed to consist of massive slumps and landslides producing complex bottom morphologies. As a result, searching for ancient shipwrecks within this terrain using both the

acoustic and visual imaging vehicles proved extremely difficult, time consuming, and unproductive.

The focus of the search then shifted to the region east of Sinop. Here there was a broad and somewhat flatter terrain within the anoxic layer. It was also relatively close to shore and along what might have been a coastal trade route connecting Sinop to the regions farther east. Several targets were detected on sonar but no ancient shipwrecks were found in this area and further searching was abandoned.

Near the end of the expedition, a final search effort was conducted north of site 82 between the region of sand waves, which ends at a depth of 200 meters, and the beginning of landslides and slumping at a depth of 600 meters. Within this narrow depth range a few promising targets were detected, one of which we investigated visually with *LITTLE HERC*. That target proved to be a sunken wooden ship.

The shipwreck was located in an area where the seafloor has little topography and lies at a depth of approximately 320 m. The bottom sediments are soft and not compacted in comparison with the bottom near site 82 and Shipwrecks A, B, and C. The wooden structure of the shipwreck appears covered in silt up to its deck, with drifting of sediments across the ship structure, unlike the bottom characteristic of shallower depths where bottom geology and topographic features were visible.

Shipwreck D is comprised of a very well preserved wooden vessel sitting virtually upright in the bottom silts (figures 18, 19). The outline of the hull is defined by 18 frame ends; the mast of the ship rises, at a slight angle, approximately 11 m above the hull. The height of the mast was measured using the altimeter on *LITTLE HERC*. The hull seems to be nearly as long as the mast is tall (11-12 m) and approximately one

third as wide (3.5 -4 m). A number of timbers (particularly the bulwark/uppermost planking strakes) are missing or have been displaced. The wood surfaces appear clean cut and even display wood grain. Several wood knots are visible near the top of the mast, however, it was impossible to determine visually whether this was the result of the erosion of the softer wood surrounding, or the natural, unworked state of the timber. A short length of rope coils around the mast near its top. There is no metal visible on the site/vessel.

Many of the eighteen frame ends have a hole through their molded face (wider face). One has what appears to be a wooden cleat remaining in this position. Two frame ends flank the mast and may indicate the main frame. One frame end is situated in association with a beam approximately twice its thickness. Both the end of the beam and the frame end are mortised or notched.

The cant of the mast towards one end suggests the direction of the bow, but it may be that the mast slipped with the impact of the shipwreck. A bracing timber has a stepped cut and wooden treenails through it (figure 20). Two pairs of upright stanchions, located immediately aft of/adjacent to the mast, probably had cross-pieces that connected them. There are notches facing inboard (towards each other) on the pair of stanchions closest to the mast and the second pair of stanchions is topped by square tongues, presumably fashioned to fit into mortises on a cross-piece, now missing. This arrangement may have been intended to support yards when lowered or it is possible that it was once lightly roofed as a shelter.

Beyond the stanchions are what seems likely to be a rudder support and the sternpost, which rises up out of the sediment in line with the mast (figure 21). A large spar with a round tenon at one end lies on the

surface nearby. Several spars (long, tapering timbers that were part of the rigging) are visible on the shipwreck. These probably are yards for a sail. If the cant of the mast is not the result of impact, it may indicate that this was a lateen-rigged hull. The mast's height also suggests a lateen hull.

The only visible fastenings are wooden treenails in the bracing timber with stepped cut and treenail ends protruding from the faces of five of the frame ends. There are no other visible fastenings: no mortise-and-tenon joints, no nails, no sewing, no bolts, and no pegs.

An unglazed ceramic jug with a small neck and handle appears *in situ* on the shipwreck near the mast step. The jug is not typologically distinctive, as such pots are found on sites in the Mediterranean and the Black Sea from antiquity through recent times.

A wood sample for radiocarbon dating was collected from the rudder support using a coring device measuring approximately 1.5 centimeters in diameter and 10 centimeters in length. The rudder support was chosen for sampling because it was a large timber with visible exterior surface, ensuring that the sample would date approximately to the felling of the tree. Dr. Naomi Miller from the University of Pennsylvania identified the wood as fir (*abies*); wood traditionally used in boat building in the Black Sea region. A sample submitted to Beta Analytical Lab in Florida for AMS C-14 resulted in a date of 1610 $\pm$ 40 (Beta-147532) calibrated to 410-520 AD. The results of the AMS dating suggest that this vessel was contemporary with the Yassi Ada and Boz Burun shipwrecks located off the Turkish Mediterranean coast (van Doorninck, 1997). Both of these vessels, however, were found in Mediterranean waters and are not nearly as well preserved as this Black Sea vessel. Shipwreck D is unique, not only because of its level of preservation, but because it is the first vessel to be found in the anaerobic

waters of the Black Sea. Its presence suggests that many better-preserved vessels await discovery.

5. Conclusions

The Black Sea is a unique body of water that holds much promise for archaeology and anthropology. Just as Willard Bascom predicted in 1976, its anoxic bottom waters create a unique preserving environment coupled with vertical mixing that introduces anoxic water into shallower depths resulting in a further zone of good preservation. This survey identified a zone between 85m and 150m of intact ancient landscape relatively unclouded by sedimentation and undisturbed by fishing or trawling. The identification of site 82, a potential pre-flood coastal habitation site, resulted from our first efforts to survey the submerged landscape along the Black Sea coast. This same zone provided a critical area for the preservation of ancient shipwrecks documenting trade along the coast between the Sinop peninsula and the Bosphorus. The identification of three shipwrecks in this initial survey provides a baseline methodology for the systematic survey of a trade route that was in use for thousands of years. Finally, the identification of an intact wooden ship in the deep water of the Black Sea proves that the unique anoxic water is a highly preserving environment for wooden shipwrecks and other normally perishable materials.

6. Acknowledgements

We wish to express our gratitude to the Turkish Ministry of Culture and the Turkish General Directorate for Monuments and Museums for permission to carry out this research. Special thanks are due to the Director General of Antiquities, Dr. Alpay Pasinli, for his continued cooperation and support of our long-term archaeological research along the Turkish Black Sea coast. We are also grateful for the valuable assistance provided by Dr. Harun Özdaş of the Turkish

Ministry of Culture, who participated in the expedition as the official representative of the Turkish government, and Dr. Nemik Çağatay, of Istanbul Technical University, who also participated in the expedition. The authors also wish to thank Fuat Dereli and other researchers from the Sinop Museum for their support and assistance in this project.

The authors wish to thank the captain and crew of the *Northern Horizon* for the excellent support they provided for the expedition and the technical teams from the Institute for Exploration and the Woods Hole Oceanographic Institution that operated the vehicle systems used on the expedition. We also wish to thank the engineering team, in particular, chief engineer James Newman who developed and operated the *Argus* and *Little Hercules* vehicle systems and Catherine Offinger who was in charge of operations.

We wish to thank the major sponsors of the expedition, including the Office of Naval Research, the National Oceanic and Atmospheric Administration, the National Geographic Society and their Exploration Council, and the J.M. Kaplan Fund.

National Geographic Society's Committee on Research and Exploration and the Samuel S. Freeman Charitable

Trust of New York provided support to Hiebert for the analysis of archaeological data. Dr. Naomi F. Miller of the Museum Applied Science Center (MASCA) of the University of Pennsylvania carried out the botanical analysis of the organic samples and wood identification; Professor William Woods of Southern Illinois University conducted the preliminary analysis of the chemistry of the sediment samples from the bottom of the Black Sea; Dr. Terry B. Ball and Nicole Anderson of Brigham Young University conducted preliminary phytolith analysis of the sediment samples. Professor Richard Steffy of the Institute for Nautical Archaeology provided assistance with preliminary interpretation of shipwreck D; Dr. Katherine Singley of Conservation Anthropologica provided assistance with wood conservation; Dr. John Broadwater of the National Oceanic and Atmospheric Administration provided assistance with the mapping of Site 82; Dr. Katherine Moore of the University of Pennsylvania provided assistance with the analysis of the expedition's data; Profs. Henry Wright and William Farrand of the University of Michigan and Prof. Mehmet Özdoğan of Istanbul University reviewed the video data from site 82; and Prof. Cemal Pulak and the late Erkut Arcak of the Institute for Nautical Archaeology reviewed the video data from the shipwreck targets.

References

- BALLARD, R. D., MCCANN, A. M., YOERGER, D., WHITCOMB, L., MINDELL, D., OLESON, J., SINGH, H., FOLEY, B., ADAMS, J., PIECHOTA, D., GIANGRANDE, C., 2000.
"The Discovery of Ancient History in the Deep Sea Using Advanced Deep Submergence Technology", *Deep Sea Research Part I*, 47 (9), 1591-1620.
- BALLARD, R. D., COLEMAN, D. F., ROSENBERG, G., 2000.
"Further Evidence of Abrupt Holocene Drowning of Black Sea Shelf", *Marine Geology* 170, 253-261.
- BALLARD, R.D., F.T. HIEBERT, D.F., COLEMAN, C. WARD, J. SMITH, K. WILLIS, B. FOLEY, K. CROFF, C. MAJOR, F.TORRE, 2001
"Deepwater Archaeology of the Black Sea: The 2000 Season at Sinop, Turkey" *American Journal of Archaeology*, vol. 105, no. 4, 607-623.
- BALLARD, R. D., STAGER, L. E., MASTER, D., YOERGER, D., MINDELL, D., WHITCOMB, L. L., SINGH, H., PIECHOTA, D., 2002. "Iron Age Shipwrecks in Deep Water off Ashkelon, Israel" Submitted to *American Journal of Archaeology*.
- BASCOM, W., 1976.
Deep Water, Ancient Ships. New York.
- BASS, G. F., F. H. van DOORNINCK, Jr., 1982.
"Yassi Ada: A Seventh-century Byzantine Shipwreck" *Nautical Archaeology Series 1*. Institute of Nautical Archaeology, College Station.
- BOWEN, A., FORNARI, D., HOWLAND, J., WALDEN, B., 1993.
The Woods Hole Oceanographic Institution's Remotely-Operated and Towed Vehicle Facilities for Deep Ocean Research, WHOI Technical Doc.
- COLEMAN, D.F., J.B. NEWMAN, R. D. BALLARD, 2000.
"Design and Implementation of Advanced Underwater Imaging Systems for Deep Sea Marine Archaeological Surveys, in Oceans" *2000 Conference Papers*, Marine Technology Society.
- DEGENS, E. T., D. A., ROSS, 1972.
"Chronology of the Black Sea over the last 25,000 years." *Chemical Geology* 10, 1-16.
- DEUSER, W. G., 1972.
"Late-Pleistocene and Holocene history of the Black Sea as indicated by stable isotope studies." *Journal of Geophysical Research* 77, 1071-1077.
- DOONAN, O., GANTOS, A., HIEBERT, F., SMART, D., 1998.
"Survey of the Sinop province, Turkey 1997." *American Journal of Archaeology* 102.
- HIEBERT, F., D. SMART, A. GANTOS, O. DOONAN, 1997.
"From mountaintop to ocean bottom: A comprehensive approach to archaeological survey along the Turkish Black Sea coast." In: TANCREDI, J. (Ed.), *Ocean Pulse: A Critical Diagnosis*, Plenum Press, New York, 177-184.
- HIEBERT, F., 2001.
"Black Sea Coastal Cultures: trade and interaction". *Expedition* 43:11-20.
- KASSAB-TEZGÖR, D., I. TATLİCAN, 1997.
"Sinop-Demirci Anfora Atölye yerinin 1995 Kazısı". *Kazı Sonuçları Toplantısı XVIII*, 353-365.
- KASSAB-TEZGÖR, D., I. TATLİCAN, 1998.
" Fouilles des ateliers d'amphores a Demirci. " *Anatolica Antiqua VI*, 426-442.
- KETIN, I., 1962.
Türkiye Jeoloji Haritası: Sinop. Maden Tetkik ve Arama Enstitüsü Yayınlarından, Ankara.
- ROSS, D. A., E. T. DEGENS, 1974.
"Recent sediments of the Black Sea." In: DEGENS, E. T., ROSS, D. A. (Eds.), *The Black Sea - Geology, Chemistry and Biology*, American Association of Petroleum Geologists Memoir 20, 183-199.
- ROSS, D. A., E. T. DEGENS, J. MACILVAINE, 1970.
"Black Sea Recent Sedimentary History". *Science* 170, 163-165.
- RYAN, W. B. F., W.C. III PITMAN, 1998.
Noah's Flood, The Scientific Discoveries About the Event that Changed History. Simon and Schuster, New York, 319 p.
- RYAN, W.B.F., W.C. III PITMAN, C. O. MAJOR, K. SHIMKUS, V. MOSKALENKO, G. A. JONES, P. DIMITROV, N. GÖRÜR, M. SAKINC, H. YUCE, 1997.
"An abrupt drowning of the Black Sea shelf. " *Marine Geology* 138, 119-126.
- ÖZDOĞAN, M., H. PARZINGER, N. KARUL, 1997.
"Kırklareli Kazıları, Aşağı Pınar ve Kanlıgeçit Höyükleri." *Arkeoloji ve Sanat* 77, 2-11.
- ÖZDOĞAN, M., N. BAŞGELEN, (Eds.), 1999.
Neolithic in Turkey: the Cradle of Civilization: New Discoveries. Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- VAN DOORNINCK, J., F. H. KIRKENS, 1997.
"Yassi Adavraget fra 600-tallet". *Hvad Middelhavet gemmer*, 105-120.

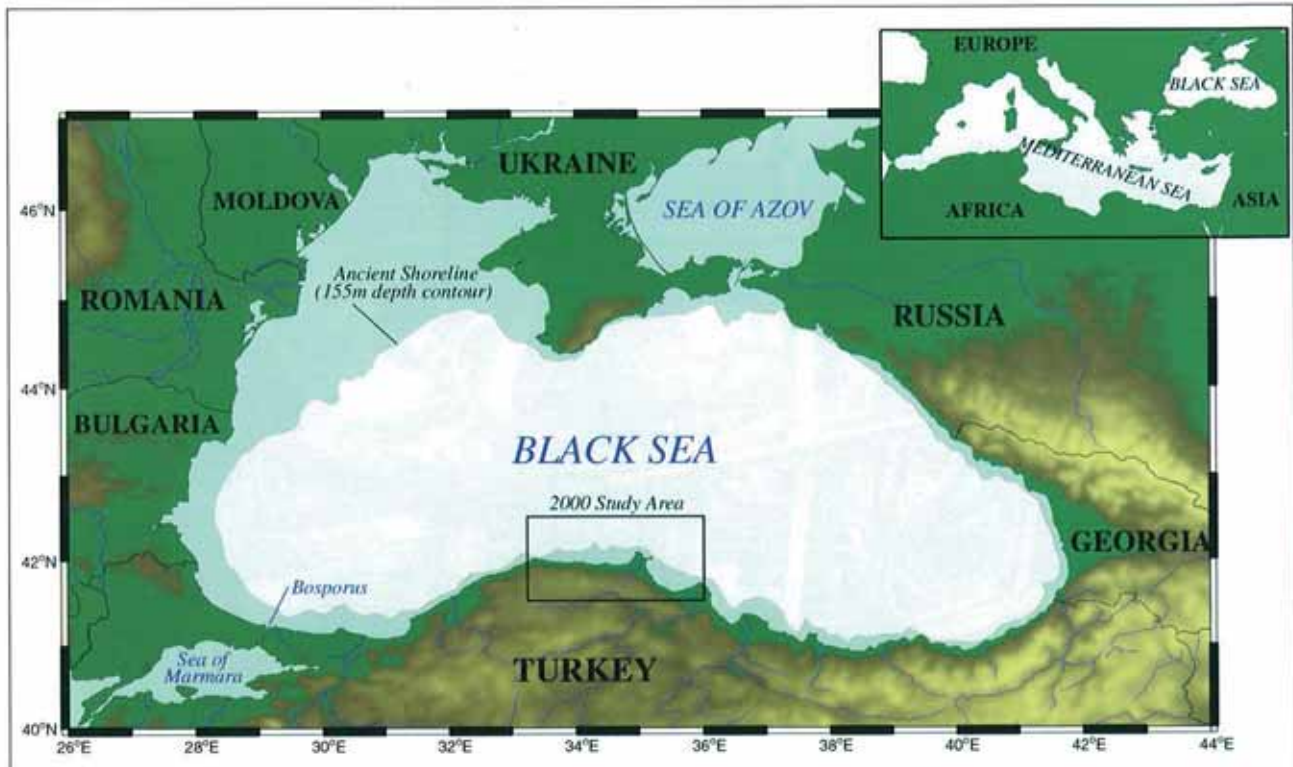

Fig. 1. Index map of the Black Sea showing the ancient shoreline (155 m depth contour) and study area for the 2000 expedition

Fig. 2. DSL-120 side-scan sonar

Fig. 3. *Agrus* optical sled

Fig. 4. *Little Hercules* remotely operated vehicle

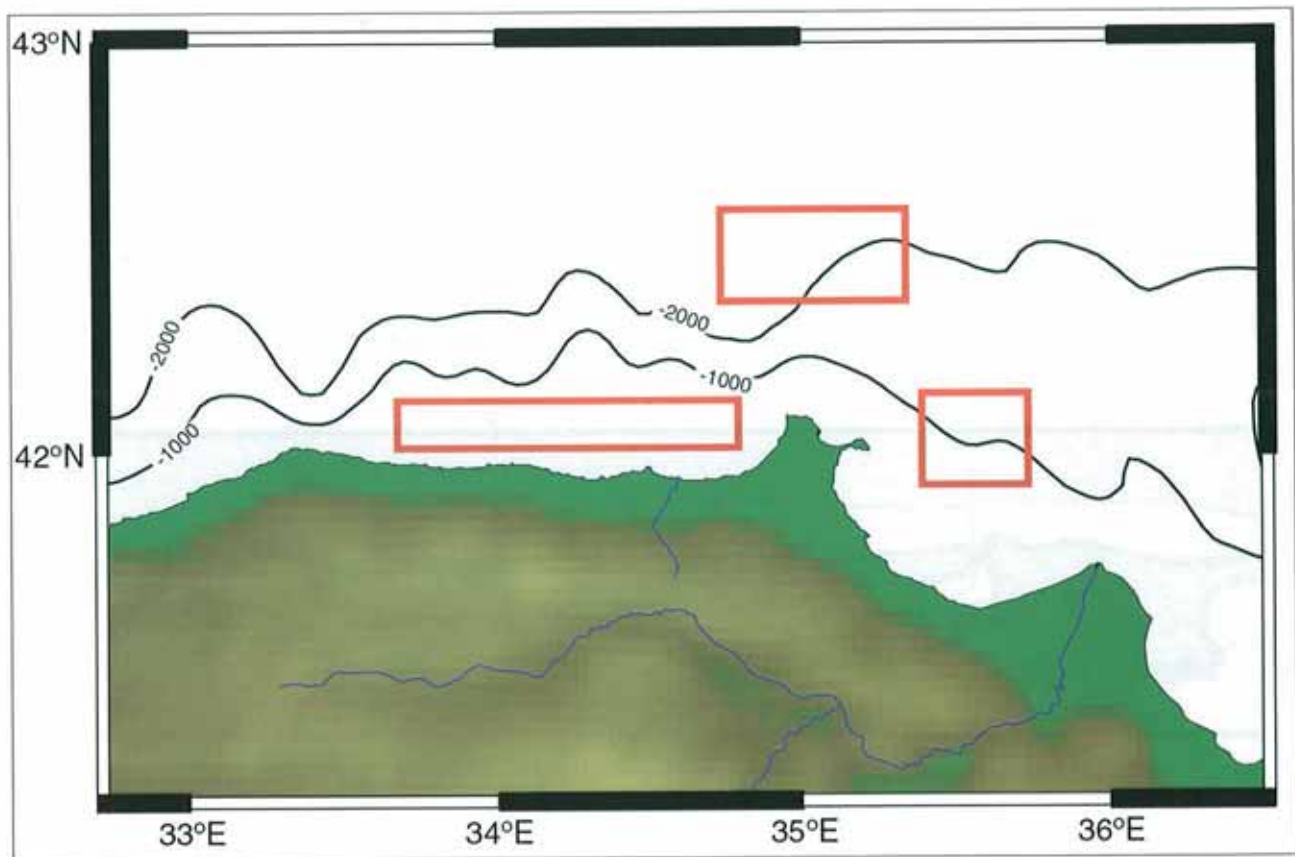

Fig. 5. Locator map for three primary study areas (within red boxes) off of the Turkish coast

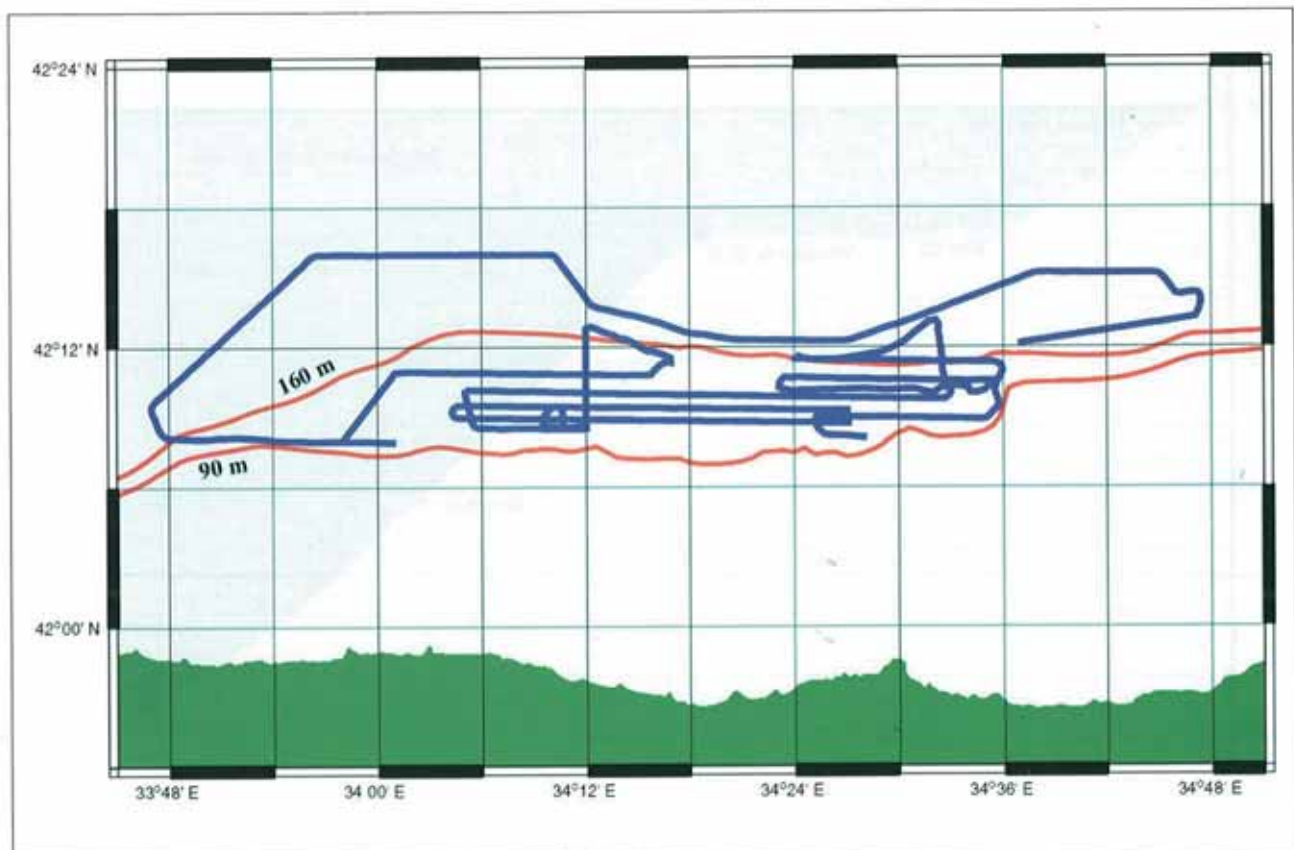

Fig. 6. DSL-120 side-scan sonar track lines in the western search box. The red colored lines represent the 155 and 90 m contours.

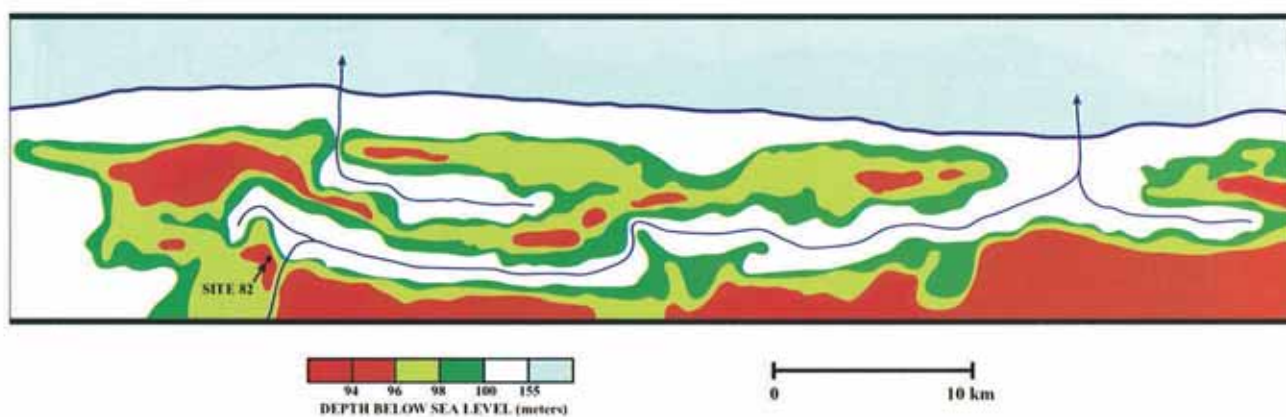

Fig. 7. Bathymetric map of study region west of Sinop

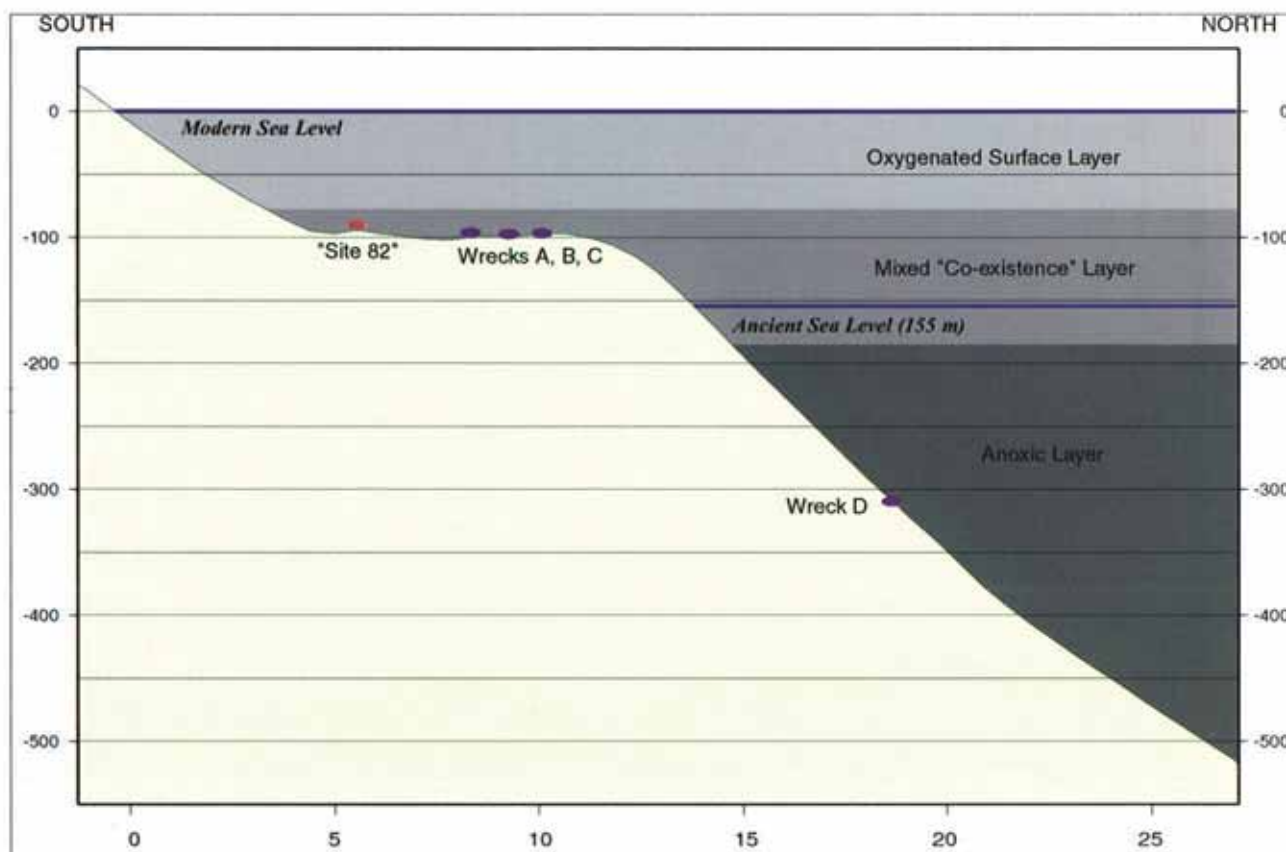

Fig. 8. Cross sectional profile through study area showing anoxic layering and depths of archaeological finds

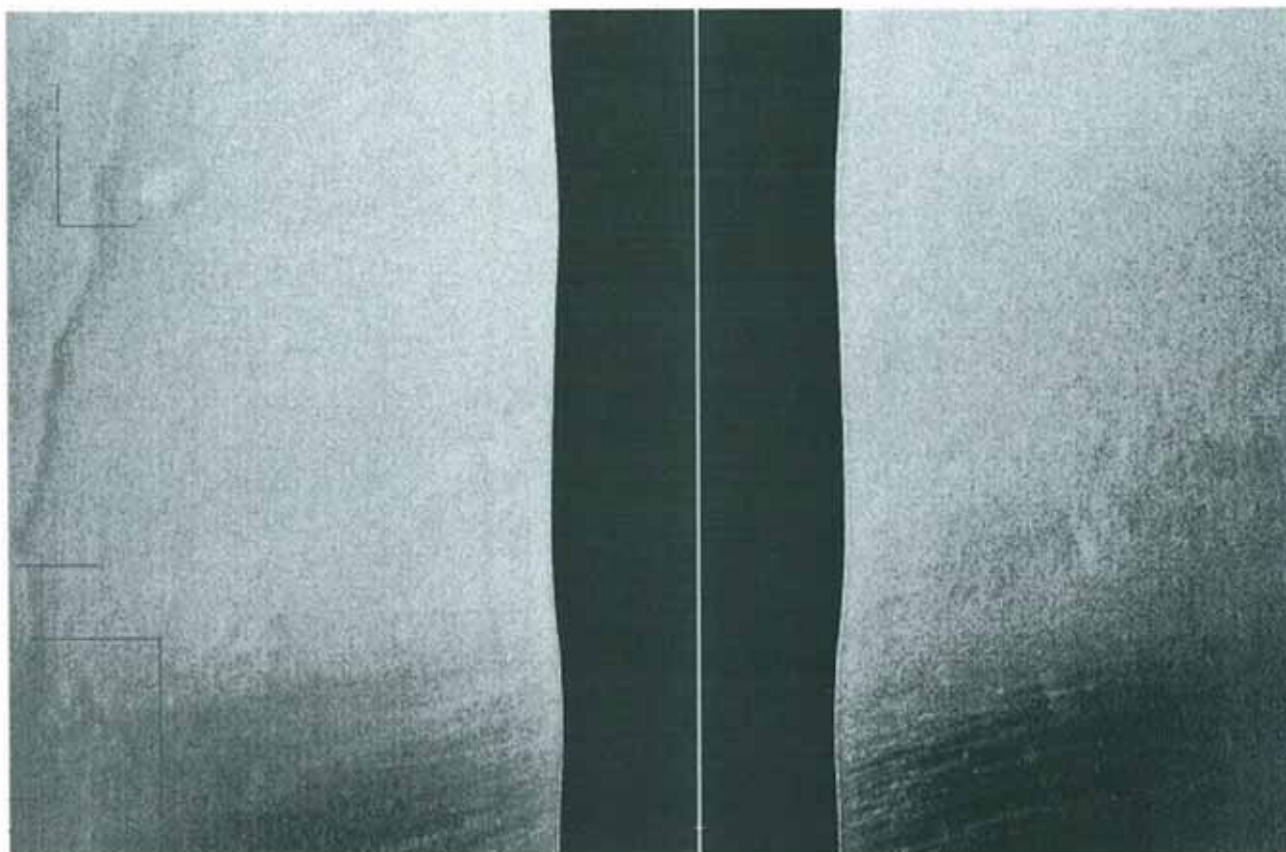

Fig. 9 . Side scan sonar image of river channel (upper left hand corner)

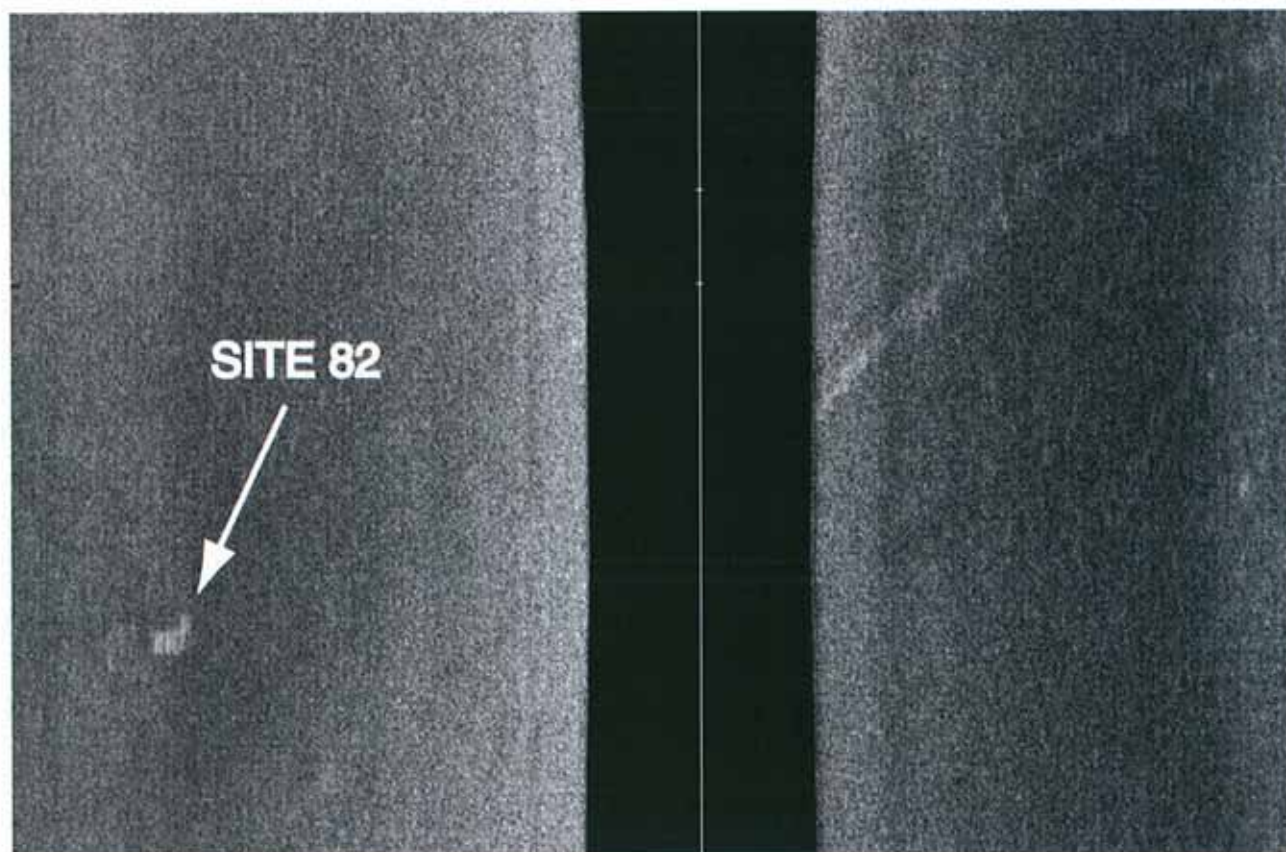

Fig. 10 . Side-scan sonar image of site 82. East is up.

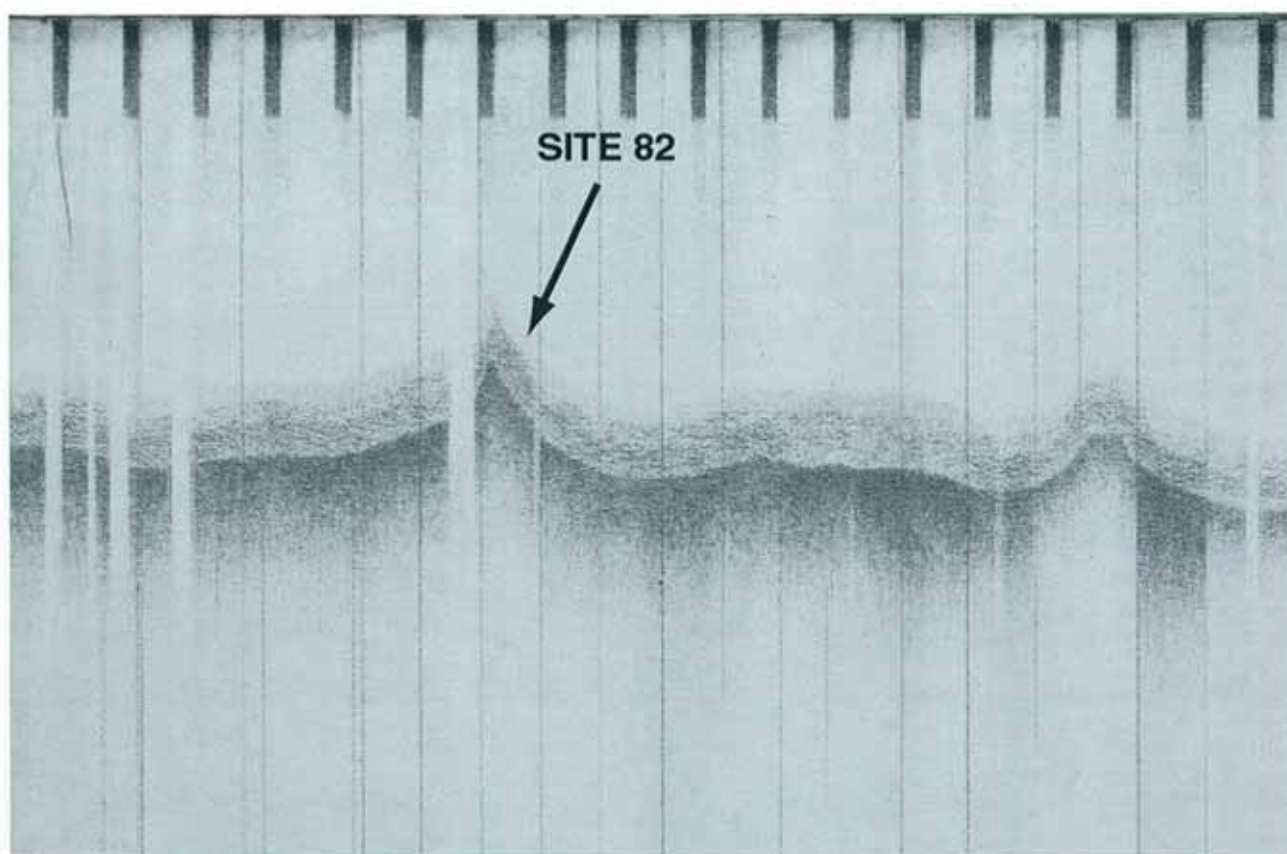

Fig. 11 . Bathymetric profile over site 82

Fig. 12 . Site 82 as viewed from Argus, with *Little Hercules* ROV hovering.

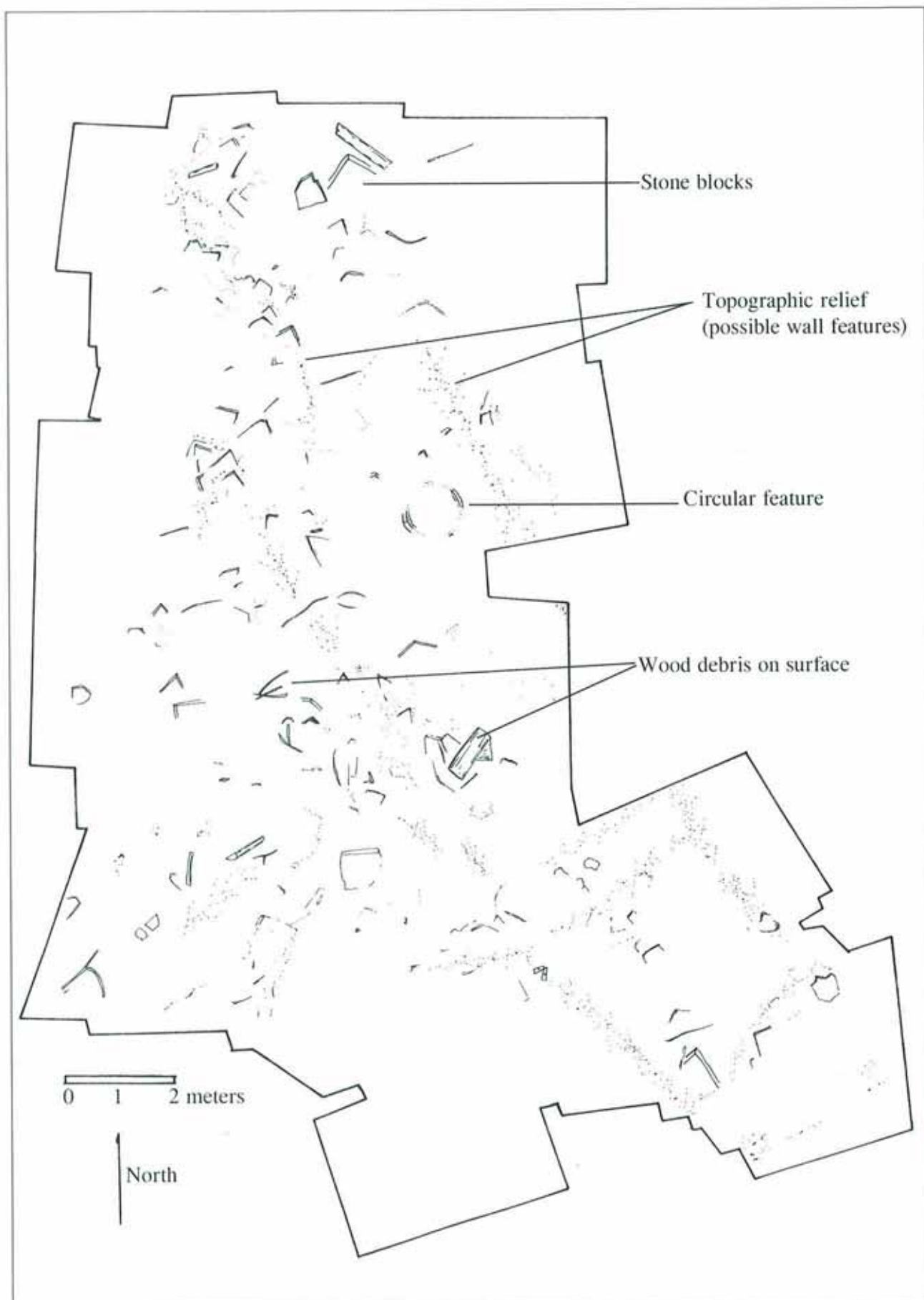

Fig. 13. Plan of site 82

Fig. 14. Image of stone blocks and hand crafted logs

Fig. 15. In situ wooden debris on site 82

Fig. 16. Video camera image of Shipwreck A

Fig. 17. Electronic still camera image of Shipwreck A

Fig. 18. Video still of the top of the mast, of Shipwreck D

Fig. 19. Video image of stanchions along the deck of Shipwreck D

Fig. 20. Maststep of shipwreck D

Fig. 21. View of the stern deck, shipwreck D

Kuzeydoğu Anadolu'da Bir Tunç Çağı ve Urartu Kalesi: Yoğunhasan

*A Bronze Age and Urartian
Fortress in the Northeast
Anatolia: Yoğunhasan*

*Oktay BELLİ, **Alpaslan CEYLAN

Anahtar Sözcükler: Yoğunhasan Kalesi, Orta Tunç Çağı, boyalı çömlek, Urartu Krallığı, Diauehi, kaya mezarı, Yoğunhasan Gölü.
Keywords: Yoğunhasan Fortress, Middle Bronze Age, polychrome ware, Urartian Kingdom, Land of Diauehi, rock tomb, Yoğunhasan Lake.

Yoğunhasan fortress is located 42 km of Kars-Sarıkamış district, south of the Araxes River, at a junction formed by Caucasus-Kars-Sarıkamış-Horasan-Hasankale-Erzincan-Sivas route coming from Caucasus and reaching into the heart of Anatolia, and India-Afghanistan-Northwest Iran-Nakhichevan-Iğdır-Kağızman route. There is no other fortress in the region that controls these important routes and bears such a strategic position. The fortress 1930 m above the sea level, rises on a rocky hill of andesite. While the eastern and the northern sides of the fortress are precipitous, the vulnerable western and southern sides are protected by strong defense walls. These terraced walls have no curtains and bastions. The fact that the fortress was strengthened with terrace walls and that the walls were built on the weakest points is a common characteristic of Middle Bronze and Early Iron Age fortresses in East Anatolia and Nakhichevan. A small polychrome pot, found in the illegal digs of the villagers, also proves that the fortress witnessed habitation beginning from the Middle Bronze Age.

Yoğunhasan fortress gained its actual importance during Menua's military expeditions to the Land of Diauehi. In the Urartian period the fortress served as a very important military headquarters and production center. Scholars located the Land of Diauehi in different geographical regions according to the phonetic similarity of the toponyms or modern physical maps. Our localization of the Land of Diauehi, on the other hand, depends on the evaluation of the data from our surveys carried out in the region for years. According to these data, the Land of Diauehi stretched from the north of Araxes and the east of Horasan district to the Sarıkamış and Kars regions.

A rock tomb with a main hall and two rooms exist at the steep eastern part of the Yoğunhasan fortress. The culvert above the entrance door, the moulding on the walls of the vaulted main hall as well as the rooms themselves represent a typical miniature of the rock tomb of Menua in the Inner Fortress on the southern face of the Urartian capital Tushpa. The monumental appearance of the rock tomb and its elaborate workmanship suggest that it belongs to a ruler. This type of rock-

* İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı, 34459, Beyazıt, İstanbul, TÜRKİYE

** Atatürk Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı, Erzurum, TÜRKİYE

cut tomb is the oldest and the most monumental tomb form in the Near East. We named the artificial lake, which is 300-400 m southwest of the fortress as Yoğunhasan Lake. The wall of the lake blocks the northeastern section. There is still plenty of water in the lake, though, more than two thirds of the wall has collapsed. The artificial lake still functions; the water, directed to the north, has been supplying the orchards for 2800 years.

Kuzeydoğu Anadolu'da bulmuş olduğumuz Yoğunhasan Kalesi, hem Tunç ve Erken Demir Çağı'na, hem de Urartu Krallığı dönemindeki bölgenin tarihi coğrafyasına çok büyük bir katkı sağlamıştır.

Yoğunhasan Kalesi¹ (Harita: 1), Kars ili Sarıkamış ilçesine bağlı Karapınar köyü yakınlarında bulunmaktadır. Karapınar köyünün Sarıkamış ilçesine uzaklığı ise 42 km kadardır. Aras Irmağı'nın 1.5 km güneyinde bulunan kale, Aras Güneyi Dağları'nın kuzey eteğindedir. Kale bir taraftan Kafkasya'dan gelen ve Anadolu'nun içlerine değin uzanan Kafkasya-Kars-Sarıkamış-Horasan-Hasankale-Erzurum-Erzincan-Sivas yolu, diğer taraftan Hindistan-Afganistan-Kuzeybatı İran-Nahçıvan-Iğdır-Kağızman üzerinden gelen tarihi yolların kesiştiği bir kavşak noktasında yer almaktadır. Aras Irmağı'nın güneyinde yer alan Yoğunhasan Kalesi'ne, Urartu Krallığı'nın başkenti Tuşpa'dan (Van Kalesi) Erciş-Patnos-Eleşkirt-Tahir Geçidi-Aras Vadisi üzerinden ulaşabilmektedir. Yakın çevrede bu önemli yolları denetim altında tutan ve böylesine stratejik bir konumda yer alan ikinci bir kalenin varlığına daha rastlanılmamaktadır. Günümüzde Anadolu içlerinden gelerek Kafkasya ve Kuzeybatı İran içlerine bir çatal gibi ayrılan yolların kesiştiği kavşak, Karakurt adını almıştır. Karakurt ile Yoğunhasan Kalesi'ni Aras Irmağı ayırmaktadır ve günümüzdeki tek köprü de Karakurt'ta bulunmaktadır. Köprü geçildikten sonra 7 km güneybatıda yer alan Yoğunhasan Kalesi'ne ulaşılmaktadır. Aslında Hasankale-Horasan-Kağızman-Iğdır-Nahçıvan ve Kuzeybatı İran yolunun güzergahını, güneydoğu yönüne doğru akan ünlü Aras Irmağı belirlemiştir. Aras, Erzurum'un doğusunda yer alan Avnik Kalesi'nin güneyinde, 2600 m yüksekliğindeki yüksek dağların eteklerinden çıkan çok sayıda zengin kaynak ve kar

sularının birleşmesinden oluşmaktadır (Belli-Sevin 1999, 11 vd.; Belli-Bahşaliyev 2001, 10). Toplam 1072 km uzunluğunda olan ırmak, Nahçıvan topraklarını geçtikten sonra kuzeydoğu yönünde Kura Irmağı ile birleşerek Avrasya'nın en büyük kapalı havzası olan Hazar Denizi'ne dökülmektedir (Koçman-İbrahimov et al. 1994, 72 vd.). Araziyi derin ve geniş bir şekilde oyarak akan Aras Irmağı, kalenin bulunduğu yöre ile Aras Vadisi arasında yaklaşık 350 metrelik bir kod farkı oluşturmıştır.

Yoğunhasan Kalesi, bugünkü Karahasan köyünün 5-5,5 km güneybatısında yer almaktadır (Ceylan, 2001, 36). Su kaynakları yönünden çok zengin olan çevre, bodur meşe ağaçları ve dağ çayırılarıyla kaplıdır. Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi'nde olduğu gibi, bu yörede de dağ çayırı oldukça zengindir (Sözer 1972, 26). Bodur meşe ağaçlarının da gösterdiği gibi, eskiden bölgenin orman alanlarıyla kaplı olduğu anlaşılmaktadır (Saraçoğlu 1956, 431). Köyün yaşlı erkekleri de, eskiden bölgenin günümüzden daha çok ağaçlarla kaplı olduğunu söylemektedirler. Ancak günümüzde Sarıkamış Ormanları olarak adlandırılan çam ağaçları, küçük adacıklar halinde varlığını korumaktadır. Ağaçların ortadan kalkmasından sonra, heyelanların daha fazla olduğu anlaşılmaktadır. Özellikle doğu-batı doğrultusunda uzanan Aras Güneyi Dağları'nın bir parçası olan yüksek ve dik Kondul Dağı'nın (2150 m) Aras Vadisi'ne doğru alçalan kuzey kısımlarında, heyelanın çok daha şiddetli olduğu açık bir şekilde görülmektedir.

Deniz seviyesinden 1930 m yüksekliğindeki kale, 1/25.000'lik haritalarda "Kale Tepe" olarak adlandırılan mevkide bulunmaktadır (Çizim: 1). Andezitten oluşan kayalık bir tepe üzerine kurulan kale, fazla büyük değildir². Kabaca oval bir plan gösteren ka-

yalık tepenin doğusu ve kuzeyi dik bir uçurumla sonuçlanmasına karşın, güneybatı ve özellikle batısı alçak ve yayvan tepelerle birleşmektedir (Resim: 1-2). Kalenin savunma yönünden en zayıf kısmını oluşturan güney ve batı bölümlerine güçlü sur duvarları yapılmıştır. Böylece 27x36 m büyüklüğünde dikdörtgen planlı küçük bir kale ortaya çıkmıştır (Çizim: 2). Duvar yatakları, ana kayanın kabaca düzeltilmesiyle oluşturulmuştur. Batı ve güney duvarlarının en önemli özelliği iki teras halinde yapılmış olmalarıdır (Resim: 3-4). Batıda iki teras duvarı arasındaki uzaklık 3.20-3,5 m, güneydeki iki teras duvarı arasındaki uzaklık da 4,5-5 m'dir (Çizim: 3). Ne batı, ne de güney teras duvarında kurtin ve bastiyon bulunmaktadır. Savunmayı kolaylaştıran ve duvarlara sağlamlık kazandıran kurtin ve bastiyonların yerine, teras duvarlarıyla sağlamlık ve güçlülük kazandırılmış olmalıdır. İç duvarın bazı kısımlarındaki taşların 4-5 sıra halinde günümüze değin ulaştığı görülmektedir (Resim: 5). İç duvar yüksekliği de yer yer 2,5-3 m arasında değişmektedir⁴. Ancak duvarların ilk yapıldığı sıradaki yüksekliğinin 4,5-5 m arasında olduğu anlaşılmaktadır. Taş duvarların üzerinde kerpiç duvarların var olduğunu, yıkılan ve yüksek öbekler oluşturan kerpiç kalıntıları doğrulamaktadır. Duvarlarda kullanılan iri andezit taşların dış yüzleri ile birleşme yerlerinin kabaca da olsa düzeltildikleri görülmektedir. Taşlar çevrede zengin olarak bulunan andezit yataklarından elde edilmiştir. Bazı taşların kare veya dikdörtgen biçimli, bazılarının da dörtten fazla köşeye sahip olduğu görülmektedir (Resim: 6). Taşların birleşme yerleri arasında büyük boşluklar bulunmaktadır. Duvarların yapıldığı sırada boşlukların küçük taşlarla doldurulduğu anlaşılmaktaysa da, günümüzde küçük taşlar düşmüştür. Kale girişinin yeri kesin olarak belli olmuyorsa da, batı kesimden olduğu anlaşılmaktadır. Örneğin dış teras duvarları üzerinde 2 m genişliğindeki açıklığın, kapı boşluğu olduğu sanılmaktadır (Resim: 7). Kalenin küçüklüğü, teraslarla güçlendirilmesi ve özellikle yalnızca savunma yönünden zayıf olan kısımlarına duvarların yapılması özelliği, daha önce de

sık sık belirttiğimiz gibi Doğu Anadolu ve Nahçıvan bölgelerindeki kalelerde Orta Tunç Çağı'ndan beri geleneksel olarak uygulanmaktadır. Örneğin Nahçıvan Bölgesi'nde Çalhankale ve Nebi (Vayhır) Kalesi (Belli-Sevin 1999, 17 vd.; Belli, Bahşaliyev 2001, 28 vd.; Belli 2001b, 412 vd.), Doğu Anadolu Bölgesi'nde ise Panz, Aliler, Evditepe, Keçikıran, Şorik, Kaletape, Yürek ve Nürkök Kalelerinde yalnızca savunma yönünden zayıf olan kesimlere savunma duvarları yapılmıştır (Belli 2001a, 147 vd.; Belli-Konyar 2001, 331 vd.). Yukarıda sözünü ettiğimiz kaleler Orta Tunç Çağı ve Erken Demir Çağı'na aittir. Orta Demir Çağı'nda bu özellikler artık ortadan kalkmıştır. Ayrıca bulunan polikrom boyalı çanak çömlek parçalarıyla Orta Tunç Çağı'na tarihlenen Muş Ovası'nın kuzeyindeki dağlık kesimde yer alan Yılan Kalesi'nin batı duvarları da, tıpkı Yoğunhasan Kalesi'nin güneybatı duvarları gibi teras duvarlarıyla güçlendirilmiştir (Özfiat 1998, 7, res. 13-14).

Yoğunhasan Kalesi'nin Orta Tunç Çağı'ndan beri yerleşmeye sahne olduğunu kanıtlayan bir başka önemli buluntu da, halkın mezarda veya kale üzerinde yapmış olduğu kaçak kazılarda ele geçirdiği polikrom boya bezemeli küçük bir çömlektir⁴. Dışa dönük ağız kenarlı çömlek kısa silindirik boyunlu, çift kulplu ve yumurta gövdelidir. Devetüyü astar üzerine kırmızı ve siyah boya hayvan, bitki ve geometrik motifler yapılmıştır (Çizim: 4, Resim: 8). Çömleğin ağız kısmından boynuna değin kırmızı renkli yatay ve kalın bir bant çekilmiş, bundan sonra ise siyah boya su dalgaları yapılmıştır. Su dalgalarının altında, kırmızı yatay bantların arası ve alt kısmı, siyah boya yan yana içi boş dairemsi motiflerle doldurulmuştur. Gövde kısmında bitki motifleri arasına birbiri peşi sıra tekrarlanan hayvan figürü su kuşu ya da horoza benzemekteyse de, bunun su kuşu olduğu sanılmaktadır. Hayvanın gövdesi tümüyle siyah boya boyanmış, dalgalı iki çizgi ile gösterilen kuyruğunun arası ise boyanmadan boş bırakılmıştır. M. Ö. II. binyıl polikrom boyalı çanak çömlekleri üzerine yapılan hayvan figürleri arasında, su kuşlarının ol-

dukça fazla olduğu görülmektedir (Belli-Bahşaliyev 2001 42 vd., çizim 23-26, res. 40-42; Özıfırat 2001, 103, Tablo 1, res. 36, 40-41). Çömlek üzerindeki su dalgaları, kuzeyde Trialeti Kurganlarından ortaya çıkarılan monokrom boyalı çanaklar üzerindeki su dalgalarına benzemektedir (Kuşnareva 1993, res. 38/57). Ancak kompozisyon bütünlüğü açısından çömlek üzerindeki beze-me ve motifler, daha çok Yoğunhasan Kalesi'nin güneybatısında yer alan Sarıveli Höyüğü'nde bulunan polikrom boyalı çanak çömlek parçaları üzerindeki motiflerle uyum içindedir (Özıfırat 2001b, fig. 5). Bu yüzden polikrom boya bezemeli çömlek, Van-Nahçıvan-Urmiye polikrom boyalı çanak çömlek kültürü içinde değerlendirilebilir (Belli-Bahşaliyev 2001, 55 vd.).

Yoğunhasan Kalesi asıl önemini, M.Ö. 9.-6. yüzyıllar arasında Doğu Anadolu, Transkafkasya ve Kuzeybatı İran bölgelerinde egemenliğini sürdüren Urartu Krallığı'nın erken döneminde kazanmıştır. Örneğin Urartu Krallarından Menua'nın (M. Ö. 810-786) kuzey bölgesine, yani Aras Irmağı'nın kuzeyine yapmış olduğu askeri seferlerde, Yoğunhasan Kalesi'nin çok önemli bir yönetim merkezi olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Kral Menua ve oğlu Arğıştı'ya ait yazıtlarda, kuzey bölgesinin Diauehi olarak adlandırıldığı görülmektedir. Menua tarafından Diauehi'ye yapılan askeri seferler ile ilgili olarak Süngütaş (Zivin) (König 1955-57, no. 24; Melikişvili 1960, no. 37) ve Yazılıtaş (Melikişvili 1960, no. 36) yazıtları bilgi vermektedir. Süngütaş (Zivin), Yoğunhasan Kalesi'nin yaklaşık 30-35 km kuzeyinde, Yazılıtaş ise yaklaşık 35-40 km güneybatısında yer almaktadır. Yani Yoğunhasan Kalesi, Diahuei'ye yapılan askeri seferleri anlatan Süngütaş ve Yazılıtaş yazıtlarının tam ortasında bulunmaktadır. Özellikle Yazılıtaş hem bölgenin tarihi coğrafyası, hem de Urartu Krallığı'nın kuzey yayılımını ayrıntılı olarak anlatması açısından çok önemli bilgiler vermektedir (Resim: 9-10):

"Tanrı Haldi, kendi silahıyla güçlü ülke olan Diauehi'ye karşı sefere çıktı ve ülkeyi dize getirdi. Tanrı Haldi güçlüdür, Tanrı

Haldi'nin silahı güçlüdür. Tanrı Haldi'nin kudretiyle İşpuini oğlu Menua sefere çıktı. Tanrı Haldi önden gitti. Menua der ki; Diauehi Ülkesini ele geçirdim. Krali kent Şaşili'yu savaşta ele geçirdim, ülkeyi yıktım, kaleleri yerle bir ettim. Şeşetinele Ülkesine, Zua kentine kadar ulaştım. Utuha kentini.... Menua der ki, Diauehi'nin kralı Utupurşini önüme çıktı, ayaklarıma kapandı, önümde secde etti. Merhamet gösterdim. Haraç ödemesi koşulu ile hayatını bağışladım. Altın ve gümüş verdi. Geri dönecek tutsakları tümüyle serbest bıraktım . Menua der ki;.... Oradan iki kralı, yani Baltulhi boyunun ülkesininkini ve Haldiriulhi kentinin ülkesininkini aldım. O ülkeye özgü olan tahkimatlı kaleleri ele geçirdim. Menua der ki; Her kim bu yazıtı tahrip ederse, her kim suç işlerse, her kim bir başkasına yaptırırsa, her kim değişik bir şey söylerse, ben yaptım derse, Tanrı Haldi, Tanrı Teişeba, Tanrı Şivini ve bütün tanrılar onu gün ışığından yoksun etsin." (König 1955-57, no. 23; Melikişvili 1960, no. 36)

Yukarıdaki Yazılıtaş yazıtından da anlaşılabacağı gibi Kral Menua, Diauehi Ülkesi'ni vergi ödemesi koşuluyla eski yöneticilerine bırakmıştır. Menua'dan sonra Urartu tahtına geçen oğlu I. Arğıştı (M. Ö. 786-764) döneminde, Diauehi Ülkesi'ne askeri seferler düzenlenerek, ülkenin çok büyük bir kısmı egemenlik altına alınmıştır. Yoğunhasan Kalesi'nin güneyinde Pirabat'ta bulunan Kral Menua ve oğlu I. Arğıştı'ya ait çivi yazılı belgelerin de gösterdiği gibi (Dinçol 1989, 137 vd.; Payne 1996, 415 vd.), Diauehi Ülkesi'ne yapılan askeri seferlerin yine bu bölgeden yapıldığı anlaşılmaktadır. Urartu Krallığı'nın başkentliğini yapan Van Kalesi kayalığının güneybatısında "Horhor Yazıtları" olarak adlandırılan I. Arğıştı'ya ait mezar odasının çevresindeki yazıtlarda, I. Arğıştı krallığının ikinci yılında Diauehi Ülkesi'ne yaptığı askeri seferi şu şekilde anlatmaktadır:

"... Arğıştı der ki; Egemen olan Tanrı Haldi'ye, Tanrı Teişeba'ya ve Tanrı Şivini'ye onların ilahi büyüklüğünde yardım istediğim için yalvardım. Aynı yıl içinde yine sa-

vaşçıları topladım ve Diauehi Ülkesi'ne ve Diauehi Kralı Mannudubi'ye karşı sefere çıktım. Şeriazi Ülkesi'ni ele geçirdim, kentleri yaktım, kaleleri yerle bir ettim. Pute kentinin güneyindeki (?), Biani Ülkesi'ne ve Huşa Ülkesi'ne kadar ilerledim (?). Tariu Bölgesi'ni (?) bıraktım. Zabahae Ülkesi'ne karşı sefere çıktım ve Zabahae Ülkesi'ni ele geçirdim. Uzinabitarne kentine ve büyük Sirimu Dağı'na kadar ilerledim. İgane Ülkesi'nin Maqaltu kentinin Bölgesi'ni bıraktım. Eriahe Ülkesi'ne vardım. Apuni Ülkesi'ne karşı sefere çıktım. Ureiu kentini ve krali Witeruhe kentini ele geçirdim. 19.225 genç, 10.140 canlı savaşçı, 23.280 kadın olmak üzere toplam 52.675 kişiyi tutsak aldım. Kimilerini öldürdüm, kimilerini de canlı götürdüm. 1.104 at, 35.015 büyük baş hayvan ve 100 bin X on bin 1.829 küçükbaş hayvan sürüp getirdim. Argışti der ki; Tanrı Haldi uğruna bu kahramanlıkları bir yıl içinde yaptım." (König 1955-57, no. 80, Melikişvili 1960, no. 127/I).

Yoğunhasan Kalesi çevresinde yer alan Delibaba (Melikişvili 1960, no. 68) ve Eleşkirt yakınlarındaki Pirabat'da (Dinçol 1989, 137 vd.) bulunan çivi yazılı inşa yazıtlarında, Kral Menua'nın kale yaptırdığından söz edilmektedir. Böylece Urartu Krallığı'nın merkezi bölgesinden kuzeyde Aras Vadisi ve Diauehi'ye Van-Erciş-Patnos-Ağrı-Eleşkirt-Horasan güzergahının izlendiği anlaşılmaktadır. Bilindiği gibi bu önemli güzergah, Urartu Kralı Menua tarafından belirlenmiştir (Belli 1982, 184 vd.; Belli 2001c, 373). Ayrıca Pirabat, Delibaba, Yazılıtaş, Yoğunhasan ve Hasankale'de askeri tesislerin yaptırılması, Diauehi'ye karşı yapılan seferlerde, kuzey ve kuzeybatı bölgelerinin güçlendirildiğini göstermektedir.

Bugüne değin yapılan çalışmalara göre Diauehi Ülkesi'nin sınırları farklı coğrafi bölgelere yerleştirilmiştir. Örneğin bazı araştırmacılar Diauehi'yi Erzurum'dan kuzeye doğru Çoruh Vadisi'ne kadar olan yere lokalize etmektedirler (Diakonoff, Kaşkai, 1981, 25 vd.). Dilbilimciler Diauehi sözcüğünü Assur yazıtlarındaki Daieni ile eşleyerek, bu ülkeyi Fırat Irmağı'nın kaynağının

oluşturan Karasu Vadisi'nden Erzurum-Kars-Çoruh Vadisi'ne değin uzandığını varsaymışlardır (Melikişvili 1950, 27-30; Salvini 1995, 22, 54-55). Bazı araştırmacılar Diauehi'yi Murat Su Vadisinden Malazgirt-Muş-Bingöl Dağı'na değin uzandığını varsaymışlardır (Barnett 1982, 330 vd.; Russel 1984, 185 vd.). Bazı araştırmacılar Diauehi'nin Erzincan-Erzurum-Pasinler Ovası'nın doğusunu kapsadığını (Burney-Lang 1971, 136; Çilingiroğlu 1982, 192), bazı araştırmacılar da Yazılıtaş yazıtının konumundan dolayı Aras Dağları'nın kuzeyinde Erzurum çevresinde olabileceğine işaret etmektedirler (Köroğlu 2001, 720).

Görüldüğü gibi birçok araştırmacı, yer adları arasındaki ses benzerliğine bakarak veya modern fiziki haritaları inceleyerek Diauehi Ülkesi'ni oldukça farklı bölgelere lokalize etmişlerdir. Bizler ise bu araştırmacıardan ayrımlı olarak, yıllardan beri bölgede yapmış olduğumuz arazi çalışmalarının verilerini değerlendirerek, Diauehi Ülkesi'ni lokalize etmeyi amaçladık.

Kral Menua döneminde, Urartu Krallığı'nın merkezi bölgesinde yer alan Erçek, Patnos ve Muradiye (Bargiri) Ovalarında hem çok güçlü askeri ve yönetim merkezleri kurulmuş, hem de baraj, gölet ve sulama kanalları yapılarak tarım alanları en iyi bir şekilde değerlendirilmiştir. Örneğin Erçek Ovası'nın batısındaki verimli toprakları değerlendirmek için Yukarı Anzaf Kalesi ve barajı, Patnos Ovası'nın değerlendirmek için Aznavurtepe Kalesi ve göleti ve Muradiye Ovası'ndaki verimli toprakları değerlendirmek için de Körzüt Kalesi ile Süphan ve Süs barajları yapılmıştır. Ovalardaki verimli toprakları değerlendirmek amacıyla kurulan ekonomik ve askeri yönetsel merkezleri, Kral Menua'dan sonra tahta çıkan diğer Urartu kralları tarafından da geleneksel olarak devam ettirilmiştir.

Hasankale'de (Pasinler) bulunan Kral Menua'ya ait çivi yazılı inşa yazıtı, bizim için çok büyük bir önem taşımaktadır. Kral bu yazıtında çok güçlü bir kale yaptırdığından söz etmektedir (König 1955-57, no. 44;

Melikişvili 1960, no. 69). Oldukça verimli topraklara sahip Hasankale Ovası'nın kuzeydoğusunda yer alan kale, kuzey-güney doğrultusunda uzana kayalık bir tepe üzerine kurulmuştur. Kalede bulunan mezar odaları da, buranın çok önemli bir yönetsel merkez olduğunu göstermektedir (Çevik 2000, 124). Doğu Anadolu Bölgesi'nde Urartu Baraj, Gölet ve Sulama Kanallarının araştırılması konusunda yapmış olduğumuz arazi çalışmasında, kalenin batısında Hasankale Ovası'nı sulayan üç önemli kanalın varlığını saptadık. Hasankale Ovası'nın güneyinden geçen Aras Irmağı'nın kuzeyinde kalan topraklarda yapılan tarımın su gereksinmesini karışlamak için yapılan kanallar, günümüzde Vakıf Kanalı, Kör Kanal ve Deniz Kanalı olarak adlandırılmaktadır (Belli 2000, 207-209). Yaklaşık 16-17 km uzunluğunda olan Vakıf Kanalı, Hasankale'nin doğusuna kadar su taşımaktadır. Her üç kanal da küçük onarımlar geçirmesine karşın, 2800 yılından beri hala çalışmaktadır. Yani Hasankale'nin yönetsel bir merkez olmasının yanı sıra, ovoidan elde edilen tarım ürünlerinin depolandığı çok önemli bir ekonomik üretim merkezi olduğu da anlaşılmaktadır.

Görüldüğü gibi Hasankale Kral Menua döneminde, bu bölgenin çok önemli bir askeri ve ekonomik üretim merkezidir. Oysa araştırmacıların hemen hepsi söz birliği etmişçesine, Diauehi Ülkesi'nin bugünkü Erzinan- Erzurum-Çoruh Vadisi Bölgelerini kapsadığını yazmışlardır. Daha önce de belirttiğimiz gibi, Kral Menua bırakmış olduğu Yazılıtaş yazıtında, Diauehi Ülkesi'ni vergi vermek koşuluyla yöneticilerine bırakmıştır (König 1955-57, no. 23; Melikişvili 1960, no. 36). Hiç kuşkusuz Urartu Krallığı'nın en başarılı yöneticilerinden Menua'nın böyle bir yol seçmesinin nedeni, büyük bir olasılıkla Diauehi Ülkesi'nde çok güçlü bir direnişle karşılaşmasından dolayıdır. Bu yüzden Menua herhangi bir askeri ve ekonomik yönetim merkezi inşa etmeden geri çekilmiştir. Kanımızca Diauehi Ülkesi ne o kadar kuzeybatı bölgesine yayılıyordu, ne de G. A. Melikişvili'nin varsayımının aksine, çok geniş bir coğrafi bölgeyi

kapsıyordu. Bu yüzden Erzurum'un 31 km doğusunda yer alan Hasankale Ovasını ve Kalesini kesinlikle Diauehi Ülkesi topraklarında göstermemek gerekiyor. Bizim yaptığımız araştırmanın sonuçlarına göre Diauehi Ülkesi, Aras Irmağının kuzeyinde, bugünkü Horasan ilçesinin doğusundan başlamak üzere Sarıkamış ve Kars Bölgesi'ne değin uzanıyordu. Ayrıca Aras Irmağı'nın hemen kuzeyinde Sarıkamış ilçesinin batısında yer alan Sungütaş (Zivin) steli de (Melikişvili 1960, no.37), Diauehi Ülkesi'nin bu bölgede olduğunu gösteren bir başka önemli belgeyi oluşturmaktadır. Dolayısıyla Diauehi Ülkesi'ne yapılan askeri seferler ne Erzurum üzerinden Çoruh Vadisi'ne değin ulaşmıştır, ne de bu bölgelere sefer yapıldığına dair en küçük bir belge bulunmaktadır. Özellikle Sungütaş steli, Diauehi Ülkesi'ne yapılan askeri seferlerin Van-Erciş-Patnos-Pirabat-Yoğunhasan-Sungütaş üzerinden Sarıkamış ve Kars Bölgesi'ne değin ilerlediğini göstermektedir.

Yoğunhasan Kalesi'nin dik bir uçurumla sonuçlanan doğu kısmı üzerinde ana salonlu ve iki odalı bir kaya mezarı bulunmaktadır (Çizim: 5). Kalenin üstünden mezara kayalara oyulmuş basamaklardan inilmekteyse de, günümüzde basamakların aşındığı ve yer yer kırıldığı görülmektedir. Aşağıdan 55-60 m yükseklikte yer alan kaya mezarına ulaşmak ise hemen hemen olanaksızdır. Hiç kuşkusuz bu şekilde mezarın güvenliği sağlanmaktaydı. Benzer biçimli kaya mezarları, Van Kalesi kayalığı başta olmak üzere Palu, Tanrıvermiş, Malazgirt, Doğubayazıt, Kayseran ve Hasankale'de (Pasinler) görülmektedir. Kayalıkların yüksek ve ulaşılması zor olan sarp yerlerine mezar yapılması özelliği, Urartu kaya mezar yapma geleneğinin karakteristik özelliğini oluşturmaktadır. Mezar ve çevresini oluşturan kayalık alan büyük bir özenle düzeltilmişse de, yer yer kırılmalar olmuştur. Kaya mezarının ön, yani doğu tarafında, 2.70 m x 2.50 m büyüklüğünde boş bir ön alan bırakılmıştır. Bu giriş ön alanın doğu tarafında, ortalama 1.80 m x 0.20 m ölçülerinde iki kaya basamağı bulunmaktadır. Gerek kaya basamakları, gerekse kare bi-

çimli bu ön alan, kaya kütlesinin büyük bir özenle yontulup düzeltilmesiyle elde edilmiştir. Bu özenli ve etkileyici görünüm, çok odalı kaya mezarının önemli bir yönetici mezarı olduğuna işaret etmektedir.

Kaya mezarına 1.60 m yüksekliğinde, 1.40 m genişliğinde ve 0.40 m eninde bir kapıdan girilmektedir. Kapının 0.90 m üzerinde ise, 0.50 m derinliğinde ve 0.70 m x 0.70 m ölçülerinde bir aydınlanma açıklığı bulunmaktadır (Resim: 11). Aydınlanma boşluğunun dış çevresi bir çerçeve ile çerçevelenerek, sanki buranın uzaktan bir pencereymiş gibi görünmesi sağlanmıştır. Mezar girişi bu haliyle, Van Kalesi kayalığının güney yüzünde bulunan İç Kale'deki Kral Menua'ya ait mezar odasının girişiyle çok büyük bir benzerlik göstermektedir (Tarhan 2001, fig. 4). Bundan da önemlisi kapı üzerindeki ışık açıklığı, Menua mezarı dışında, Urartu Krallığı'nın yayılım alanı içinde şimdilik yalnızca ikinci örneği oluşturmaktadır. Mezar içinin ve kapı çevresinin taş ve toprakla kapalı olması yüzünden, kapı alt mil yatağının olup olmadığı belli olmamaktadır.

Ana kayanın oyulmasıyla oluşturulan ana salon 4.40 m x 5.00 m büyüklüğünde ve ortalama 3.20 m yüksekliğinde kare bir plan göstermektedir. Tonozlu ana salonun duvarlarının üst kısmındaki tek sıra dişli silme, tüm çevreyi dolandır. Bilindiği gibi bu tür dişli silmeler, konutlarda tavanı taşıyan yarım yuvarlak kiriş uçlarının kayaya uygulanmış biçimleridir. Ana salonun tonozlu ve tek sıra dişli silmeli oluşu, Van Kalesi kayalığının güney yüzündeki İç Kale'de Kral Menua'ya ait mezar odasının ana salonuyla çok büyük bir benzerlik göstermektedir (Çelik 2000, 113). Aradaki en önemli fark, duvarlarında nişlerin bulunmuş olmasıdır. Tabandan ortalama 1.40- 1.50 m yüksekliğinde olan nişler, girişin karşısındaki batı duvarında 4 adet, kuzey ve güney duvarlarında da birer adet ve giriş kapısının sağında ve solunda birer adet olmak üzere toplam 8 adettir (Resim: 12). Nişler ortalama 0.70 m x 0.70 m büyüklüğünde olup, 0.55 m derinliğindedir. Ana salondaki bu nişler, yine Van Kalesi kayalığının gü-

neybatısında "Horhor Mezarı" olarak adlandırılan I. Argiştı'ye (M.Ö. 786-764) ait mezarın ana salonundaki nişlerin tasarımlarıyla çok büyük bir benzerlik göstermektedir. Tabanın taş, toprak ve hayvan gübresiyle kaplı olması yüzünden, düz olup olmadığı görülememektedir. Ancak halkın yapmış olduğu kaçak kazılarda, tabanın ana kayadan oluştuğu ve düzeltildiği görülmektedir.

Ana salondan kuzeydeki (sağdaki) mezar odasına 1.70 m yüksekliğinde, 0.90 m genişliğinde ve 0.50 m derinliğinde bir kapıyla girilmektedir (Resim: 13). Dikdörtgen bir plan gösteren bu mezar odası 3.20 m x 2.10 ölçülerinde olup, 2.20 m yüksekliğindedir. Ana salon gibi bunun da tavanı tonozludur. Mezar odasının doğu ve güneybatı köşelerinde birer niş bulunmaktaysa da, bunlar daha sonra tahrip edilmiştir. İçerde ölü teknesi ya da ölü yatağı görülmemektedir. Güneydeki (soldaki) mezar odasına ise 2.20 m yüksekliğinde ve 1.80 m genişliğinde bir kapıdan girilmektedir (Resim: 14). Ancak kapı bozulduğu için, bu kadar genişlemiştir. Normalde kapı genişliğinin 1 m olduğu anlaşılmaktadır. Yine kabaca dikdörtgen bir plan gösteren bu oda 2.30 m x 2.80 m büyüklüğünde olup, 2.30 m yüksekliğindedir. Mezar odasının kuzey ve güney duvarlarında da ikişerden toplam 4 adet niş bulunmaktadır. Bilindiği gibi bu nişlere ölünün çeşitli kişisel eşyaları ile armağanlar konulmaktaydı. Bu oda da ölü yatağı veya ölü teknesi görülmemektedir. Gerek ana salona yukardan açılan baca biçimli oyuktan aşağıya atılan taş, toprak ve yağmur suları, gerekse definecilerin yapmış oldukları kaçak kazılar sonucunda, bu önemli mezar odaları her geçen gün biraz daha fazla tahrip olmaktadır.

Ana kaya içine oyularak yapılan bu tür mezarlar, Yakın Doğu'daki en eski ve anıtsal mezarlardır. Doğu Anadolu Bölgesi'nde kayalıklara oyularak yapılan bu mezarlar, yalnızca Urartular'a özgüdür. Bu yüzden Yoğunhasan kaya mezarı anıtsal görünümü ve özenli işçiliğiyle, tipik bir yönetici mezarıdır. Yoğunhasan kaya mezarının hangi kral döneminde yapıldığını gösteren çok

önemli bulgulara sahibiz. Örneğin kaya mezarının girişi üzerindeki açıklık, çok odalı ve tonozlu ana salondaki dişli silmeler, Van Kalesi kayalığının güney yüzünde yer alan İç Kale'deki Kral Menua'ya ait kaya mezarının benzerini oluşturmaktadır. Hatta benzerinden de öte, Menua mezarının minyatürünü oluşturmaktadır. Bu yüzden Yoğunhasan kaya mezarının Kral Menua döneminde yapıldığı kesinlik kazanmaktadır.

Kalenin üzerinde ana kayaya oyulmuş mezar odası ve su kuyusuna benzeyen bir takım boşluklar varsa da, bunların içi ağızlarına kadar taş ve toprakla dolu olduğu için, şimdilik kesin işlevleri konusunda herhangi bir şey söylemek hemen hemen olanaksız gibidir. Kalenin Ortaçağ'a değin yerleşmeye sahne olması, bir çok mimari yapının tahrip olmasına neden olmuştur.

Kalenin 350-400 m güneybatısında ise bir gölet bulunmaktadır (Resim: 15). Deniz seviyesinden 1875 m yükseklikte yer alan göleti Yoğunhasan Kalesi'nin adına uygun olarak, Yoğunhasan Göleti olarak adlandırmayı uygun bulduk. Kabaca oval bir plan gösteren gölette biriken sular, kar, yağmur ve özellikle çok sayıdaki kaynak suyunun birleşmesinden oluşmaktadır. Göletin güneyinde doğu-batı doğrultusunda doğal bir duvar gibi yükselen Kondul Dağı (2150 m) oldukça zengin su kaynaklarına sahiptir. Dağın eteklerindeki kaynaklardan çıkan suların tümü, kuzeyde yer alan gölette biriktirmektedir. Ancak şiddetli heyelandan dolayı Kondul Dağı'nın eğimli olan kuzey yönüne doğru kayması sonucunda, hem göletin biçimi bozulmuş, hem de göletin içi dolmaya başlamıştır. Buna karşın günümüzde bile gölette oldukça fazla su bulunmaktadır.

Göletin duvarı, kuzeybatı kesimi kapatmaktadır (Çizim: 6, Resim: 16). Ancak duvarın üçte ikisinden fazlası yıkılmıştır. Gölet duvarının ne zaman yıkıldığını, köyün yaşlıları da hatırlayamamaktadır. Gölet duvarının batı kısmı yıkılmadan günümüze ulaşmışsa da, bunun üzeri yer yer toprakla kapanmıştır. Ortalama 5 m genişliğindeki duvarın yapım tekniği ve planı, Van Bölgesi'nde Kral Menua dönemine tarihlenen Süphan, Süs ve Çirışgöl Barajlarının duvarlarına benzemektedir (Belli 1994, 78 vd.; Belli 1995, 24 vd.; Belli 2000, 265 vd.).

Kuzey yönüne doğru akıtılan sular, teraslar halinde düzenlenen arazide yer alan meyve ve sebze bahçelerinin su ihtiyacını karşılamaktadır. Günümüzde bile Aras Irmağı'na değin uzanan arazi, meyve ve sebze bahçeleriyle doludur. Göletin duvarı yıkılmasına karşın, gölette biriken sular hâlâ meyve ve sebze bahçelerine hayat vermektedir. Göletin de tıpkı kaledeki yönetici mezarı gibi Kral Menua döneminde yapıldığı anlaşılmaktadır.

Görüldüğü gibi Orta Tunç Çağı'nda kurulduğu anlaşılan Yoğunhasan Kalesi, asıl önemini Urartu Krallığı'nın erken döneminde kazanmıştır. Özellikle Kral Menua tarafından Diauehi Ülkesi'ne yapılan askeri seferlerde çok önemli bir yönetim merkezi olarak görev yapmıştır. Kale bu önemi, Kral I. Argiştı (M. Ö. 786-764) döneminde Diauehi Ülkesi'ne yapılan askeri seferlerde de sürdürmüştür. Ancak yakın çevrede şimdilik herhangi bir çivi yazılı belgenin bulunmaması yüzünden, bu önemli yönetim merkezinin Urartu Krallığı dönemindeki adının ne olduğunu bilmiyoruz.

Dipnotlar

1- Yoğunhasan Kalesi ilk kez 2000 yılında Dr. Alpaslan Ceylan tarafından bulunmuş ve ön çalışma yapılmıştır.

2- Yoğunhasan Kalesi ve yakın çevresinde geniş kapsamlı olarak sürdürdüğümüz çalışma, 2001 yılının Temmuz ayında gerçekleştirilmiştir. Bilimsel başkanlığım altında yürütülen bu çalışmaya Dr. Alpaslan Ceylan, Araş. Gör. Anıl Yılmaz (M. A.), Araş. Gör. Gamze Yılmaz, Araş. Gör. Gürkan Ergin (M. A.) ve Müfit Yakut katılmıştır. Bakanlık temsilciliği görevini ise, Samsun Müzesi asistanlarından Uğur Terzi yapmıştır. Çok büyük bir başarıyla çalışan meslektaşlarımıza içten teşekkür etmeyi zevkli bir görev sayarız.

3- Kalenin, kaya mezarının ve göletin topografik plan ve kesitleri ile diğer harita ve çizimler Araş. Gör. Anıl Yılmaz (M. A.), Okutman Erkan Konyar (M. A.), Araş. Gör. Can Avcı, Araş. Gör. İsmail Ayman ve Filiz Karabacak (M. A.) tarafından yapılmıştır. Titiz ve özenli çalışmalarından dolayı meslektaşlarımıza çok teşekkür ederiz.

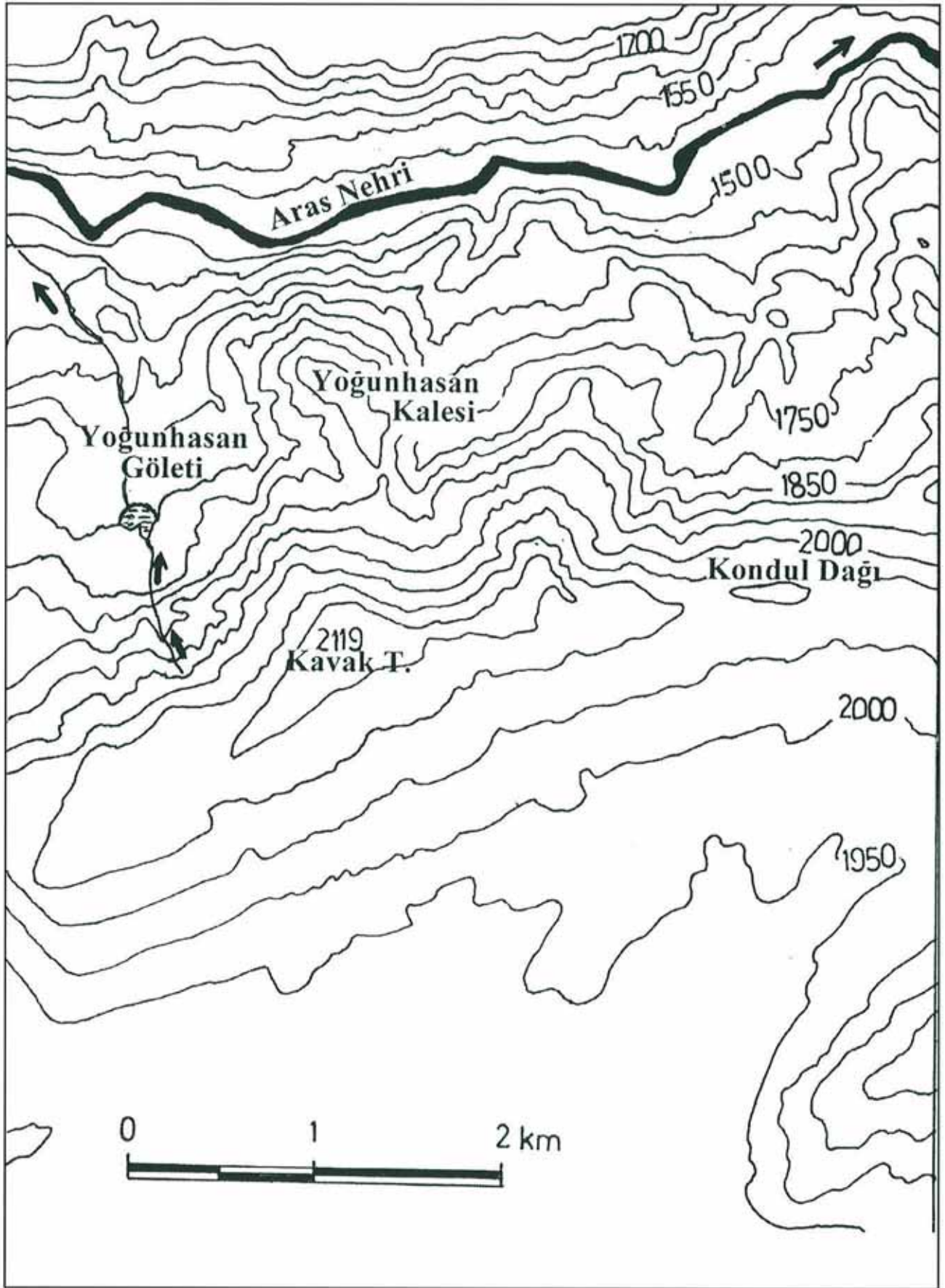
4- Çömleği yayınlamamıza izin veren Kars Müze Müdürü Sayın Necmettin Alp'a çok teşekkür ederiz.

KAYNAKÇA

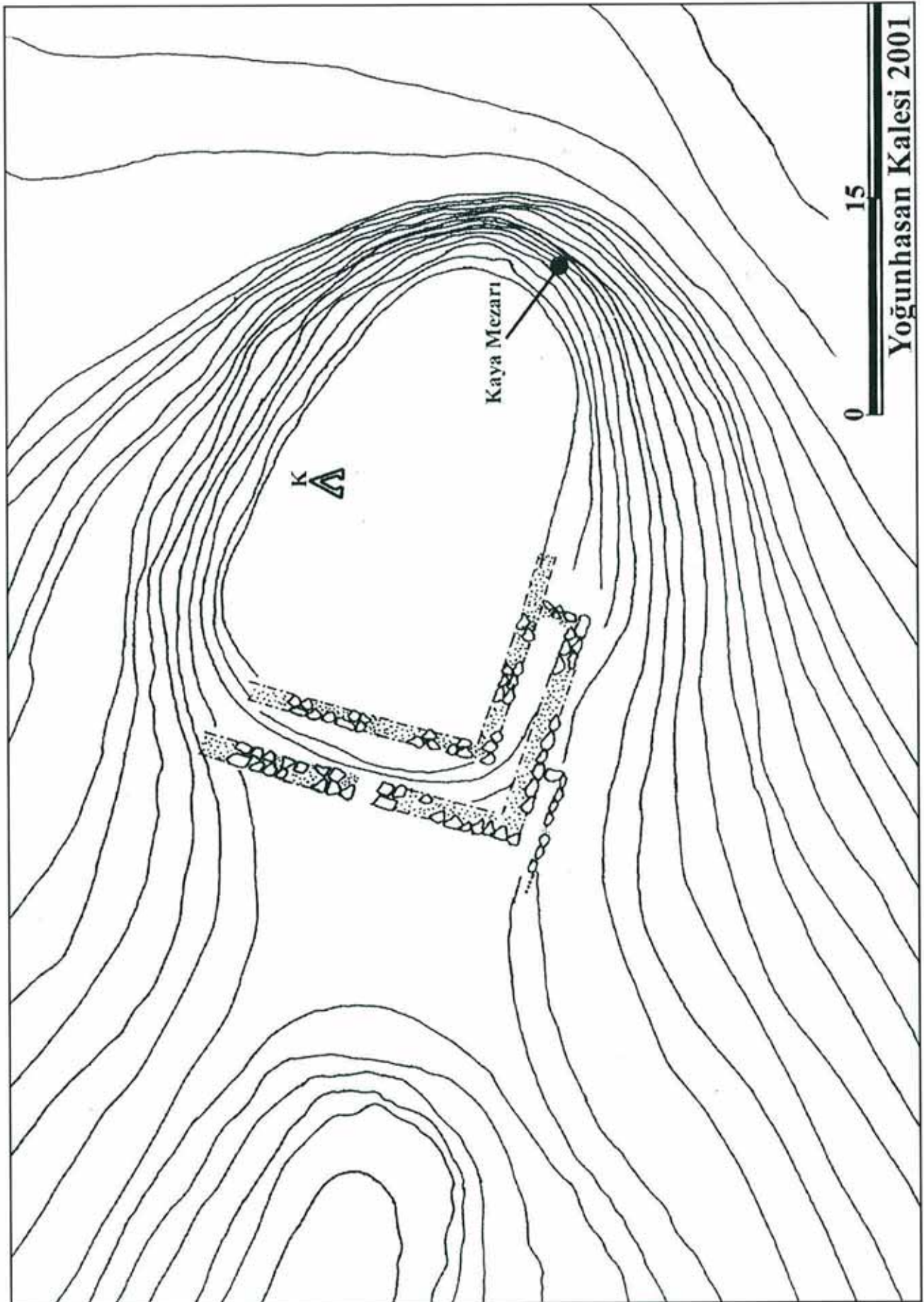
- BARNETT, R. D., 1982, "Urartu", *Cambridge Ancient History* 3/2, 314-371.
- BELLİ, O., 1982, "Urartular", *Anadolu Uygarlıkları, Görsel Anadolu Tarih Ansiklopedisi* I, İstanbul, 139-208.
- BELLİ, O., 1994, "Urartian Dams and Artificial Lakes Recently Discovered in Anatolia", *Tel Aviv* 21, Jerusalem, 77-116.
- BELLİ, O., 1995, "Neue Funde urartäischer Bewässerungsanlagen in Ostanatolien", *Beiträge zur Kulturgeschichte Vorderasiens, Festschrift für Rainer Michael Boehmer*, (eds. V. U. Finkbeiner-R. Dittmann-H. Hauptmann), Mainz, 19-48.
- BELLİ, O., 2000, "Van Gölü'nün kuzeyinde 2800 yıllık Yeni Bir Urartu Barajı ve Kanalı", *Emin Bilgi Hatıra Kitabı, İslam Tarih, Sanat ve Kültürünü Araştırma Vakfı* (eds. O. Aslanapa-E. İhsanoğlu), İstanbul, 263-278.
- BELLİ, O., 2001a, "An Early Iron Age Cemetery in the Van Region: Ernis-Evdiştepe", *İstanbul University's Contributions to Archaeology in Turkey (1932-2000)*, (ed. O. Belli), İstanbul, 145-149.
- BELLİ, O., 2001b, "İstanbul University's and Turkey's First International Project in Archaeology: Archaeological Survey in Nakhichevan", *İstanbul University's Contributions to Archaeology in Turkey (1932-2000)*, (ed. O. Belli), İstanbul, 411-417.
- BELLİ, O., 2001c, "Survey of the Urartian Road Network in East Anatolia", *İstanbul University's Contributions to Archaeology in Turkey (1932-2000)*, (ed. O. Belli), İstanbul, 370-374.
- BELLİ, O.-V. SEVİN, 1999, *Nahçıvan'da Arkeolojik Araştırmalar, 1998-Archaeological Survey in Nakhichevan, 1998*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- BELLİ, O.-E. KONYAR, 2001, "Archaeological Survey on Early Iron Age Fortresses and Necropoleis in Northeast Anatolia", *İstanbul University's Contributions to Archaeology in Turkey (1932-2000)*, (ed. O. Belli), İstanbul, 331-335.
- BELLİ, O.-V. BAŞALIYEV, 2001, *Nahçıvan Bölgesi'nde Orta ve Son Tunç Çağı Boya Bezemeli Çanak Çömlek Kültürü-Middle and Late Bronze Age Painted Pottery Culture in the Nakhichevan Region*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- BURNEY C. A.-D. M. LANG, 1971, *The Peoples of the Hills, Ancient Ararat and Caucasus*, London.
- CEYLAN, A., 2001, *Sarıkamış, Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar*, Erzurum.
- CEVİK, N., 2000, *Urartu Kaya Mezarları ve Ölü Gömme Gelenekleri, Türk Tarih Kurumu*, Ankara.
- ÇİLİNGİROĞLU, A., 1982, "Diauehi'de Bir Urartu Kalesi: Umudum Tepe (Kalortepe)-An Urartian Fortress in Diauehi: Umudum Tepe (Kalar Tepe)", *Anadolu Araştırmaları* 8, İstanbul, 191-203.
- DIKONOFF, I. M.-S. M. KASHAI, 1981, *Répertoire Géographique des Textes Cunéiformes IX, Geographical Names According to Urartian Texts*, Wiesbaden.
- DİNÇOL, A. M., 1989, "Yeni Urartu Yazıtları ve Yazıt Parçaları", *Anadolu Araştırmaları* 11, İstanbul, 137-148.
- KOÇMAN-İBRAHİMOV et. al. 1994, *Azerbaycan Coğrafyası*, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İzmir.
- KÖNIG, F. W., 1955-57, *Handbuch der chaldischen Inschriften, Archiv für Orientforschung, Beiheft 8*, Graz.
- KUŞNAREVA, K. X., 1993, *Yujnyy Kafkaz v IX-II. tysyaçetiyax do n.e. (M.Ö. IX-II. Bin Yıllarında Güney Kafkasya)*, Sankt-Petersburg.
- MELIKIŞVILI, G. A., 1950, "Diauehi", *Vestnik Drevnei Istorii*, 34/4, Moskova, 26-42.
- MELIKIŞVILI, G. A., 1960, *Urartskie Klinobranzye Nadpisi*, Moskova.
- ÖZFIRAT, A., 1998, "1997 Yılı Bitlis-Muş Yüzey Araştırması: Tunç ve Demir Çağları", *Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, 17. Araştırma Sonuçları Toplantısı II*, Ankara, 193-210.
- ÖZFIRAT, A., 2001a, *Doğu Anadolu Yayla Kültürleri, Arkeoloji ve Sanat Yayınları*, İstanbul.
- ÖZFIRAT, A., 2001b, "Research on the Cultures of East Anatolia in the 2nd Millenium BC", *İstanbul University's Contributions to Archaeology in Turkey (1932-2000)*, (ed. O. Belli), İstanbul, 326-330.
- PAYNE, R. M., 1996, "Urartian Inscriptions in Erzurum Museum", *Prof. Dr. Afif Erzen'e Armağan, Anadolu Araştırmaları*, İstanbul, 14, 415-423.
- RUSSEL, H. F., 1984, "Shalmaneser's Campaign to Urartu in 856 BC and the Historical Geography of Eastern Anatolia According to the Assyrian Sources", *Anatolian Studies* 34, İstanbul, 171-201.
- SALVINI, M., 1995, *Geschichte und Kultur der Urartäer*, Darmstadt.
- SARAOĞLU, H., 1956, *Doğu Anadolu I*, İstanbul.
- SÖZER, A. M., 1972, *Kuzeydoğu Anadolu'da Yaylacılık*, Ankara.
- TARHAN, M. T., 2001, "Tushpa-Van-Fortress: Research and Excavations at the Mysterious Iron Age Capital", *İstanbul University's Contributions to Archaeology in Turkey (1932-2000)*, (ed. O. Belli), İstanbul, 157-164.

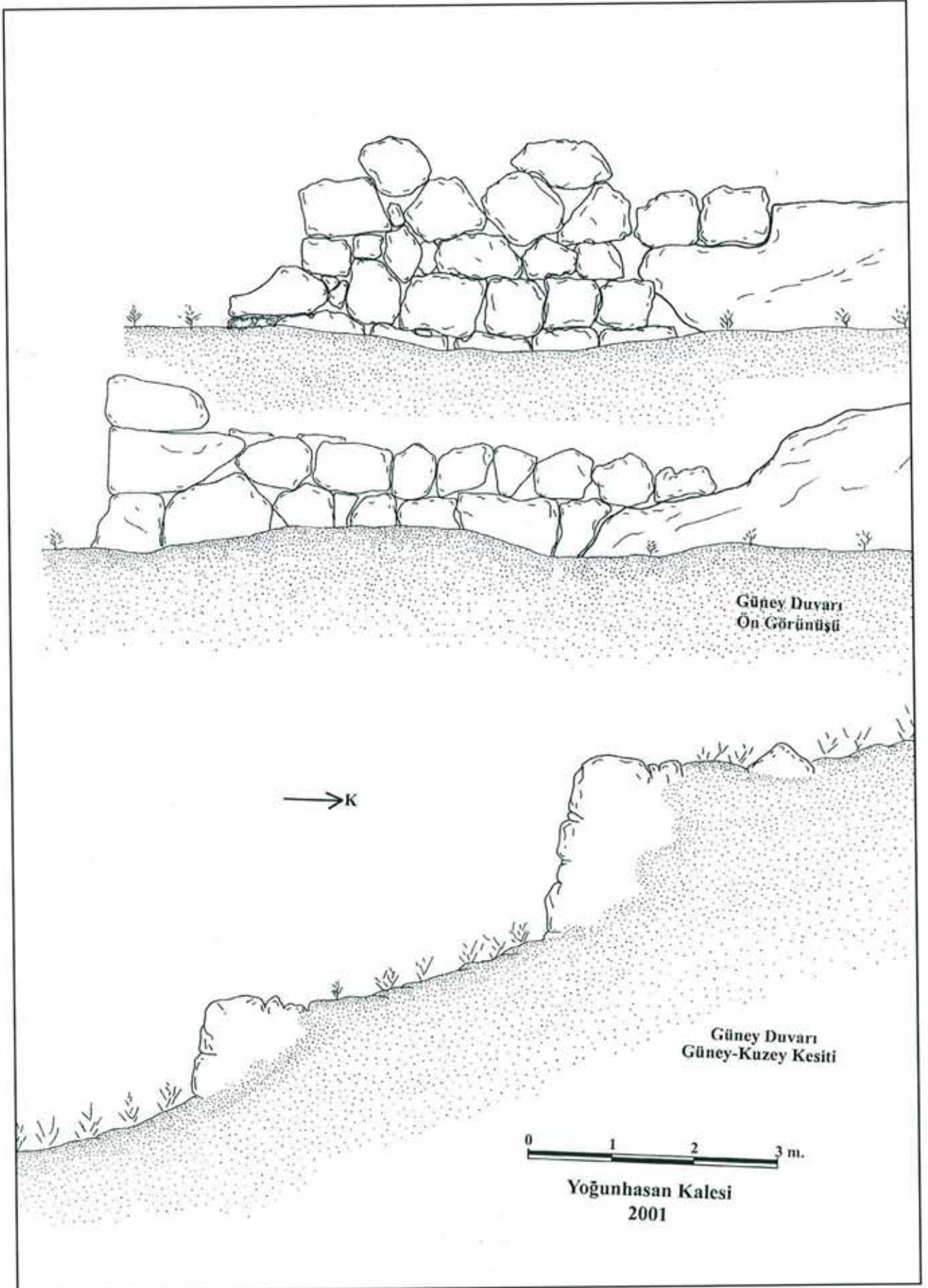
Harita 1: Doğu Anadolu'da Tunç, Erken Demir Çağı ve Urartu yerleşim merkezlerinin dağılımı

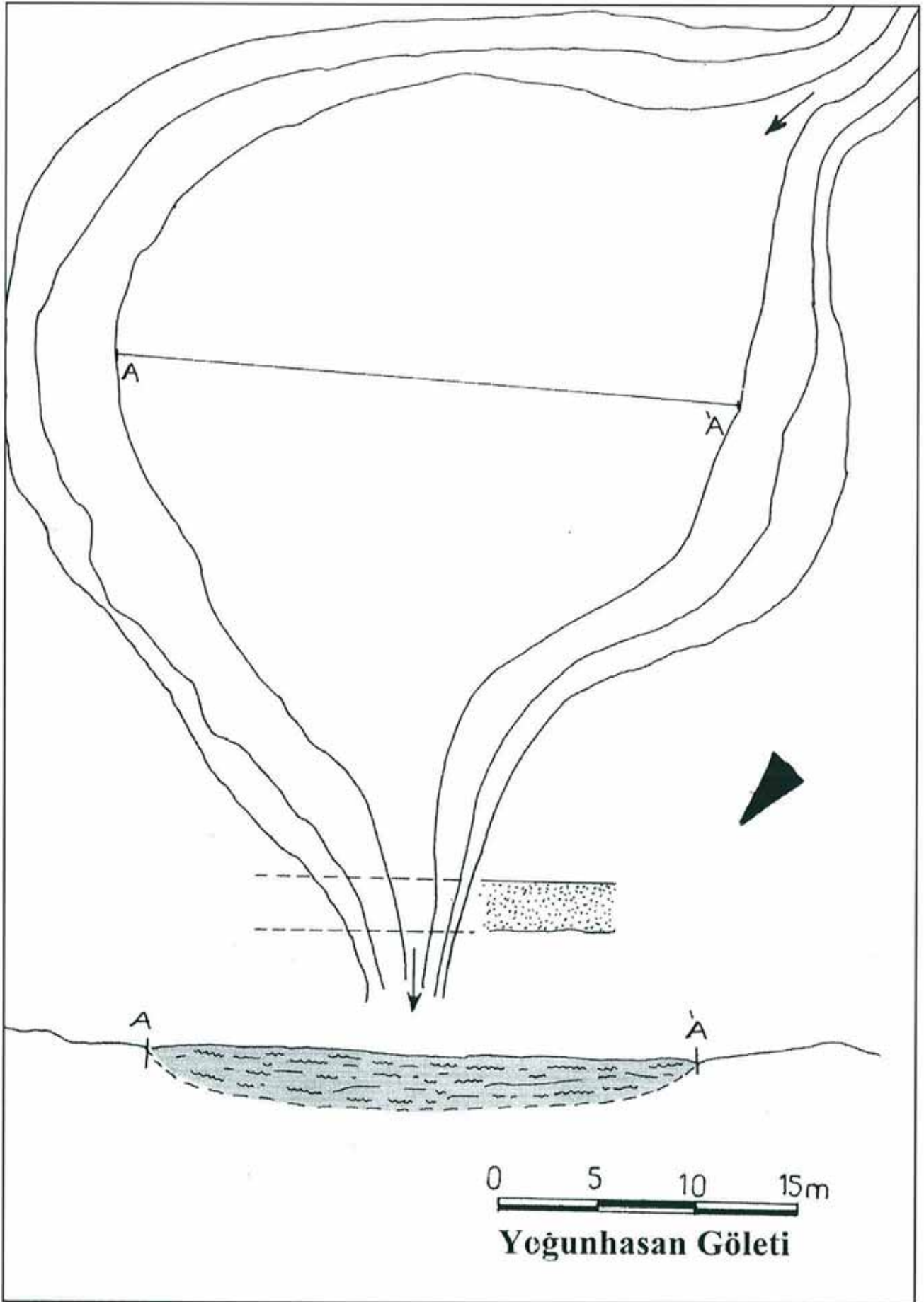
Çizim 1: Yoğunhasan Kalesi ve yakın çevresinin topografik planı

Çizim 2: Yoğunhasan Kale'sinin planı

Çizim 3: Yoğunhasan Kale'sinin güney duvarı ve kesiti

Çizim 6: Yoğunhasan göletinin plan ve kesiti

Resim 1: Yoğunhasan Kalesi, batıdan görünüm

Resim 2: Doğusu ve kuzeyi dik bir uçurumla sonuçlanan Yoğunhasan Kalesi

Resim 3: Teraslar halinde yapılan batı ve güney duvarları, güneybatıdan görünüm

Resim 4: Teraslar halinde yapılan güney duvarları, doğudan görünüm

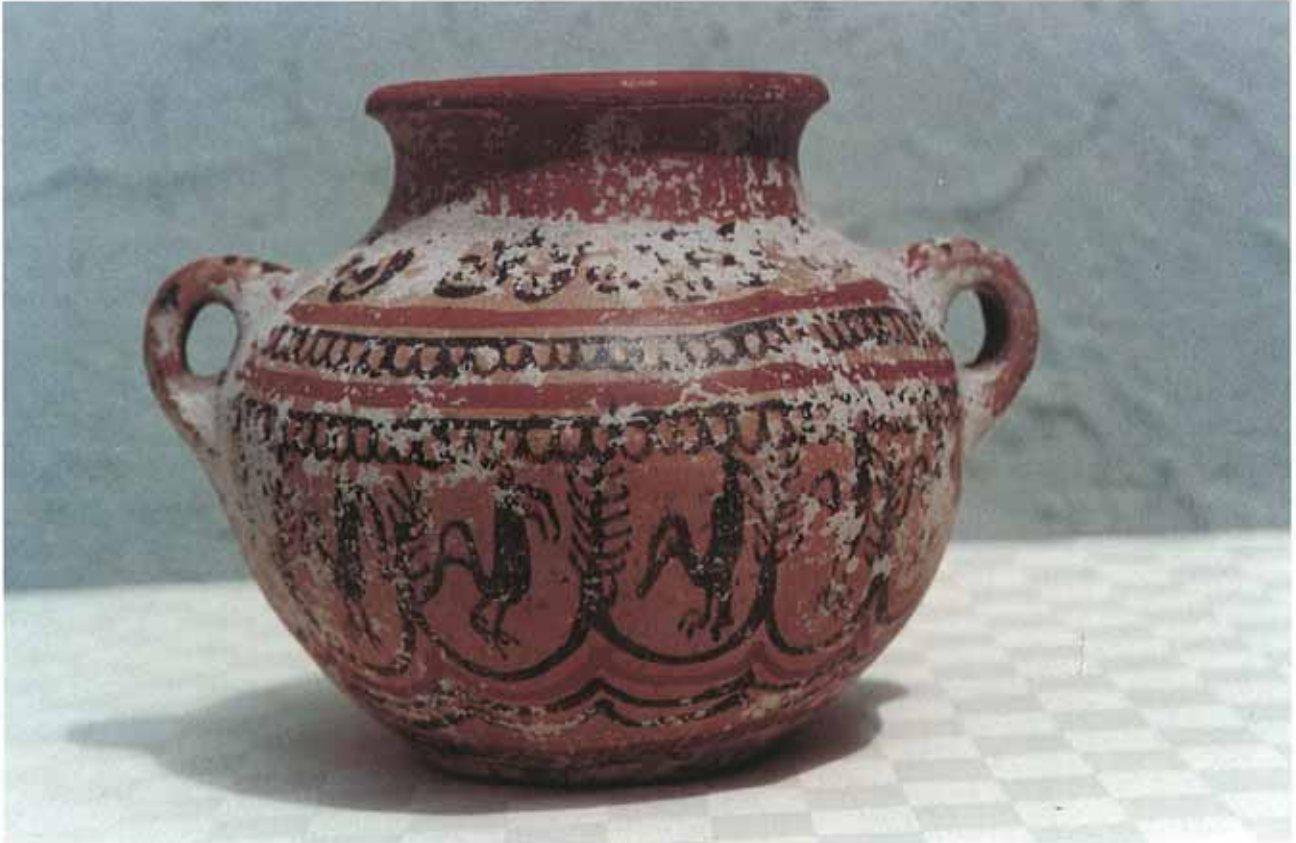
Resim 5: Güney duvarlarının taş örgüsü

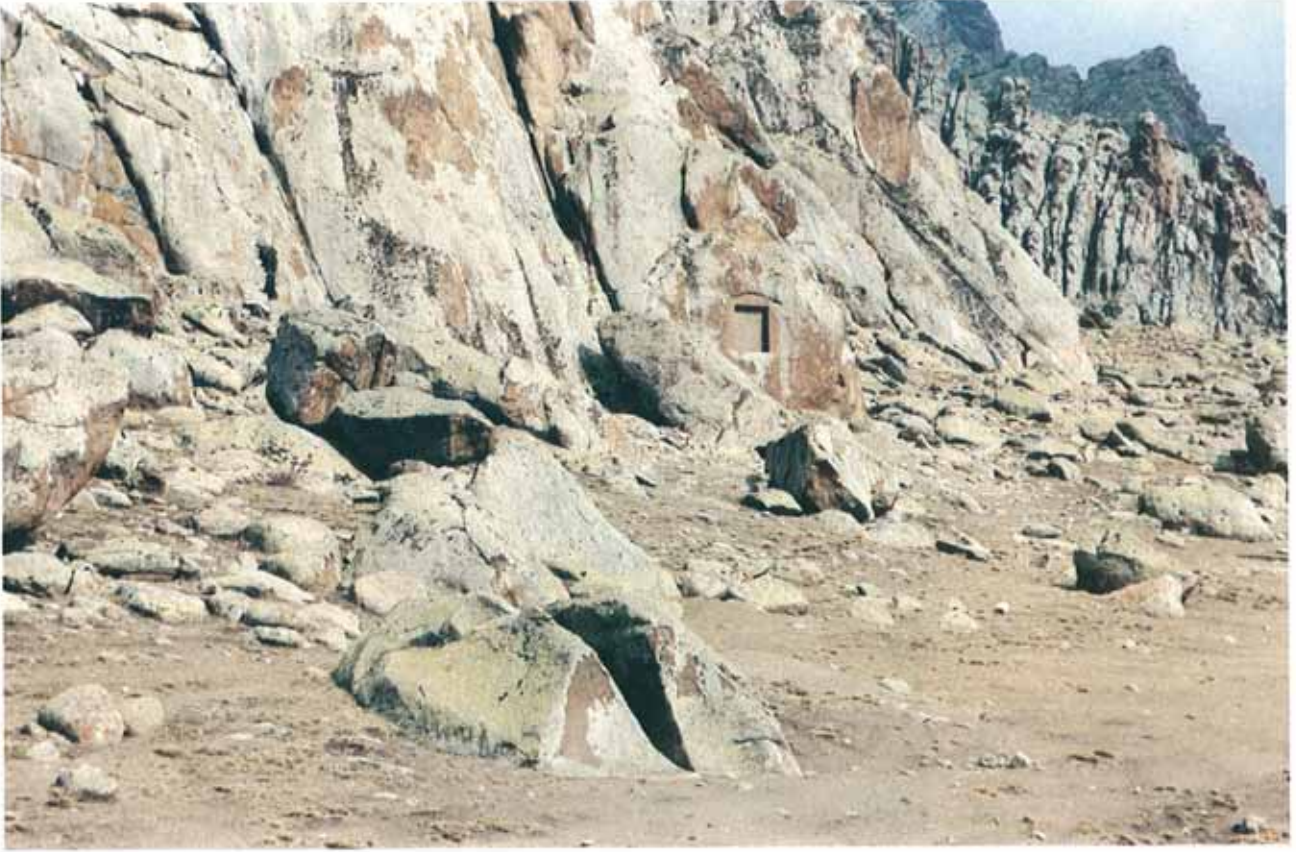
Resim 6: Batı duvarının taş örgüsü

Resim 7: Batı duvarındaki kapı açıklığı

Resim 8: Çok renkli (polikrom) boya bezemeli çömlek

Resim 9: Yazılıtaş yazıtının genel görünümü

Resim 10: Yazılıtaş yazıtı, detay

Resim 11: Kaya mezarı girişi ve üstündeki aydınlanma açığı

Resim 12: Kaya mezarının tonozlu ana salonu ve nişler

Resim 13: Kuzeydeki mezar odasının kapısı

Resim 14: Güneydeki mezar odasının bozulan kapısı

Resim15: Yoğunhasan Kalesi ve göleti, güneybatıdan görünüm

Resim 16: Yoğunhasan göleti ve yıkılan kuzey duvarı

Labraunda Açık Hava Kült Alanı

Open Air Cult Area In Labraunda

*Bilal SÖĞÜT, **Celal ŞİMŞEK, ***Asuman BALDIRAN

Anahtar sözcükler: Kült, Labraunda, Kybele, niş, Zeus, kapı, basamak.
Keywords: Cult, Labraunda, Kybele, niches, Zeus, door, stair.

Labraunda, connected to the ancient city of Mylassa, was a sacred religious center for the Caria region. The remains are situated in the northeast side of the sacred area between and in front of two large rocks that rise approximately 10-15 m height. Among the ruins are several small niches cut into the rocks, one big niche, a door, stairs, a channel for libations. In addition, several sitting places might be mentioned.

The fact that the Labraunda was built into rocks and that the cult area was entered through rocks, links the site with Yazılıkaya, another religious site situated in a naturally rocky environments. The Labraunda cult area, therefore, has many similarities with monuments chiseled into rock façades and those, in particular, built in forest for the Goddess Kybele.

Since the Bronze Age, it is an Anatolian tradition to built monuments and produce reliefs near the natural water sources. Labraunda followed this tradition; it was built on the high rocks near the region's main water source, similar to the sacred area of Eumeneia Kybele in Phrygia. In Labraunda, like the open-air temple of Karahisar, the monuments carved rocks were grouped together to form a religious center.

The Labraunda ruins are indicative of an old and native Anatolian tradition. An explanation for the Classic Period's use of the cult area - dedicated to the God Zeus- is the pre-existing veneration of the same space. Carians worshiped their Gods, like the Urartians and the Phrygians, through nature, through water source and natural stone. A door cut into rock, an altar with stairs, and indeed the entire sacred area was constructed to demonstrate the power of the God. The Labraunda cult area represents a synthesis between the Urartian Culture in the East, the Phrygian Culture in the Middle West, and the Ionian Culture along the Aegean. This synthesis is also represented in attributes of statues, such as the Goddess Artemis in Ephesus and on Zeus in Labraunda.

Labraunda¹ Karya Bölgesi'ndeki en önemli dini merkezlerden birisidir². Çomak (Kocayayla) Dağı'nın ormanla kaplı güney yamacında Zeus'a³ ithaf edilmiş olan bu kutsal alanda, 1948-1960 yılları arasında belirli aralıklarla İsveç kazı ekibi çalışmalar yapmış⁴ ve bu çalışmaların sonuçları bir seri olarak yayımlanmıştır⁵. En görkemli dönemini Hekatomnosogulları Dönemi'nde⁶ yaşayan Labraunda'nın Klasik Dönem önce-sindeki dini önemi hakkındaki bilgiler oldukça sınırlıdır. Yalnız Zeus tapınağının 70 m. kuzeydoğusunda bulunan kalıntılar, buradaki kutsallığın Anadolu'ya özgü köklü bir geçmişinin olduğunu göstermektedir. Labraunda ve çevresi ile ilgili yapılan çalışmalarda bu kalıntıların bir kısmı sadece kent planında gösterilmiş⁷, ancak anıt ile ilgili herhangi bir çalışma yapılmamıştır.

Burada incelediğimiz kalıntılar Zeus tapınağının kuzeybatısındaki, dromoslu mezar anıtının doğusunda, yaklaşık 10-15 m. yüksekliğindeki iki büyük kayanın birbirine bakan cephelerinde ve arasında bulunmaktadır. Bu kalıntılar arasında kayalara işlenmiş toplu küçük nişler, büyük bir niş, kapı, basamaklar, akıtma kanalı ve oturma yerleri görülmektedir. Kayaların arasında görülen kalıntıların dışındaki bölümler, maki çalılırları ile kaplanmış ve açıkta kalan bazı kısımlar da defineciler tarafından ve doğal erozyonla tahrip olmuştur. Doğu ve batı yönde kayaların cephelerinde ve zeminde görülebilen yerli kayalara oyulmuş kısımlar burada önemli bir anıtın varlığını, daha da ötesinde burasının bir kutsal alan olabileceğini göstermektedir.

Eğimli arazide, çam ağaçlarının arasında kuzey-güney yönünde uzanan, doğuda ve batıda iki yüksek kaya kütlesi bulunmaktadır (Plan 1, Çiz.1-2, Res.1). Bu iki kayanın güney kısmı 30 m. yüksekliğinde dik bir uçurum şeklindedir ve uçurumun dibinde bir su kaynağı vardır (Res.2). Üç yönden doğal kayalık ile çevrili olan alana kuzeyden ve güneybatı yönden girilebilmektedir. Kuzeyden güneye doğru eğimli bir zemine sahip olan bu alanın kuzey yönü orijinalde kapalı olmalıdır. Çünkü bu yolun doğu kenarında duvar

örgüsü kalıntısı vardır ve batıya doğru devamında yerli kayanın kesilmesiyle oluşturulmuş bir set bulunmaktadır. Kuzey kenar şimdi erozyon nedeniyle eğimli bir şekildedir. Kutsal alanın kullanıldığı dönemlerde, burası yerli kaya ve duvar örgüsüyle bir set şeklinde kapatılmıştır.

A- Giriş

Kült alanının girişi günümüzde olduğu gibi, antik dönemde de güneybatı köşeden, bu alanın batısında uzanan kaya kütlesinin güney kenarından olmalıdır. Çünkü topografik yapıdan anlaşıldığına göre, güneybatı köşeye batıdan gelen bir patika bugün olduğu gibi antik dönemde de girişin burada olduğunu göstermektedir. Güneybatıda yer alan bu girişin kuzeyinde, 10 m. yüksekliğindeki kayanın yola bakan güney cephesinde farklı büyüklükte 9 niş bulunmaktadır (Res.3). Nişlerin 5'i, diğer 4'üne göre daha büyüktür. Bu nişlerin 3'ünün üst kısmı yarım yuvarlak, diğerlerinin üst kenarı ise düzdür. Nişlerin bulunduğu bu kayanın önünden geçildikten sonra kutsal alanın esas giriş kapısına ulaşılmaktadır. Bu kapıdan sonra, kullanıldığı dönemde sekiler halinde düzenlenmiş olan, günümüzde ise erozyon nedeniyle eğimli bir şekle dönüşen kült alanına girilmektedir (Res.4).

B- Büyük Niş

Kutsal alanın doğu yönünde yer alan 15 m. yüksekliğindeki yuvarlak kayanın batı cephesinde dikdörtgen, büyük ve çerçeveli bir niş bulunmaktadır⁸. Bu nişin önünde, nişin ortası hizasından kuzeye doğru nişe paralel olarak çıkılan 0,36 m. yüksekliğinde bir basamak vardır. Basamağın çıktığı kısımda, 1,05 m. genişliğinde düzeltilmiş bir bölüm dikkati çekmektedir (Çiz.3, Res.5). Niş ve önündeki basamağın işçiliği oldukça iyidir. Kaya kütlesinde nişin ve basamakların haricinde herhangi bir işlem yapılmamış ve kaya kendi doğallığı ile korunmuştur. Ancak bu kayanın üzerinde, kayaya oyulan duvar zeminine göre dikdörtgen bir binanın yapılmış olduğu anlaşılmaktadır. Yalnız günümüzde, bu binanın duvarı için oyulmuş yerlerden başka hiçbir kalıntı kalmamıştır.

C- Basamaklar

Dikdörtgen nişin yer aldığı kayanın karşısındaki sivri kayanın, kutsal alana bakan doğu cephesinde, kuzeyden güneye doğru bazı düzenlemeler yapılmıştır(Res.6). Batı kenarda, kuzeydeki yüksek kayanın altında küçük bir düzlük alan ve buna bağlı olarak, aşağı doğru inen 3,05 m. uzunluğundaki alanda, 7 basamak görülmektedir⁹. Basamakların yükseklik ve genişlikleri aşağıdan yukarıya doğru çıkıldıkça artmaktadır. Basamakların çıktığı düzlük alandan başlayan ve basamakların doğu kenarı boyunca eğimli olan güneye doğru devam eden, bir akıtma kanalı vardır. Akıtma kanalının derinliği 0,05-0,09 m. arasındadır.

D- Kapı

Basamakların işlendiği yüksek kaya ile güneydeki daha alçak kaya arasında, başlangıçta 2,70 m. genişliğindeki boşluğa, girişi kutsal alan içinden olan bir kapı yerleştirilmiştir(Çiz.4-5, Res.7). Kapının önü ve arkasında görülen dikdörtgen düz yüzeyli ve ince yonulu bloklar, kapının üst ve yan kenarlarından düşmüş olmalıdır. Eşik, girişin olduğu yerde durmaktadır. Eşiğin¹⁰ her iki ucu, yanlardaki kayalara açılan oyuklara yerleştirilmiştir. Eşiğe göre kapı genişliği 1,50 m. olmalıdır. Eşiğin her iki kenarında ve orta bölümünde bulunan dikdörtgen ve yuvarlak oyuklar, kapının ahşap ve iki kanatlı olduğunu göstermektedir¹¹. Eşik üzerinde, kapı kanatları önünde yer alan dikdörtgen oyuntu yerinin bir plinteye ait olabileceği anlaşılmaktadır(Çiz.6). Olasılıkla bu oyuntuya tören sırasında tanrıçanın heykel ya da kabartması yerleştiriliyordu.

Girişten sonraki bölüm hiçbir düzenleme yapılmamış doğal kayalıktan ibaret olduğu için, her iki yöndeki kayaların durumuna bağlı olarak genişlik daralmakta ve sonuçta kaya açıklığı 0,95 m.ye kadar düşmektedir(Çiz.1). Buranın devamında kayanın doğal yapısından her hangi başka bir yere geçiş ya da yol yoktur. Çünkü iki kaya arasındaki bu boşluğun devamı yüksek bir yar ile son bulmaktadır. Bu da kapının her hangi bir yere giriş amaçlı yapılmadığını göster-

mektedir. Yalnız yüzeydeki mimari kalıntılara göre, orijinalinde kutsal alan içinden kapıya bakıldığında, kapının kapı kanatları ile birlikte tam olduğu anlaşılmaktadır.

E- Kanal

Yukarıdan aşağı doğru, merdivenin doğu kenarı boyunca uzanan kanal, kapının başladığı hizada kuzey uçta kaybolmakta ve kapı eşiğinin güney bitiminden sonra yerli kaya üzerinde ana giriş kapısının olduğu güney yöne doğru devam etmektedir(Res.6). Yukarıdan gelen sıvı kapı önündeki törenlerde ve bir şekilde Kybele kapısı önünden geçerek ikinci kanal yoluyla güneydeki girişe akıtılarak(Res.4) seremoni için kullanılıyordu. Ancak bu kanalın kapı önündeki şekli ve devamındaki kanal ile olan bağlantısı hakkında, kesin bir şey söylemek zordur.

F- Teraslar

Dikdörtgen nişli kaya ile basamaklı kaya arasında ortalama 10 m. genişliğinde bir alan bulunmaktadır. Bu alan kuzeyden erozyonla gelen toprak ve taşla dolmuştur. Burada doğu-batı yönünde yerli kaya kesilerek ve bir kısmına duvar örülerek büyük nişe kadar uzanan bir teras oluşturulmuştur. Bu terastan üst kısma geçiş ise doğu kenarda nişin önünde olmalıdır. Yalnız kuzey kenara yakın orta kısımda kademeli bir bölüm dikdörtgen çekmektedir(Çiz.1, Res.7). Bu kademeli bölümün orta kısmında, 0,19 m. yüksekliğindeki ilk basamakta her iki yöndeki kenarlardan daha önce başlayan 0,68 m. genişliğinde, 0,18 m. derinliğinde bir seviye vardır. İlk basamaktan sonra, ortalama 1 m. devam eden düzlük kuzey kenarda 0,52-0,92 m. yüksekliğinde bir yükselti ile son bulmaktadır. Bu yükseltinin üst kısmı doğudan batıya doğru iki basamak şeklinde kademelidir. Bu kademe, oluşturulan teras duvarının yeri olmalıdır. Terasın önünde ileri çıkıntı yapan düzlükte ise, töreni yöneten rahibin oturduğu koltuğun yeri görülmektedir.

Bu kült alanına¹² kayaların arasından geçilmesi ve etrafının doğal kayalarla sınırlandırılmış bir mekandan oluşması, ilk anda Yazılıkaya¹³ gibi doğal kayalık ortam-

lara kurulmuş olan kutsal mekanları çağrıştırmaktadır. Özellikle Labraunda kült alanının; Anadolu'da Kybele için ormanlık alanlarda¹⁴ ve yeşillikler arasında, aynı eksen üzerinde karşılıklı kayaların cepheleğinde yer alan bir kaya nişi ve kaya oyuğundan oluşan anıtlara olan benzerliği fazladır. Tunç çağından beri yerel olarak yapılmış bir çok kabartma ve anıtların doğal su kaynaklarının yakınında yer alması, bir Anadolu geleneğidir¹⁵ Bu geleneğe bağlı olarak, Labraunda açık hava kült alanı, Frigya'daki Eumeneia Kybele kutsal alanı¹⁶ ve diğer kutsal alanlarda olduğu gibi, ana su kaynağının yanında yükselen kayalık alanda yapılmıştır. Ayrıca önünde basamak bulunan büyük bir nişin olması, düleştirilmiş bir mekan ve kayanın özüne ulaşmayı temsil eden basamakların bulunması, görünürde devamı olmayıp, manasal bir amaç için yapıldığı anlaşılan bir kapının olması, sıvı sunuların akıtıldığı bir kanal ile değişik ölçülerde ve şekillerde nişlerin yapılması, Anadolu için yerli olduğu bilim adamlarınca tereddütsüz kabul edilen, köklü bir inancın¹⁷ belgelerinden başka ne olabilir?. Burada, Karahisar açık hava tapınağında¹⁸ olduğu gibi, Anadolu'nun farklı bölgelerinde her gün bir yenisi tanıtılan; bazen tek tek, bazen de gruplar halinde gördüğümüz kaya anıtları birleştirilmiş ve bir kutsal alan oluşturulmuştur.

Kutsal alanın girişi önünde kayaların yüzeyine işlenmiş olan küçük nişler, bu kült alanının girişini ve bu alanın dini önemini göstermektedir. Kült ile ilgili olduğu açık olan bu nişlerden¹⁹ Urartularda Harput'da²⁰ ve bu bölgede Latmos Herakleia'sında yol kenarlarında ve evlerde²¹, Beşik Kale'de doğal kayalar arasına oyulmuş Kybele kutsal alanında²² yaygın olarak görülmektedir. Dağların ve kayaların kutsallığına inanıldığı için, yol kenarındaki kayaların yüzeylerine Fasıllar'da toplu haçların yapılması ve Karahisar'da Arapça "Allah" yazılarının yazılması kutsallık açısından bunların bir devamıdır. Bunlar önemli geçişlere, kayalara ve dağların kutsallığına inanan insanların kendi inançlarına göre verdikleri önemi göstermektedir.

Labraunda kutsal alanının en önemli kılınlarından birisi doğudaki kayada görülen niştir. Buradaki nişin genişliği yüksekliğinden daha az olduğu için yatay durmaktadır. Anadolu'da gördüğümüz örnekler genelde dikeydir ve bunlar niş veya mihrap olarak isimlendirilmiştir. Mihraplar ile birlikte veya ayrı olarak işlenmiş yatay nişlerin de varlığı bilinmektedir. Tuşpa Meherkapı kaya tapınağında²³ mihraplık, yakınında yatay bir niş ile birlikte görülmektedir. Samos kent dağı mihraplığındaki²⁴ örneklerin birisi dikdörtgen iken, diğeri kareye yakındır. Ölçek olarak daha küçük ve toplu olarak düzenlenmiş olan Efes Panayır Dağı²⁵ ve Telmessos Kale²⁶ mihraplıklarında, genişliği yüksekliğinden az ve fazla olan örnekler toplu olarak yapılmışlardır. Nişlerin kenarlarında görülen çerçeveler ise, Tuşpa Meherkapı kaya tapınağında²⁷ büyük, Köyceğiz Asartepe mihrabında²⁸ küçük örneklerde görülebilen genel bir uygulamadır²⁹. Hemite dağının Anazarbos'a bakan yamacında, kitabe ile Zeus Olybris'e adanmış bir kült yeri olduğu anlaşılan bir niş bulunmuştur³⁰. Bu niş yatay dikdörtgen şeklindedir ve niş kenarı ile taş yüzeyi olduğu gibi bırakılıp her hangi bir düzeltme yapılmamıştır. Bu mihraplıkların ya da nişlerin kabartmalı ya da kabartmasız olmalarında her hangi bir fark olmadığı gibi, büyük ya da küçük olmasında veya yatay ya da dikey olmasında da her hangi bir anlam farklılığı yoktur. A. Diler tarafından Kanunos'da bulunan ve ağzı bir stelle kapatılan gömü nişleri³¹ dışındakilerin hepsi, kapaksız ve hep aynı anlamda; kült için yapılmışlardır³². Bilinen örneklerle göre şekil ve sunulduğu alan olarak Labraunda nişinin de kült amaçlı yapıldığı açıktır.

Kutsal alanın batı kenarındaki sembolik kapı, kaya mihrapları gibi düşünülüp yapılmıştır. Kaya mihrapları ile kapılar özde aynıdır³³. Kapılar bir yere girişi, nişler de aynı anlamda kayanın ya da dağın özüne açılışı ifade etmektedirler. Manadaki bu benzerlik şekilde de aynıdır. Çünkü nişin gerisinde kayanın özü ve kayanın da arkasında dağın kendisi, dağa açılan ve fonksiyonel olmayan kapının gerisinde ise, doğal kayalık ve yine dağın kendisi vardır. Her ikisinde de ulaş-

lan nokta tektir. Sadece nişler, kapıların biraz daha sembolize edilmiş biçimidir. Van-Tuşpa Meherkapı'da kaya nişlerinin günümüze kadar "kapı" ismiyle gelmesi³⁴, bu şekildeki kalıntıların isim ve manada bir ayrımının olmadığını göstermesi açısından çok önemlidir³⁵.

Nişler ile kapılar arasındaki şekil³⁶ ve anlam benzerliği, Urartularda da görülmektedir. Urartu tapınakları genellikle tek cepheli oldukları için tüm ağırlık ön cepheye verilmiş³⁷ ve tapınak girişleri kemerli ve dikdörtgen şeklinde inşa edilmiştir³⁸. Bu tapınak girişleri aynı şekilde nişlere yansımış ve nişler hem dikdörtgen, hem kemerli³⁹ olarak yapılmıştır⁴⁰. Dikdörtgen veya kemerli; içi boş olarak yapılan nişler Urartu tapınak kapılarının kapalı şekli, kült heykeli görülen nişler ise, tapınak kapılarının açık şekli olarak yorumlanmıştır⁴¹. Urartularda da, Kybele nişlerinde olduğu gibi, kapı ya da nişlerin arkasında tanrının varolduğu ve buradan her an çıkabileceğine inanılmıştır⁴². Labraunda'daki kapı da aynı düşünce ve inançla yapılmış olmalı ve ahşap kapının önünde eşikte varolan dikdörtgen oyuğa ise, tören esnasında tanrıçanın heykeli veya kabartması konulmuş olmalıdır.

Frigya'da Aslankaya mihrabının⁴³ sanki içe açılmış kapı kanatları gibi betimlenişi, benzer şekilde, kapı olarak yorumlanmasından kaynaklanmış olmalıdır⁴⁴. Çünkü Urartularda olduğu gibi⁴⁵, Frig anıtlarında da bu nişlerin adı kapıdır ve Urartularda Hal-di'nin, Frigler'de Kybele'nin evine açılır. Zivistan (Elmalı)'da Hazine Piri Kapısı⁴⁶, Yeşilalıç (Pagan)'da Yeşilalıç kapısı⁴⁷, Toprakka-le'de Meher Kapı⁴⁸, Göynük'te Kumcaboğazkapıkaya⁴⁹, Emregöl kıyısında Büyükkapıkaya⁵⁰ ve Küçükkapıkaya'nın⁵¹ hepsi birer niştir, kapı kaya olarak isimlendirilmiştir ve tanrı-tanrıçanın evinin adıdır. Alaburun tümülüsünün doğu yamacında yapılan kazıda⁵² U şeklinde bir alan ve 1,20 m. genişliğinde her hangi bir yere girişi olmayan, Labraunda'dakine manada benzer bir kapı tespit edilmiştir. Bu kapının da her iki yan kenarları hiçbir düzeltme yapılmadan bırakılmış doğal kayadır. Labraunda örneğinde ol-

duğu gibi kapının üst kısmında lento taşının her iki ucunun yerleştirildiği oyuk ve kapı zemininde eşik tespit edilmiş⁵³ (Res.8) ve bu alanın bir açık hava tapınağı veya bir kutsal alan olabileceği belirtilmiştir⁵⁴.

Midaskent'in Yazılıkayası, kayaya kazılmış mimari resmiyle tam bir tapınak görüntüsündedir ve lento ve sövesiyle vurgulanan kapının gerisinde nişin içinde ise, Kybele betimlenmiştir. Bu F. Işık'ın da belirttiği gibi⁵⁵ "...kapı açılmış içindeki tanrıça yontusu görünüyor gibi oluş..."tan başka bir şey olmaz. Burada tanrıçanın evi dıştan etkili görünümüyle göz kamaştıran kabuk değil, mihrapla simgeleştirilen ve bir kapıyla girilen dağın dip derinlikleridir⁵⁶. Dağların içindeki derinliklere açılan kaya kapıları, tanrısal gücün simgesi olan mihraplardır⁵⁷. Kybele'nin evinin dağın içinde olduğunun kabul edilmişliğinin bir göstergesi olarak, dağlara ya da kayanın özüne açılan mihraplar, Anadolu insanı tarafından mana ile ilişkili bir şekilde, kapı olarak isimlendirilmiştir⁵⁸. Dağlardaki bu kayalarda var olan mihraplar veya kapıların kutsallığı ve manası hep aynı anlamda devam etmiştir⁵⁹. Labraunda açık hava kült alanındaki kapı diğerleri gibi bu dini uygulamanın güzel örneklerinden birisidir.

Kutsal alanın doğu yönündeki nişin önünde bulunan iki basamağın ve devamındaki doğal kayalık önünde biten düzleştirilmiş alan ile batıda kapının üstü hizasından başlayıp 7 basamaktan sonra düzleştirilmiş bir alan ile son bulan basamaklı bölümler, doğuda Urartulardan başlayıp, Anadolu'nun diğer bölgelerine yayılan kaya anıtlarındandır. Bunlarda basamakların azlığı veya çokluğu manada önemli değildir. Bu anıtlarda önemli olan basamaklı bir yükseliş ve bunun ifade ettiği anlamdır. Labraunda'da basamaklı anıtların birinin nişin önünde, diğerinin kapının yanında olması, özellikle seçilip yapılmış olduğunu göstermektedir. Bunların arasındaki en önemli benzerlik, her ikisinin de kayanın önünde, kayaya paralel yükselmesidir. Bu yükselişler kayanın özüne ulaşmaktadır. Yalnız bu basamaklar yanında bulunan anıtın diğer bölümleri ile de

ilişkili oldukları için kayalara paralel yapılmak zorunda kalmıştır. Basamaklı sunaklarda var olan fonksiyonların tamamı burada da görülebilir. Karahisar⁶⁰, Payalar Yaylası⁶¹, Merdiven Gediği⁶² ve Domuztepe⁶³ anıtlarında bulunan basamaklar kayanın orta kısmında son bulurken, Pertek Urartu tapınım alanında⁶⁴, Midas⁶⁵, Beyşehir-Karahisar'da⁶⁶, Dibektaş'ında⁶⁷ olduğu gibi kayanın zirvesinde de sonlana bilmektedir. Labraunda'daki basamaklı anıtlar, yanlarında bulunan kaya kütlelerine bağlı olmaları ve onun özünde son bulmaları bakımından birinci gruba, basamakların en sonunda düz bir alan ile son bulması bakımından ise ikinci gruba girmektedir. Bu basamaklı anıtların tamamı özde aynı manayı ifade ettikleri için, ya kayanın özüne, ya da kayanın zirvesine ulaşmaktadır.

Batıdaki basamakların doğu kenarı boyunca devam edip, kapının üzerinden geçerek kutsal alana giriş kapısına ulaşan kanal, aynı şekilde diğer anıtlarda fazla görülmeyen bir uygulamadır. Yalnız detaylar incelendiğinde pek çok yönlerin diğer anıtlara benzediği dikkati çekmektedir. Basamaklı sunaklarda sıvı sunular için genelde basamakların bitimindeki düzlükte sunu çanağı bulunmaktadır⁶⁸. Burada ise sunu çanağı yok, yalnız basamakların yanında kanal vardır. Basamak sayısı farklı olmakla birlikte aynı şekilde basamak ve yanındaki kanaldan Karahisar'da⁶⁹ da bulunmaktadır. Karahisar'daki bu kanal yıkılmış olan anıtın üst kısmından gelmekte ve en alt basamakta kalmaktadır. Yalnız Labraunda'da şekilde önemli bir farklılık vardır ve kanal kutsal alanın girişinde son bulmaktadır. Büyük olasılıkla Labraunda'da yukarıdan akıtılan sıvı sunu ile hem mihrap anlamında kullanılan kapı, hem de giriş kapısının önü kutsanmış olmaktadır. Çünkü kanal girişin dış kısmında son bulmaktadır. Burası aynı zamanda küçük nişlerin bulunduğu alandır(Res.3-4).

Burada görülen kanal, Hitit-Urartu ve Frig uygarlıklarını birbirine bağlayan ve bu kültür ortaklığının bir başka ürünü olarak kabul edilen sıvı sunma işlevinin bir başka şeklidir. Frigya'daki tapınma amaçlı Delikli-

taş⁷², Maltaş⁷³, Fındık⁷⁴, Değirmen⁷⁵ ve Bahşayış (Bahşiş)⁷⁶ kaya anıtları mihrabına inen kuyular ile bu kanal arasında da yakın bir benzerlik kurmak mümkündür. Çünkü bu anıtlarda ortak olan yön, sunu ve kutsanmadır. V. Özkaya bu anıtlarda Taurobolium (boğaların kurban edilmesi) ve Criobolium (koçların kurban edilmesi) törenlerinin yapıldığını, Kybele için boğa, Attis için de koç kurban edildiğini belirtmektedir⁷⁷. Urartu Yeşilalıç kapısındaki yazıta göre, Haldi kapısı için bir koyun kurban edileceğinin belirtilmiş olması, eskiden de bu geleneğin var olduğunu göstermektedir.

Doğudaki niş ile batıdaki basamaklar arasında, aynı hizada bulunan basamaklı bölüm diğerlerinden farklı olarak düzenlenmiştir(Res.8). Doğal kayada, önce her iki kenarı geride, dikdörtgen olarak orta kısmı ile ride bir çıkıntı oluşturacak şekilde bir basamak yapılmış, sonra geniş bir düzlük ve bunun gerisinde, önceki kısma dik olarak daha yüksekte kademeler yerleştirilmiştir. Aynı yönde bulunan biri ileride, diğeri geride olan basamaklar ile aynı hizada fakat yükseklik farkı ile ayrılan basamaklar, koltuklu anıtlarda görülmektedir. Midaskent⁷⁹ ve Karahisar'da⁸⁰, oturulacak koltuğa çıkan basamaklar ileride ve önce başlamakta, altara çıkan basamaklar ise daha geridedir. Her iki basamağın aynı yerde, aynı yönde yan yana olmasına rağmen, bu farklı başlama ile belirgin bir farklılık dikkati çekmektedir⁸¹. Benzerlikler dikkate alındığında burada da benzer şekilde bir koltuk var olmalıdır. Yalnız buradaki koltuk tek başınaydı. Çünkü burada gerekli törenlerin yapılacağı alanlar, aynı mekanda biraz aralıklı yapılmıştı. Her ikisinde de koltuklar aynı fonksiyondaydı ve buraya rahip oturuyor olmalıydı. Burada var olan koltuk ise, yerli kayaya sabitlenmiş olmadığı veya taşınabilir olduğu için bugün yerinde görülememektedir. Bu seviyenin arkasındaki kayaların kesilmesiyle oluşturulan yükseltiler ise, buraya yerleştirilen koltuğun arka kısmını ve üst terasın duvar zeminini oluşturmaktadır.

Yüzeydeki kalıntılara göre, açık hava kült alanının tarihini belirlemek zordur. An-

cak Herodotos'un(V, 119) Zeus Labraundos'a yalnızca yerli halk olan Karyalıların kurban verdiğini belirtmesi, o dönemde burasının eski bir kült alanı olduğunu ve burada eskiden gelen Karyalılara ait Klasik Dönem öncesine giden dini bir önemin var olduğunu göstermektedir. Labraunda M.Ö. 4. yy'da Hekatomnosogulları Dönemi'nde gösterişli duruma getirilmiştir. Mylasa'da doğmuş olan Mausolos'un başlattığı ve kardeşi Idrueus'un tamamladığı tapınağın Zeus'a ait olması⁸², Labraunda'nın kutsallığını ve baş tanrı ile ilgili eski ve köklü bir kültürün varlığını bildiklerini göstermektedir. Sikkelerde önce savaşçı kimliği ile betimlenen Zeus⁸³, daha sonra alışılmışın dışında Efesli Artemisi andıran Arkaik bir görünümle çıkarak, kendisinden önceki bir tanrıça ile birleştirilmiş⁸⁴ ve onun bazı sembolleri ile birlikte tasvir edilmiştir⁸⁵(Res.9).

Labraunda'da tanrının Efes Artemisi gibi yumrulardan oluşan testisler ve kült elbiseyle gösterilmesi, özün ana tanrıçaya dayandığını gösterir. Kabartmalarda⁸⁶ tanrı, bir erkekten çok kadın şeklinde betimlenmiş ve bütününde doğuya özgü bir hava vardır. Zeus'un bu tipi Karya'da Labraunda dışındaki kentlerde⁸⁷ ve Frigya Bölgesi'nde⁸⁸ de görülmektedir. Kabartmaların genel katılığı, vücudun bir mumya gibi sarılması, yerel bir kutsallığa tanıklık eder⁸⁹. Efes Artemisi, Magnesia Artemisi, Sardes Artemisi ve Aphrodisias Aphroditisi bölgede; özü üreme, bolluk ve berekete, yani anaya dayanan kutsallığa ve bunun Labraunda tanrısına olan etkisine açık olarak işaret eder. Kabartmalarda ayakların sıkıca birleşmesi ve yuvarlaklığı, Mezopotamya etkisini çağrıştırmakta ve özde ise, doğuya Hititlere dayanan bir sanat anlayışını yansıtmaktadır. Tanrının boynunda bir kolyenin olması, özellikle Hellenistik Dönemde Anadolu'da bulunan pişmiş toprak Kybele heykelcikleri⁹⁰ üzerinde de rahatlıkla görülebilir. Görülüyor ki Zeus Labraundos bütün açıklığı ile özü ana tanrıçaya dayanan yerel Efes Artemisi'nin etkisini açığa vurmaktadır.

Zeus Labraundos'un sağ elinde taşıdığı çift ağızlı balta, Anadolu'nun farklı bölge-

lerinde görülen, geçmişi Hititlere kadar uzanan köklü bir geleneğin devamıdır. Yazılıkaya'daki kaya tapınağında tanrı Şarruma sağ elinde asa, sol elinde ise çift ağızlı balta taşımaktadır⁹¹. Bu gelenek Geç Hitit Malatya⁹² ve Sakcagözü⁹³ kabartmalarında da devam etmiştir. Bu çift ağızlı balta, Roma Dönemi'nde Frigya ve Lidya Bölgeleri'nde güç ve hakimiyetin bir sembolü olarak yerel tanrı⁹⁴ ve kahramanlar⁹⁵ için bir sembol olarak kullanılmıştır.

Buradaki kalıntılar kutsal alandaki kültürün eski olduğu ve Zeus'un betimlemelerinde görülen Artemis'e ait tasvirler ise; önceden Labraunda'da var olan ana tanrıça kültürünün Zeus adına tapınak yapılmasından sonra, Zeus ile birleştirildiği şeklinde açıklanabilir. Kalıntı sikke ve heykellerin tamamı, Labraunda'da eski bir ana tanrıça kültürünün varlığını açıkça göstermektedir. Ayrıca Tabai görkemli örneği ile Karya Bölgesi'nde⁹⁶ varlığı bilinen Anadolu'nun ana tanrıçası ile ilgili kaya mihraplarının yalnız olmadığı anlaşılmaktadır⁹⁷. Diğer bölgelerde olduğu gibi bu bölgede de köklü Anadolu geleneğine uygun olarak doğal kayalarla sınırlandırılmış kutsal alanların da var olduğunu söyleyebiliriz.

Bu kayalıklar arasına gizlenmiş olan kalıntılar, Anadolu'nun köklü ve yerli kültürünün varlığını doğrulamaktadır. Klasik Dönemde Karya Bölgesi'nde, Zeus için burasının kült yeri olarak seçilmesinin en önemli nedenlerinden birisi, burada daha önce var olan bir kült olmalıdır. Burada Labraundalılar bir Urartulu ya da Frigyalı gibi⁹⁸ tanrısına tapınımı özde tanrı gücünün algılandığı bir kaya kapısı ve kayalar arasında basamaklı sunaklarda ya da kaya çanaklarında yapmak istemiş ve bu açık hava tapınağını inşa etmiştir. Dağ, doğa ve kayalar öyle özümsemiş ve kabul edilmiş olmalı ki herhangi bir düzenleme bile yapılmasına gerek duyulmamıştır. Çünkü bu kült alanı doğuda Urartular, orta-batıda Frigler ve Ege'de Ion kültürleri arasında var olan bir sentezin⁹⁹ ürünlerinden birisi olarak değerlendirilmelidir.

NOTLAR

¹ Labraunda hakkında bkz. Gonszyniec, 1924, 277-282; A. Laumonier, 1958, 39-140; A. Westholm, 1978, 543-547, Lev.159-160; M.L. Säfllund, 1980; P. Hellström-T. Thieme, 1982; M.v. Meier-Brügger, 1983; G.E. Bean, 1987, 32-34, 60-72; E. Akurgal, 1995b, 402-403, Şek.365, Lev.94a.

² Karya ve İonya Bölgesi'nde; Milet'e bağlı dini merkez Didyma, Mylasa'ya bağlı dini merkez Labraunda, Kolophon'a bağlı dini merkez Klaros, Stratonikeia'ya bağlı dini merkezin de Lagina olduğu bilinmektedir. Bunlar arasında bağlı olduğu kente en uzak dini merkez (14 km) Labraunda'dır.

³ Mylasa ve çevresinde Zeus'a üç ayrı ad altında tapınılmaktadır. Bunlar; Zeus Karios, Zeus Labrundos ya da Zeus Stratios ve Zeus Osogostur(A. Laumonier, 1958, 41-126; G.E. Bean, 1987, 32-33). Herodotos'un(V. 119) verdiği bilgiye göre Zeus Labrundos ya da Zeus Stratios'a yalnızca Karyalılar tanınmaktadır.

⁴ Labraunda'da 1948-1950 yıllarında Prof. A. W. Persson, 1951 ve 1953 yıllarında Prof. G. Säfllund ve 1960 yılında da Prof. A. Westholm başkanlığında kazılar yapılmıştır.

⁵ Kazı çalışmaları ve bunların sonuçları için bkz. A. Westholm, 1963; M.L. Säfllund, 1980; P. Hellström-T. Thieme, 1982; M. v. Meier-Brügger, 1983. A. Westholm, 1978, 544-545.

⁶ Tegea'da Athena Alea kutsal alanına; Zeus Labrundos ve onun iki yanında İdrous ve Ada'nın da betimlendiği bir adak kabartmasının sunulması, Karya Satraplığı'nın bu dönemde, kutsal alanların en önemli koruyuculuğunu da üstlendiklerini göstermektedir(Walker, 1995, 52-53, Res.34; A. Peschlow-Bindokat, 1996, 16-17, Res.11). Bu alanda M.Ö.7.yy sonundan daha erkene giden kalıntı bulunmamıştır. M.Ö.6.yy'da Herotot'un(V.119) düzlükte ağaçlık koru içinde yer aldığını bildirdiği Zeus Stratios kutsal alanında, en erken M.Ö.5.yy'a giden in antis planlı, kare naoslu küçük bir tapınağın var olabileceğini araştırmacılar bildirmektedir(A. Westholm, 1978, 544).

⁷ A. Westholm, 1963, Fig.66a, 67a; P. Hellström-T. Thieme, 1982, Pl.26.

⁸ Niş yer seviyesinden 1,25 m. yükseklikte olup, 1,95 m. genişliğinde, 1,25 m. yüksekliğinde ve 0,45 m. derinliğindedir. Nişin üst ve her iki yan kenarında 0,31 m. genişliğinde ve 0,03-0,10 m. derinliğinde çerçeve işlenmiştir.

⁹ Basamakların genişlikleri 0,80-1,03 m., yükseklikleri 0,13-0,27 m. arasında değişmektedir. En aşağıdaki ilk basamakların yükseklik ve genişliği daha azdır.

¹⁰ Eşik 0,71 m. genişliğinde, 2,16 m. uzunluğunda ve 0,35 m. yüksekliğindedir.

¹¹ Bu kapı kanatlarının ahşap olabileceği ile ilgili eşik taşı üzerindeki oyuklardan başka her hangi bir kalıntı yoktur. Yalnız Frig kaya anıtlarında nişlerin yapıış şekline göre ahşap olma ihtimali daha fazla olduğu için ahşap kapılar diye tanımladık.

¹² Bugün yüzeyde görülenler, bir kutsal alan için çok önemli bulgular olmasına rağmen böyle ihtisamlı bir yer için yeterli değildir. Biz burada sadece yüzeyde görülebilecekleri tanımladık. Erozyonla kapatılan ve çalılık alanlar içerisinde bulunan pek çok kalıntının var olduğu kesindir. Yalnız bunlar, ancak burada yapılacak bir temizlik ve kazı çalışmasından sonra ortaya çıkabilir. Bu nedenle burası ile ilgili yorumlarda olabilecek diğer anıtları da dikkate alarak daha geniş düşünmenin anı ve önemini anlamak açısından faydalı olacaktır.

¹³ E. Akurgal, 1995a, Yazılıkaya, Şek.37-49; Boğazköy Yazılıkayası Hitit öncesinde IV. Tuthaliya Dönemi'nde yapılan 66 tanrı ve tanrıça kabartmaları yapılmadan önce de bir tapınaktı. Çünkü sonraları resimlerle somutlaştırılan tanrısalık, Hatti ve Eski Hitit geleneğinde doğal kayada, soyut olarak algılanırdı(F. Işık, 1999, 6, Res.15).

¹⁴ A. Erhat, 1989, 199-200, Ayrıca tanrıça adına yapılan dini törenlerin şekli için bkz. Özbayaoğlu, 1999, 227-239.

¹⁵ T.J. Smith, 1997, 18-19.

¹⁶ Bu kutsal alan ile ilgili detaylı bir çalışma tarafımızdan hazırlanmaktadır.

¹⁷ Akıtmış kanalları Urartular'da görülüp oradan tüm Anadolu'ya yayılmıştır(F. Işık, 1989, 17-18).

¹⁸ Son araştırmalar ile Lykaonia Bölgesi'nde, Beyşehir yakınlarındaki Karahisar'da aynı şekilde yerli kayalarla sınırlanmış bir kutsal alanın varlığı belirlenmiştir(A. Baldiran-B. Söğüt, 2000, (Baskıda)).

¹⁹ Van Bölgesi'nde bulunan Urartu krallığına ait çivi yazılı anıtsal kaya nişleri için bkz. O. Belli, 2000, 386-392.

²⁰ Burada farklı şekillerde ve farklı derinliklerde üç niş birlikte bulunmaktadır. Bkz. F. Işık, 1987b, 525, Res.42. Ayrıca İtalya'da da Bieda kentinde küçük ve büyük, üst kısmı alınlıklı, kemerli ve düz nişler birlikte aynı alanda bulunmaktadır(H. Koch-E.v. Mercklin-C. Wieckhard, 1915, 285-286, Res.78-79).

²¹ A. Peschlow, 1995, 128, Res.6; A. Peschlow-Bindokat, 1996, 40-42, Res.48.

²² Tek veya toplu olarak, üst kısımları düz ve kemerli şekillerde görülmektedir. Bkz. A. Peschlow, 1986, 156-158, Res.6-7, 13.

²³ F. Işık, 1999, 5-6, Res.13; O. Belli, 2000, 391-392, Fig.9-10.

²⁴ F. Işık, 1999, 4, Res.6.

²⁵ F. Işık, 1999, 4, Res.4.

²⁶ F. Işık, 1999, 4, Res.6.

²⁷ F. Işık, 1999, 5-6, Res.13; O. Belli, 2000, 391-392, Fig.9-10.

²⁸ F. Işık, 1999, 5, Res.9.

²⁹ Nişlerin kenarlarında çerçevelerin olup olmaması tarih farkından kaynaklanıyor olmalıdır. Çünkü içindeki kitabelere göre tarihlendirilen Urartu krallığına ait çivi yazılı nişlerden çerçevesiz ve diğerlerine göre daha basit yapılan Hazine Piri Kapısı bu şekildeki nişlerin ilk örneği, daha gösterişli ve çerçevesiz yapılan Yeşilaliç ve Meher kapısı ise daha sonrasına M.Ö. 820-810 yıllarına verilmiştir(O. Belli, 2000, 388, 391-392, Fig.1-2, 6, 8, 9-10).

³⁰ Adana-Kadirli'nin 20 km. güneyindeki Hemite dağında bulunan Dağ tanrısı Zeus Olybris kültü ile ilgili bir diğer yazıt ta Anazarbos'ta bulunmuştur. Nişin içinde arka yüzeyde tam işlenmemiş dikdörtgen bir kabartma bulunmaktadır(M.H. Sayar-P. Siewert-H. Taeuber, 1993, 180-181, Res.9). Ayrıca Zeus Olybris için bkz. N. Şahin, 2001, 120.

³¹ A. Diler, 2001, Baskıda.

³² F. Işık, 1999, 4. Urartu kaya mezarlarında tapınım amaçlı nişler görülmektedir ve bunların en ve boyları birbirlerine yakındır. Derinlikleri ise 0,57-1,40 m. arasında değişmektedir. Urartu mezar nişleri hakkında geniş bilgi için bkz. N. Çevik, 1997, 425-426, Res.8-12.

³³ O. Belli, 2000, 386.

³⁴ Meherkapı ve Taşkapı'nın ölçü ve biçimde Urartu tapınak kapılarına benzemesi, kapıların kaya derinliğinde bir tanrı evine açıldığını göstermektedir(F. Işık, 1999, 5).

³⁵ Ön cephe kapı arkasında ise sanki bir hiçbirşeylik gibi boşluk ya da doğal kayalık ya da dağın özüne açılması bir soyutluktan başka bir şey değildir.

³⁶ Labraunda kapısının zeminden yüksekte yapılması, Urartu Meher kapısı(F. Işık, 1999, 5-6, Res.13; O. Belli, 2000, 391-392, Fig.9-10) ile benzerlik göstermektedir.

³⁷ T. Tarhan-V. Sevin, 1975, 392.

³⁸ Urartular kemerli kapıyı Asurlulardan alarak tapınaklarında uygulamışlardır(T. Tarhan-V. Sevin, 1975, 398-399).

³⁹ Kemerli nişler Urartular'da M.Ö. 9. yy sonu 8. yy başından itibaren görülmektedir(T. Tarhan-V. Sevin, 1975, 399).

⁴⁰ Urartu tapınak kapıları ile nişlerini karşılaştırmak için bkz. T. Tarhan-V. Sevin, 1975, 396-400, Res.6-8.

⁴¹ T. Tarhan-V. Sevin, 1975, 397, Res.8.

⁴² O. Belli, 2000, 387.

⁴³ E. Akurgal, 1995b, 195, Lev.66-67; E. Algan-İ. Ongar, 1998, 98-100; T.T. Sivas, 1999, 100-109, Lev.58-69.

⁴⁴ F. Işık, 1989, 19.

⁴⁵ O. Belli, 2000, 386.

⁴⁶ O. Belli, 2000, 387-389, Fig.1-2.

⁴⁷ O. Belli, 2000, 389-391, Fig.6, 8.

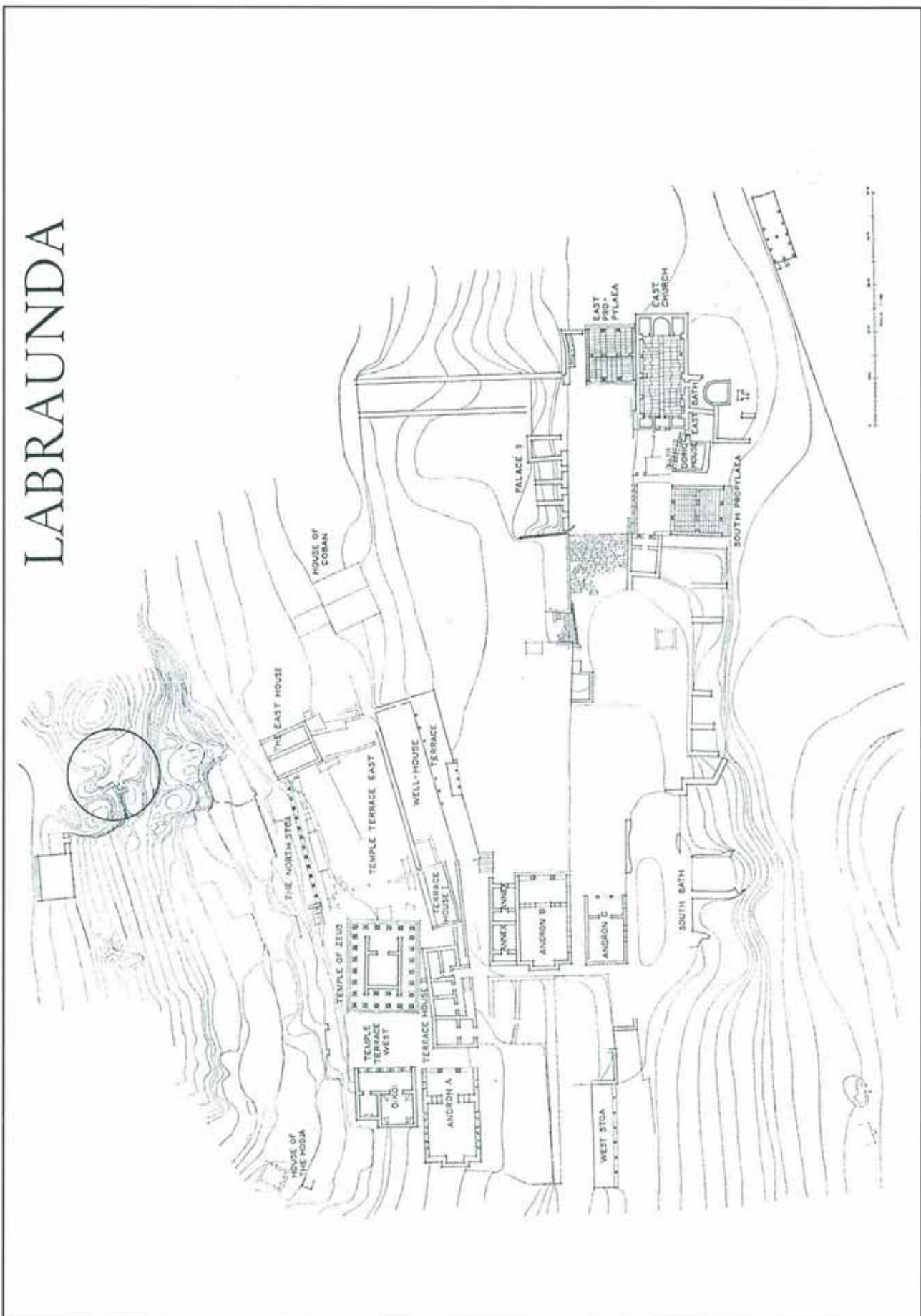
⁴⁸ O. Belli, 2000, 391-392, Fig.9-10.

⁴⁹ C.H.E. Haspels, 1971, Res.159; F. Işık, 1989, 18, Res.19; T.T. Sivas, 1999, 136-139, Lev.99-101; F. Işık, 1999, 5.

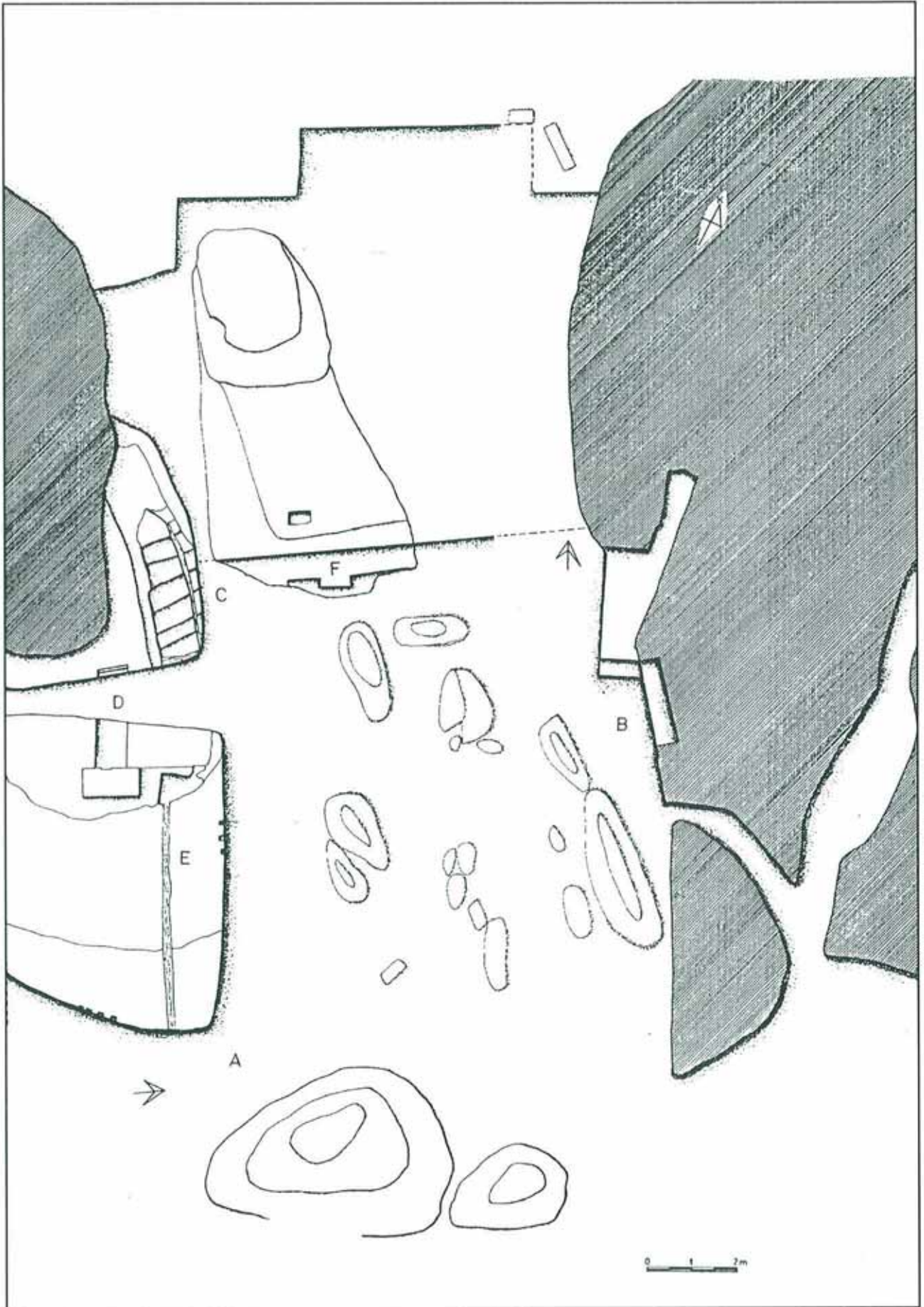
- ⁵⁰ C.H.E. Haspels, 1971, Res.182-184; F. Naumann, 1983, Lev.5.1; F. Işık, 1995, 115, Lev.III.6; E. Algan-İ. Ongar, 1998, 101; T.T. Sivas, 1999, 141-144, Lev. 103-106; F. Işık, 1999, 5.
- ⁵¹ C.H.E. Haspels, 1971, Res.185; F. Işık, 1987a, Lev.32a; E. Algan-İ. Ongar, 1998, 100; T.T. Sivas, 1999, 145-148, Lev.107-109; F. Işık, 1999, 5.
- ⁵² Denizli-Kurtluca köyü sınırlarındaki Alaburun tümülüsünde, Denizli Müzesi Müdürlüğü adına A. Ceylan kazılar yapmıştır. Yapılan çalışmalar hakkında geniş bilgi için bkz. A. Ceylan, 1999, 263-276.
- ⁵³ A. Ceylan, 1999, 265, 268, Harita. Kapının ön kısmında yapılan kazılarda ise düz bir platform haline getirilmiş ve oda izlenimi veren yerde hiç kullanılmamış olduğu anlaşılan değişik kaplar ve değirmen taşları hediye olarak bırakılmıştır(A. Ceylan, 1999, 265-266, Res.10-1).
- ⁵⁴ A. Ceylan, 1999, 267; C. Şimşek, 2001, (Baskıda), Res.1-3.
- ⁵⁵ F. Işık, 1999, 6.
- ⁵⁶ F. Işık, 1999, 2.
- ⁵⁷ F. Işık, 1989, 18.
- ⁵⁸ F. Işık, 1999, 3.
- ⁵⁹ Kaya anıtları Anadolu'nun yaşama geçirdiği en önemli yapı türlerinden birisidir ve bu gelenek Hititler Dönemi'nde dinsel fakat genelde politik amaçlı kabartmalarla başlamış(F. Işık, 1989, 15) ve Roma Dönemi'ne kadar devam etmiştir.
- ⁶⁰ Nekropol alanında bulunan anıtın alt kısmı Roma Dönemi'nde kesilerek lahit tipi bir mezarın tekne kısmı olarak tahrir edilmiştir. Bkz. A. Balıran-B. Söğüt, 2000, Baskıda.
- ⁶¹ Diğerlerinden farklı olarak bu anıtta basamakların bittiği yerde bir kalkan kabartması yer almaktadır(H. Bahar, 1999, 15, Lev.42).
- ⁶² H. Bahar, 1999, 15, Lev.44.1
- ⁶³ H. Bahar Domuztepe'nin dışında, aynı bölgede Demirelik mevkisinde de aynı şekilde bir basamaklı anıt var olduğunu belirtmektedir(H. Bahar, 1999, 15, Lev.43).
- ⁶⁴ F. Işık, 1987b, 526, Res.46; F. Işık, 1989, Res.22.
- ⁶⁵ C.H.E. Haspels, 1971, Res.27, 29.
- ⁶⁶ Nekropol alanındaki bu anıtın basamakları kayanın üst bitiminde son bulmakta ve buradaki düzlükte sunu çanağı yer almaktadır(A. Balıran-B. Söğüt, Fig.10-11).
- ⁶⁷ G.E. Bean-T.B. Mitford, 1970, 113vd.; L. Zoroğlu, 1994, 302, Lev.27.1-2, 27.2.1; H. Bahar, 1999, 16, Lev.45.1-2. Burada bir birine yakın iki anıt bulunmaktadır. Güneydeki anıtta basamakların bitimindeki düzlükte sunu çanağı bulunmaktadır(H. Bahar, 1999, Lev.45.2).
- ⁶⁸ Basamaklar ve zirvesinde bulunan sunu çanakları Midas(T.T. Sivas, 1999, 165-166, 127-128), Antifellos-Çatal (F. Işık, 1999, Res.22), Karahisar(A. Balıran-B. Söğüt, 2000, Res.10-11)'da görülmektedir.
- ⁶⁹ A. Balıran-B. Söğüt, 2000, Çiz.4, Res.12-13.
- ⁷⁰ Sıvı sunular sunma ile ilgili kaya çanakları Hititlerin Osmanya'sı, Urartular'ın Erzurum-Umudum'u ve Frigler'in Afyon-Yumrutepe'de gömütlerle bağlantılı olarak görülmektedir. Bu gelenek gömütlerle bağlantılı veya bağlantısız olarak Roma Dönemi içlerine kadar devam etmiştir(F. Işık, 1989, 21). Ayrıca Kybele kültürünün Anadolu ve Anadolu dışında Roma Dönemi'ne kadar görülen dağılım ve tapınım süreci için bkz. Ö. Çapar, 1978a, 167-190; Ö. Çapar, 1978b, 191-210.
- ⁷¹ C.H.E. Haspels, 1971, 74, 76-77, 86, 100, 103, 253-254, Fig.209-214, 511-512; F. Işık, 1989, 21; V. Özkaya, 1997, 89, Fig.1; T.T. Sivas, 1999, 110-114, Lev.70-79.
- ⁷² C.H.E. Haspels, 1971, 74, 85-86, 100, 103, 107, Fig. 157-158, 519-520; V. Özkaya, 1997, 91-93, Fig.2; T.T. Sivas, 1999, 86-97, Şek.16-19, Lev.49-54.
- ⁷³ C.H.E. Haspels, 1971, 92, Fig.228, 527; V. Özkaya, 1997, 93-94, Fig.4; T.T. Sivas, 1999, 151-153, Lev.112-114.
- ⁷⁴ C.H.E. Haspels, 1971, 58, 86-87, 100, 105, Fig.160-166, 520-521; V. Özkaya, 1997, 93-96, Fig.5; T.T. Sivas, 1999, 80-85, Lev.42-47.
- ⁷⁵ C.H.E. Haspels, 1971, 56, 81-82, 85, 100-101, 104, Res.516, 517.1,4-5; F. Işık, 1989, 21; E. Akurgal, 1995b, Lev.73b; E. Algan-İ. Ongar, 1998, 28, 85-87; V. Özkaya, 1997, 92-93, Fig.3; T.T. Sivas, 1999, 71-79, Lev.30-41.
- ⁷⁶ Bu sunular hakkında geniş bilgi için bkz. V. Özkaya, 1997, 100-103; S. Berndt-Ersöz, 1998, 94-95.
- ⁷⁷ "...Bianili ülkelerinin kralı, Tuşpa kentinin efendisi, o yeni kurban adakları için tüzük düzenledi: Küçük bir koyunu Haldi'ye parçalarlar ve bir boğayı Haldi'ye keserler, bir inek Arubani'ye, bir koyun Haldi Kapısı'na ve bir koyun Hali silahlarına."(O. Belli, 2000, 391).
- ⁷⁸ C.H.E. Haspels, 1971, Res.30; T.T. Sivas, 1999, Lev.133-134; F. Işık, 1999, 7, Res.19.
- ⁷⁹ A. Balıran-B. Söğüt, 2000, Çiz.4.
- ⁸⁰ Midas Şehri 10 nolu altarda ikiz idolün önüne çıkan basamaklar aynı hizada olan basamaklardan 5-15 cm. yüksek tutularak ayrılmıştır. Bu seviye farklılığı ikinci basamakta birinci basamağa göre daha fazladır(C.H.E. Haspels, 1971, Res.28; E. Algan-İ. Ongar, 1998, 45-46; T.T. Sivas, 1999, 164-165, Lev.25a; F. Işık, 1999, 7, Res.20). Bkz dipnot 7.
- ⁸¹ G.E. Bean, 1987, 64. Zeus Labraundos'un antik çağdan gelme tapınımı Hekatomnosogulları'na benimsenmeden önce tamamen yerel bir olguydu. Hekatomnosogulları Zeus'un kutsal alanını daha gösterişli bir hale getirerek bu kültün ve Mylasa'nın büyük bir saygınlık kazanmasını sağladılar. Ayrıca Zeus Labraundos veya Stratios'da M.O. 4. yy'dan sonra Karyalıların en gözde tanrısı oldu(G.E. Bean, 1987, 32-33).
- ⁸² Bu tipte baş tanrı ayakta, sağ omzuna yasladığı çift ağızlı balta ve sol elinde uzun bir mızrak ile betimlenmektedir.
- ⁸³ Zeus'un ayakları bitişik, belden aşağısı bir mumya şeklinde çapraz olarak şeritlenmiş şekilde dindik durmakta, sakallı, elinde ise çift ağızlı balta ve mızrak, başında da polos vardır(A. Laumonier, 1958, Lev.III.1). Aynı tip, Caracalla ve Geta Dönemi Mylasa sikkelerinin arka yüzlerinde tetrastylus bir tapınak içerisinde görülmektedir(A. Laumonier, 1958, Lev.IV.3-4, 16; B.v. Head, 1977, 622; SNG, 1982, no: 436-437; Anabolu, 1995, 225, Lev.LVIII.2).
- ⁸⁴ Zeus adının Labraunda da bazen Hera ile birleştirildiğinin belirtilmesi(G.E. Bean, 1987, 63), bu betimleme şekliinden dolayı olmalıdır.
- ⁸⁵ A. Laumonier, 1958, 69, Lev.III.1-3, 5.
- ⁸⁶ Stratonikeia müze deposunda (Env. No:37) bulunan dikdörtgen bir altar üzerinde de aynı tipte betimlenmiştir. Bu kabartmalar özü ana tanrıçaya dayanan, Zeus Labraundos tipinin bölgedeki etkisi ve yaygınlığını göstermektedir.
- ⁸⁷ Eumeneia'da sikkeler üzerinde tanrı; sol elinde mızrak, sağ elinde çift yüzlü balta, yanında bir erkek geyik ile betimlenmiştir. Bu örnekler tanrının, Eumeneia'da da ana tanrıça ile bağlantılı yerel Anadolu tipinde olduğunu göstermektedir(W.M. Ramsay, 1897, 356).
- ⁸⁸ A. Laumonier, 1958, 70-72.
- ⁸⁹ Bu tipler için bkz. A. Laumonier, 1958, 74, dip not 5.
- ⁹⁰ Akurgal, 1995a, Yazılıkaya, Şek.39 no:44 ve Şek.44; Dinçol, 1982, 83.
- ⁹¹ Akurgal, 1995a, Lev.97c.
- ⁹² Akurgal, 1995a, Lev.118a.
- ⁹³ Frigya Bölgesi'nde yerel Apollon tiplerinde görülen en önemli semboldür. Bkz. Robert, 1954, 241, Lev.41.1; Laumonier, 1958, 516; Ceylan- Ritti, 1997, 1 vd., Lev.14-16; Ritti-Şimşek-Yıldız, 2000, 10-11, Lev.1.D13-14; Şimşek, 2000, Res.9-10, 12-14.
- ⁹⁴ Lidya Bölgesi'nde aynı balta, Mopsos ve Torrhebos gibi kahramanların elinde görülmektedir. Bkz. Ceylan-Ritti, 1997, 64.
- ⁹⁵ F. Işık, 1995, 114.
- ⁹⁶ Kaya anıtları, mihraplar ve basamaklı sunaklar Urartulardan alınmış ve önce Friglerde ve sonrasında tüm Anadolu'da görülmeye başlanmıştır(F. Işık, 1989, 17-18).
- ⁹⁷ F. Işık, 1989, 22.
- ⁹⁸ Hititler, Urartular, Frigler ve Ionlar arasındaki seramik, heykel, mimari ve kaya anıtlarındaki etkileşimler ve bunlardan kimin kimi etkilediği ile öncelik ve sonralık değerlendirmeleri konusunda bkz. F. Işık, 1989, 1 vd.

BİBLİYOGRAFYA

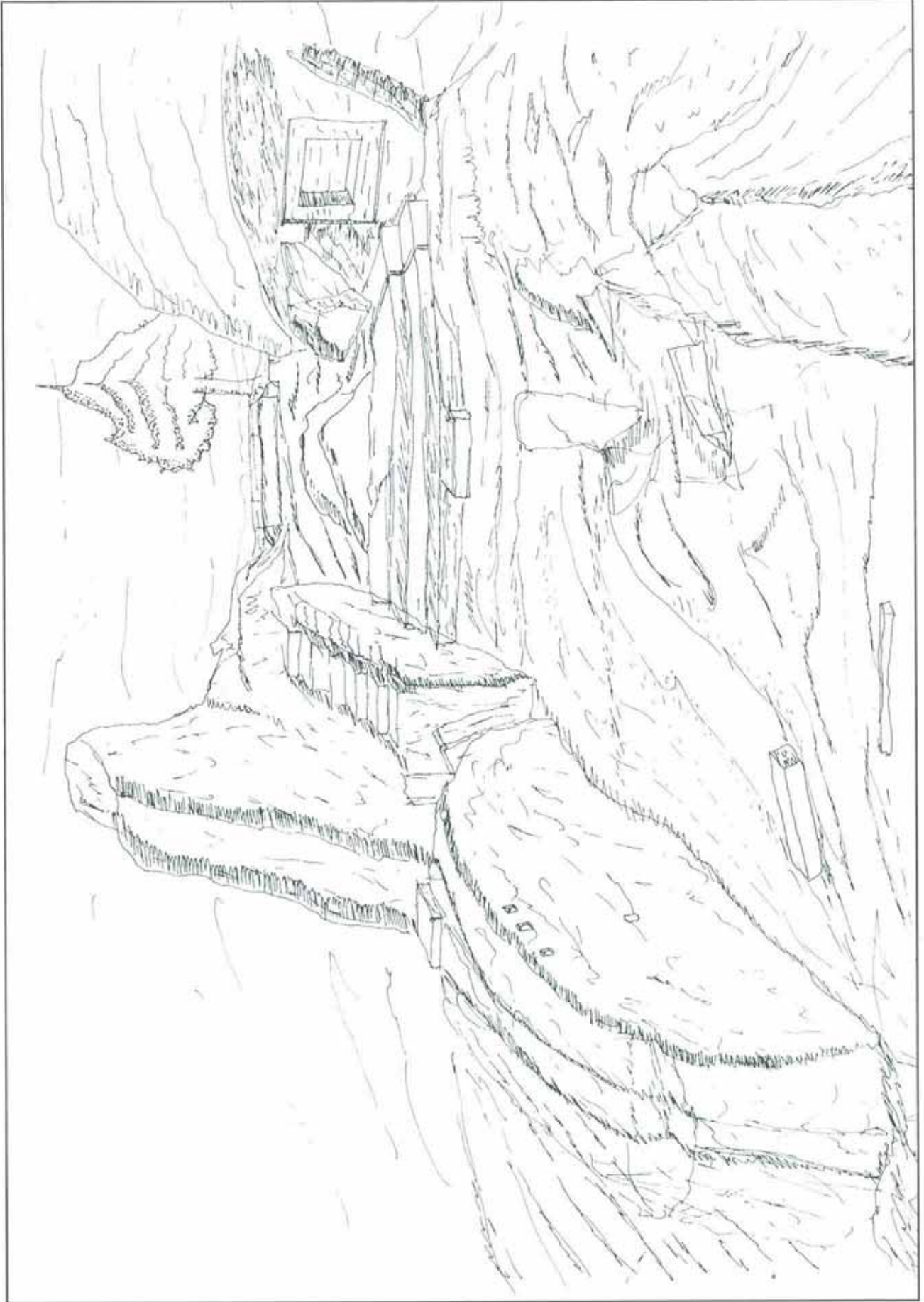
- AKURGAL, E., 1995a
Hatti ve Hitit Uygarlıkları, Net Yayınevi, İstanbul.
- AKURGAL, E., 1995b
Anadolu Uygarlıkları, Net Yayınevi, İstanbul.
- ALGAN, E., ONGAR, İ., 1998
Kral Midas'ın Ülkesi Frigya, Esbank Kültür Yayınları, İstanbul.
- ANABOLU, M.U., 1995
"Zeus Labraundos ve Apollon Lairbenos'un Simgesi Olarak Labrys", *Arkeoloji Dergisi* 3, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları İzmir, 225-226.
- BAHAR, H., 1999
Demir Çağında Konya ve Çevresi, Selçuk Üniversitesi Vakfı Yayını, Konya.
- BALDIRAN, A.-SÖĞÜT, B., 2000
"Kybele Cult in Lykaonia Region: The Tows of Beyşehir and Seydişehir", *2nd International Symposium on Psidian Antiocheia, Yalvaç*, 2-4 Temmuz 2000, (Baskıda).
- BEAN, G.E., 1987
Karia (Türkçesi:Burak Akgüç), Cem Yayınevi, İstanbul.
- BEAN, G.E.-MITFORD, T.B., 1970
Journeys in Rough Cilicia 1964-1968, ETAM 3, Denkschriften ÖAW, Phil. hist. Kl.102, Hermann Böhlau Nachf., Wien.
- BELLİ, O., 2000
"Van Bölgesi'nde Urartu Krallığına Ait Çivi Yazılı Anıtsal Kaya Kapıları", *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi* 1932-1999, (Ed. O. Belli), Ankara, 386-393.
- BERNDT-ERSÖZ, S., 1998
"Phrygian rock-cut cult facades: A study of the function of the co-called shaft monuments", *Anatolian Studies* 48, 87-112.
- ÇAPAR, Ö., 1978a
"Roma Tarihinde Magna Mater (Kybele) Tapınımı", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* Cilt 29, Sayı 1-4, 167-190.
- ÇAPAR, Ö., 1978b
"Anadolu'da Kybele Tapınımı", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* Cilt 29, Sayı 1-4, 191-210.
- ÇEVİK, N., 1997
"Urartu Kaya Mezarlarında Ölü Kültüne İlişkin Mimari Elemanlar", *Türk Arkeoloji Dergisi* 31, 419-459.
- CEYLAN, A., 1999
"Alaburun Tümlüsü", IX. Müze Kurtarma Kazıları Semineri, 263-276.
- DİLER, A., 2001
"Damliboğaz (Hydal/Uda) Araştırma Sonuçları", 23. Uluslararası Kazi, Araştırma ve Arkeometri Sempozyumu'nda sunulan bildiri, Baskıda.
- DİNÇOL, A.M., 1982
"Hititler", *Anadolu Uygarlıkları* 1, Görsel Anadolu Tarihi Ansiklopedisi, İstanbul.
- GANSZYNIEC, 1924
"Labraundos", *RE* XII.1, 277-282.
- HASPELS, C.H.E., 1971
The Highlands of Phrygia Sites and Monuments, Princeton University Press, New Jersey.
- HEAD, B.v., 1977
Historia Numorum A Manual of Greek Numismatics, Oxford The Clarendon Press, London.
- HELLSTRÖM, P.T. THIEME, 1982
Labraunda. The Temple of Zeus, Swedish Excavations and Researches Vol.1, Part 3, Paul Åström Publishers, Stockholm.
- İŞİK, F., 1987a
"Zur Entstehung phrygischer Felsdenkmäler", *Anatolian Studies* 37, 163-178.
- İŞİK, F., 1987b
"Şirinlikale. Eine unbekannte Urartäische Burg und Beobachtungen zu den Felsdenkmälern eines schöpferischen Bergvolks Ostanatoliens", *Belleten* 200, 495-533.
- İŞİK, F., 1989
"Batı Uygarlığının Kökeni. Erken Demir Çağ Doğu-Batı Kültür ve Sanat İlişkilerinde Anadolu", *Türk Arkeoloji Dergisi* 28, 1-39.
- İŞİK, F., 1995
"Lika Kaya Tapınakları", 1994 Yılı Anadolu Medeniyetleri Müzesi Konferansları IV, 110-139.
- İŞİK, F., 1998
"Zum Typus des Temenosgrabes in Lykien", *Istanbuler Mitteilungen* 48, 157-172.
- İŞİK, F., 1999
Doğa Ana Kubaba, Suna-İnan Kırac Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü, No:1, İstanbul.
- KOCH, H., E. MERCKLIN, C. WIECKHARD, 1915
"Bieda", *Römische Mitteilungen* 30, 161-310.
- LAUMONIER, A., 1958
Les cultes indigènes en Carie, Bibliothèque des Écoles Françaises D'Athènes et de Rome, Paris.
- MEIER-BRÜGGER, M. v., 1983
Labraunda. Die karischen Inschriften, Swedish Excavations and Researches Vol.II, Part 4, Paul Åström Publishers, Stockholm.
- NAUMANN, F., 1983
"Die Ikonographie der Kybele in der phrygischen und der griechischen Kunst", *Istanbuler Mitteilungen Beiheft* 28.
- ÖZBAYOĞLU, E., 1999
"İlk Çağ Anadolu Kültüründe Eserime", XII. Türk Tarih Kongresi, Cilt 1, 227-240.
- ÖZKAYA, V., 1997
"The Shaft Monuments and the Taurobolium among the Phrygians", *Anatolian Studies* 47, 89-103.
- PESCHLOW, A., 1986
"Die Wohnhäuser von Latmos", III. Araştırma Sonuçları Toplantısı, 155-172.
- PESCHLOW, A., 1995
"Die Antiken Strassen des Latmos. Bericht über die Arbeiten des Jahres 1993 im Territorium von Herakleia am Latmos", XII. Araştırma Sonuçları Toplantısı, 123-131.
- PESCHLOW-BINDOKAT, A., 1996
Der Latmos, Philipp von Zabern, Mainz Am Rhein.
- RAMSAY, W.M., 1897
The Cities and Bishoprics of Phrygia, The Local History of Phrygia, Vol.I, Part II, At the Clarendon Press, Oxford.
- RITTI, T., C. ŞİMŞEK, H. YILDIZ, 2000
"Dediche E KATAGRAFI Dal Santuario Frigio Di Apollo Lairbenos", *Epigraphica Anatolica* 32, 1-87.
- SÄFLUND, M.L., 1980
Labraunda. Stamped Amphora Handles, Swedish Excavations and Researches Vol.II, Part 2, Paul Åström Publishers, Stockholm.
- SAYAR, M.H.-SIEWERT, P.-TAEUBER, H., 1993
"Doğu Kilikya'da Epigrafi ve Tarihi-Coğrafya Araştırmaları 1991", X. Araştırma Sonuçları Toplantısı, 175-198.
- SİVAS, T.T., 1999
Eskişehir-Afyonkarahisar-Kütahya İl Sınırları İçindeki Phryg Kaya Anıtları, Eskişehir Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını no:5, Eskişehir.
- SMITH, T.J., 1997
"Votive reliefs from Balboura and its Environs", *Anatolian Studies* 47, 3-49.
- SNG, 1982
Sylloge Nummorum Graecorum. The Royal Collection of Coins and Medals. Danish National Museum, Ionia, New Jersey.
- ŞAHİN, N., 2001
Zeus'un Anadolu Kültürleri, Suna-İnan Kırac Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü No:2, İstanbul.
- ŞİMŞEK, C., 2000
"Regional Cultures in the Lycos Valley and its neighbourhood", II. Pisidia Antiocheia Sempozyumu, Yalvaç, 2-4 Temmuz 2000, (Baskıda).
- WALKER, S., 1995
Greek and Roman Portraits, British Museum Press, London.
- WESTHOLM, A., 1963
Labraunda. The architecture of Hieron, Swedish Excavations and Researches Vol.I, Part 2, CWK Gleerup, Lund.
- WESTHOLM, A., 1978
"Labraunda", Xth International Congress of Classical Archaeology, Vol.I, 543-547.
(23-30.9.1973 yılında X. Uluslararası Klasik Arkeoloji Kongresi'nde sunulan bildiri)
- ZOROĞLU, L., 1994
"Cilicia Tracheia in the Iron Age: The Khilakku Problem", *Anatolian Iron Ages* 3, The British Institute of Archaeology at Ankara, Monograph No: 16, 301-309.

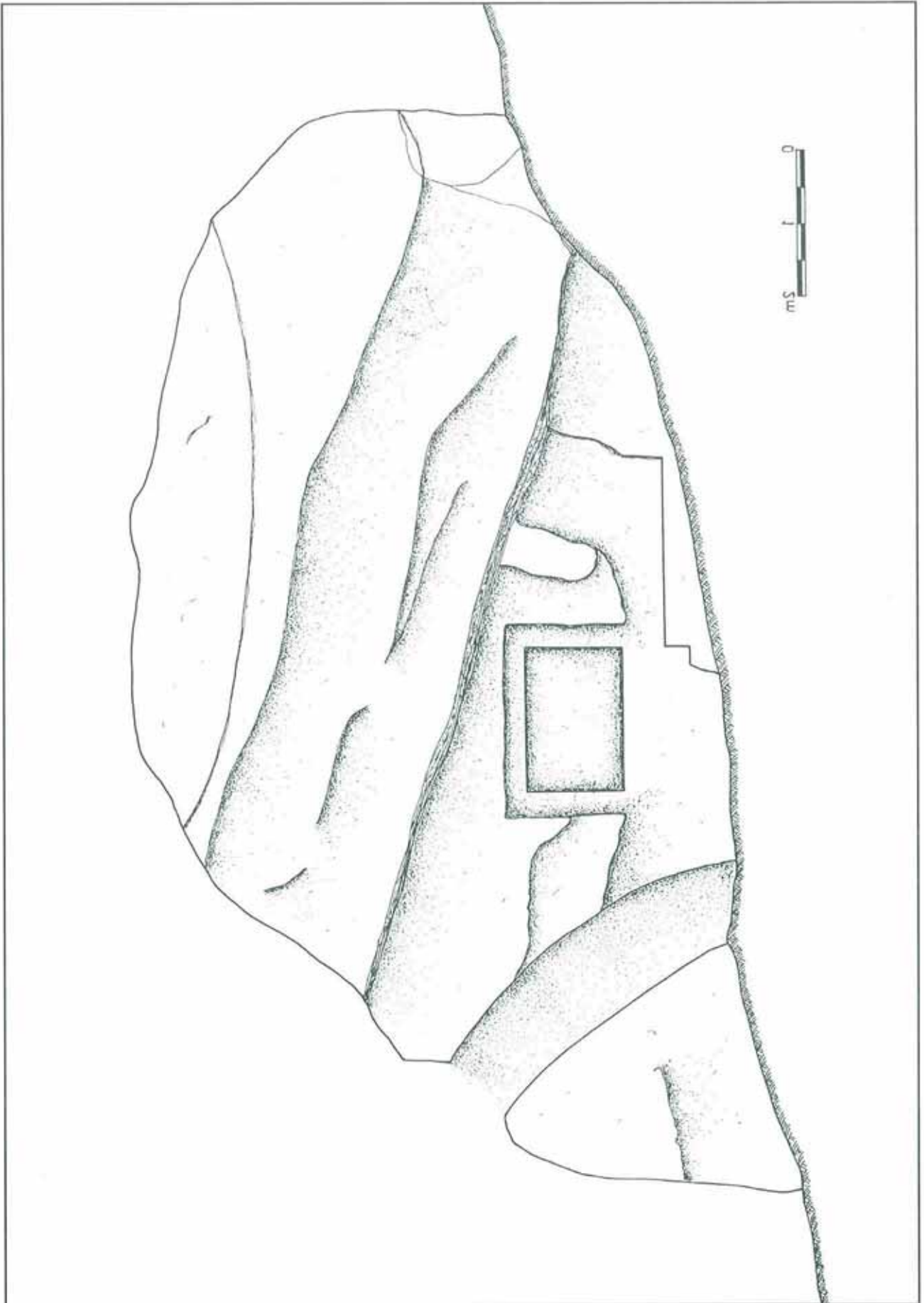
PLAN: 1. Labraunda kutsal alanı (A. Westholm, 1978, Plan III.1'den).

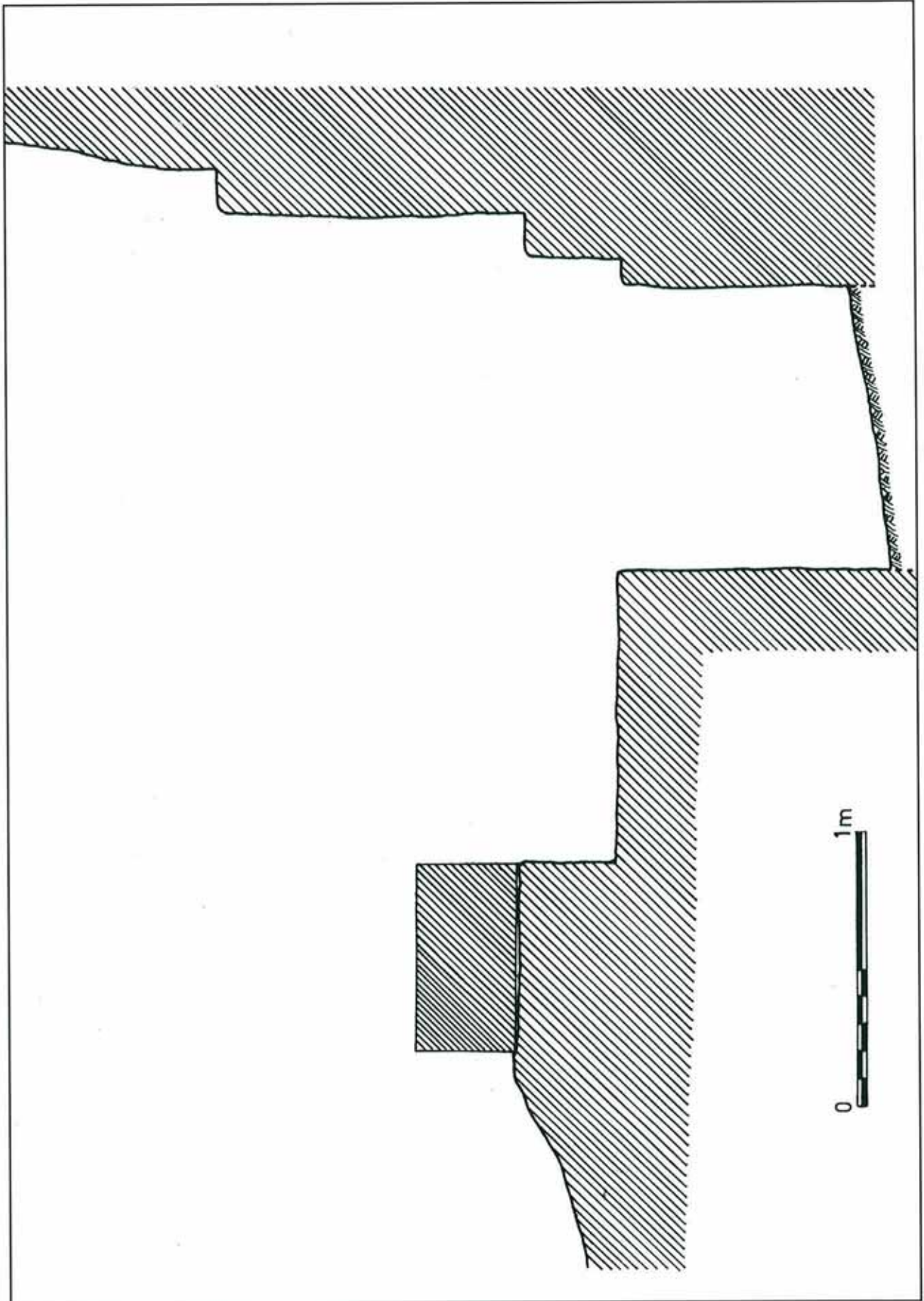
Çizim1. Açık Hava Kült alanının planı.

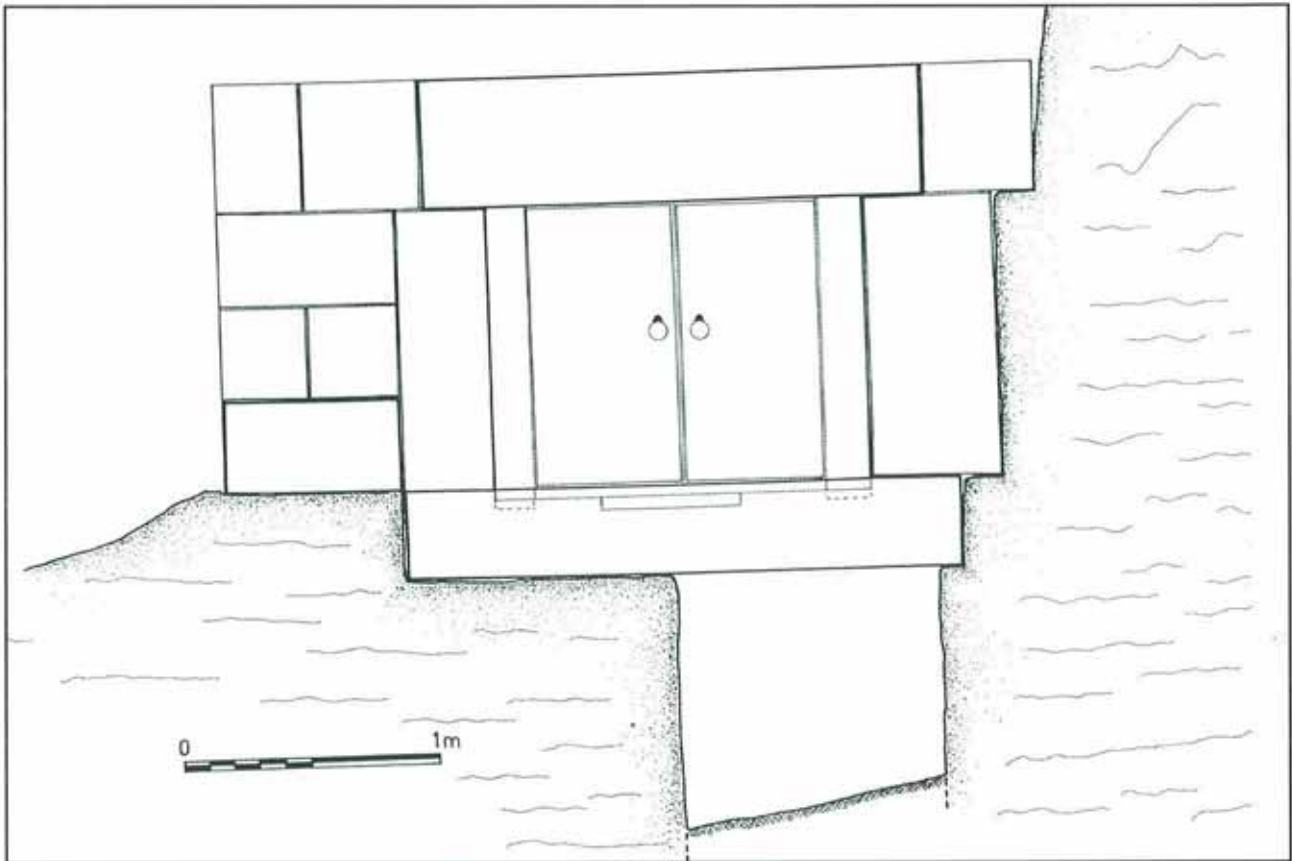
Çizim 2. Açık Hava Kült alanının perspektif görünüşü.

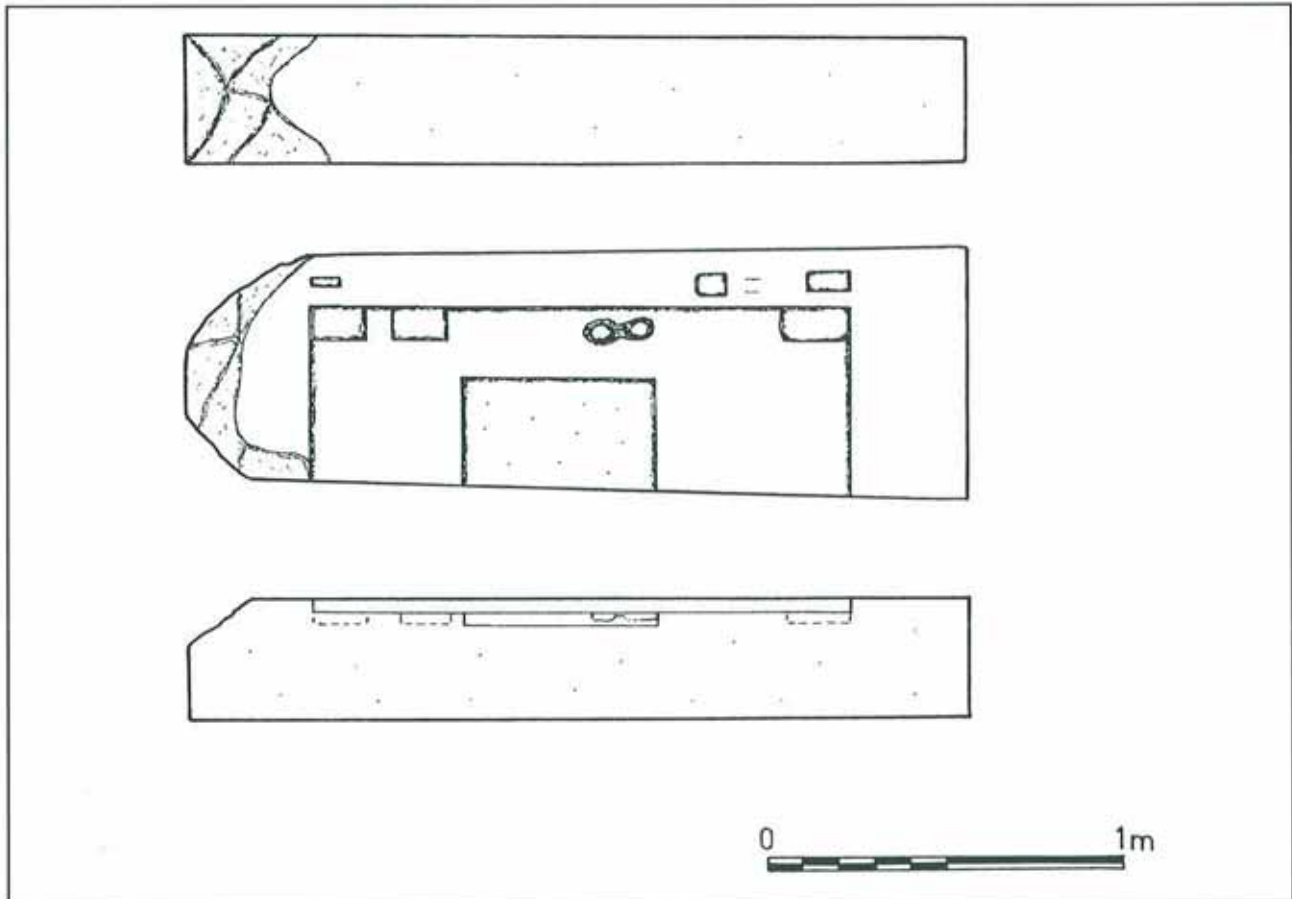
Çizim 3: Büyük nişin batıdan genel görünüşü.

Çizim 4: Kybele kapısının rölevesi.

Çizim 5: Kybele kapısının rekonstrüksiyonu.

Çizim 6: Eşik taşının görüşleri.

Resim 1: Kült alanının güneybatıdan genel görünüşü.

Resim 2: Kült alanının güneyindeki su kaynağı.

Resim 3: Giriş kapısının kuzeyindeki nişler ve sıvı kanalı.

Resim 4: Kült alanının girişi, tören alanı ve büyük niş.

Resim 5: Büyük niş ve önündeki basamaklı alan.

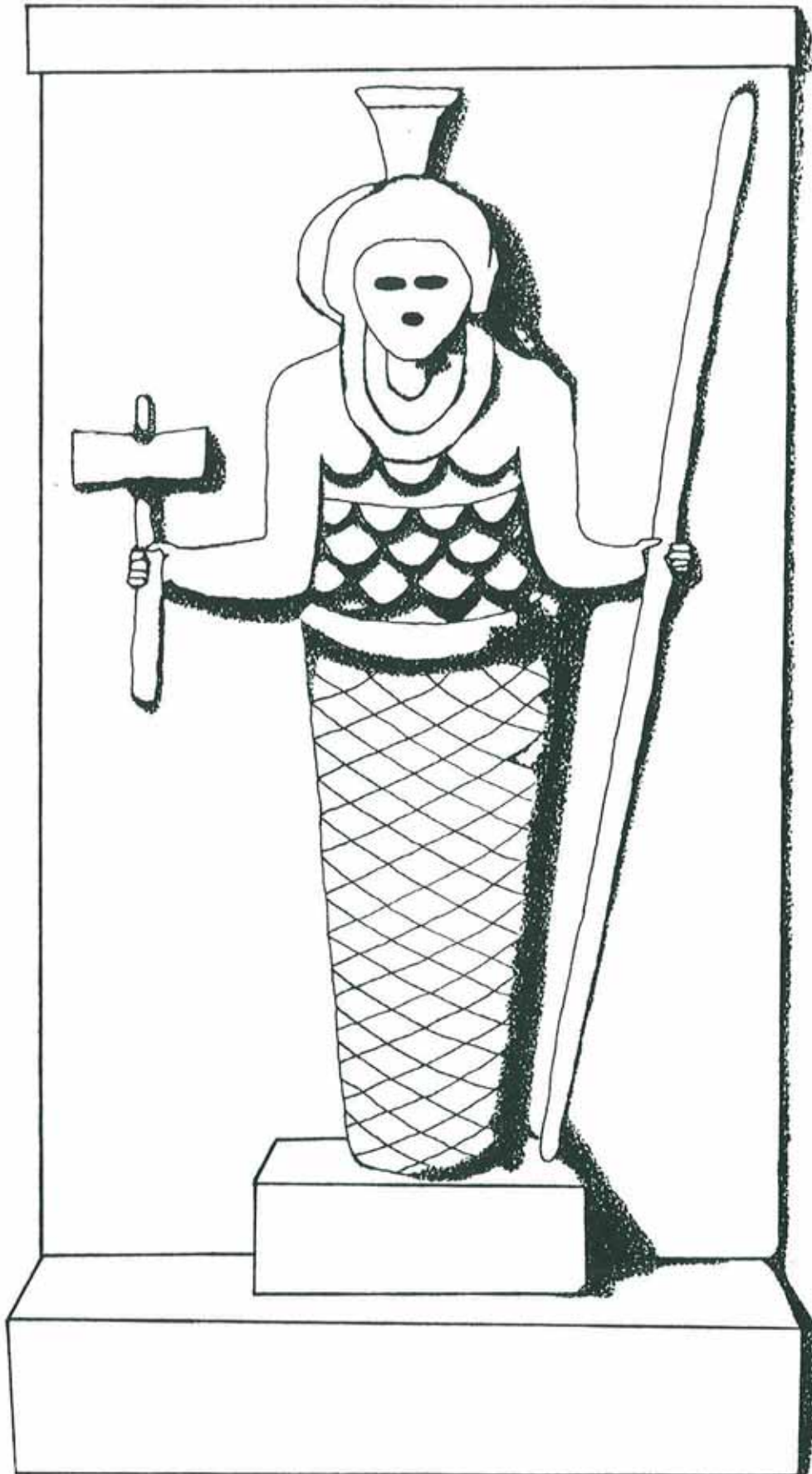
Resim 6: Tören rahibinin oturduğu alan, basamaklar, sıvı kanalları ve kaya yarığındaki Kybele kapısının genel görünüşü.

Resim 7: Tören rahibinin oturduğu alan, basamaklar, sıvı kanalları ve kaya yarığındaki Kybele kapısının detay görünüşü.

Resim 8: Denizli, Hierapolis antik kentinin doğusunda yer alan Bakacak Tepe-Alaburun Tümülüsü Kutsal alanında kaya içinde sembolik Kybele kapısı.

Resim 9: Zeus Labraundos (A. Laumonier, 1958., Lev.III/1'den).

Prof. Dr. Cevdet BAYBURTLUOĞLU (Ankara Üniversitesi)
Dr. Marie Claire CAUVIN (CNRS, Centre Nat. Recherche Scientifique, Fransa)
Prof. Dr. Ali DİNÇOL (İstanbul Üniversitesi)
Prof. Dr. Kutlu EMRE (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Harald HAUPTMANN (İstanbul Alman Arkeoloji Enstitüsü Müdürü)
Prof. Dr. Machteld MELLINK (Bryn Mawr Koleji, A.B.D.)
Prof. Dr. Nimet ÖZGÜÇ (Türkiye Bilimler Akademisi)
Prof. Dr. Wolfgang RADT (İstanbul Alman Arkeoloji Enstitüsü Md.Yrd.)
Prof. Dr. Işın YALÇINKAYA (Ankara Üniversitesi)

Danışma Kurulunu oluşturan hakemlerin adları ve onların getirecekleri her türlü öneri ve görüşler gizli tutulur.

YAZARLAR İÇİN YAZIM İLKELERİ

Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi (TÜBA-AR) yılda bir kere yayınlanır. Makaleler, yayın kurulu sekreteryasına "Sema Baykan, Uzman Arkeolog, Prehistorya Anabilim Dalı, Edebiyat Fakültesi, İstanbul Üniversitesi, Beyazıt, 34459 İstanbul, Türkiye" adresine, her yılın **Mayıs ayının sonuna kadar** bir bilgisayar disketi, iki basılmış kopya ve dergideki başvuru formu eşliğinde ulaştırılmalıdır.

Makaleler Türkçe, İngilizce, Almanca veya Fransızca dillerinde kaleme alınabilirler. Türkçe olarak gönderilen makalelere diğer dillerden birinde bir sayfayı geçmeyen bir özet eklenmelidir. Yabancı dillerde yazılan makaleler için ise özet Türkçe olarak yazılmalıdır. Ayrıca anahtar sözcükler her iki dilde verilmelidir. Makaleler hakem denetiminden geçer ve gerekli görüldüğünde gözden geçirilmek üzere yazara geri gönderilir. Yazarlar dergiye makale gönderirken söz konusu çalışmalarının daha önce başka bir yerde yayınlanmadığını veya yayınlanmak üzere başka bir kuruluşa daha gönderilmediğini önceden belirtmiş sayılırlar.

MAKALELERİN HAZIRLANIŞI

Makaleler: Özgün makale kâğıdın bir yüzüne, çift aralıklı olarak yazılmalıdır. Makalenin ilk sayfası, başlık, yazar adı(ları), anahtar sözcükleri, makalenin özeti ve dipnot olarak yazarın adres bilgilerini içerir. İki kademeye kadar başlık kullanılabilir. İkinci satıra yazılan başlık 'Alt Başlık' olarak değerlendirilir. Metin yeni bir sayfada başlamalı ve tüm sayfalar numaralandırılmalıdır. Makalelerin uzunluğu için belirlenmiş bir sınırlama bulunmasa da, makalelerin, ortalama, çift aralıkla yazılmış 15-20 daktilo sayfasını geçmesi gerekir. Makaleler iki kopya kâğıt çıktısı yanısıra bir de diskete kayıtlı kopya olarak teslim edilmelidir. Bilgisayar kopyasının PC veya Macintosh ortamlarında, "Microsoft Word" kelime işlem programında yazılması ve bir sorun yaratmadan açılması ve işlenebilecek bir formatta kaydedilmiş olması gerekir. Bilgisayar kopyaları gereksiz metin biçimlemeleri (kalın, altı çizgili, yatık v.b. metin açısından gerekli biçimlemeler hariç) ve sayfa düzeni yapılmamış olarak teslim edilmelidir.

Resimler: Dergi resimleri çoğunlukla renkli olarak yayınlanır. Siyah-beyaz fotoğraflar yüksek kalitede olmalı ve makul bir sayıyla sınırlanmalıdır. 20 sayfalık düz metin için 7-10 resim sayfası üst sınır olarak kabul edilir.

Göndermeler: Göndermeler ayrı bir dipnot sayfasında numaralanarak aşağıdaki örnekte belirtildiği gibi verilir. Eğer gönderme makale sonunda liste olarak verilecek ise yazar adı, yazının yayınlandığı tarih ve sayfası metindeki gönderme numarasına göre sıralanarak yazılır.

Örnek:

1. R.J. BRAIDWOOD, 1967, 103
2. O.R. GURNEY, 1993, 15

Eğer metin içinde verilecek ise gene yazar adı, yayın tarihi ve sayfası konmalıdır:

(E. AKURGAL, 1997, 27)

Bibliyografya: Bibliyografya alfabetik sıra içinde ve aşağıdaki düzene uygun olarak belirtilmelidir.

BOEHMER, R. M., H. HAUPTMANN (Eds.), 1989
Beiträge zur Altertumskunde Kleinasien. Festschrift für Kurt Bittel.
Text und Tafel. Mainz am Rhein, Philipp von Zabern

FISCHER, G., 1988
"Sociopolitical Organisation in Early Anglo-Saxon England" *England in the Old Days*, M. LITTLECHICK (Ed.), Oxford, British Archaeological Publications, 128-144

FOSTER, S., 1989
"Analysis of Spatial Patterns in Buildings", *Antiquity* 63, 40-50

ABONELİK ŞARTLARI

Abone olmak isteyenler için:

Bay Taner YÜCEL
TÜBA
TÜBİTAK, Atatürk Bulvarı No. 221, Kavaklıdere
06100 Ankara, Türkiye

Tel.: 0 312- 426 03 94 Fax: 0312- 467 32 13
E mail: tuba-ar @ tubitak.gov.tr

TÜBA-AR, JOURNAL OF ARCHAEOLOGY A PUBLICATION OF THE TURKISH ACADEMY OF SCIENCES (TÜBA)

THE SUBJECT:

TÜBA-AR (The Turkish Academy of Sciences, Journal of Archaeology) is an international journal on archaeology, annually published by The Turkish Academy of Sciences (TÜBA). It covers Old and New World Archaeology, Archaeometry and related sciences. The regional emphasis of the journal is on Anatolia, the Near East and the Aegean a.o., as well. The aim of this journal is to serve as a forum for scientific studies with critical analysis, interpretation and synthesis, rather than descriptive presentation of material such as preliminary excavation reports.

EDITORIAL POLICIES

The journal TÜBA-AR is published by TÜBA. The Editor-in-Chief and the Editorial Board is in charge for the scientific contents and other editorial matters relating to the journal. The Editorial Office, on behalf of TÜBA, is composed of the staff of Istanbul University, Faculty of Letters, Department of Prehistory.

THE EDITORIAL BOARD:

Prof. Dr. Ufuk ESİN (Editor-in-Chief, TÜBA)
Prof. Dr. Mehmet ÖZDOĞAN
Dr. Bruce HOWE
Prof. Dr. Peter KUNIHOLM
Sema BAYKAN

THE HONORARY EDITORIAL BOARD:

Ord. Prof. Dr. Ekrem AKURGAL
Ord. Prof. Dr. Sedat ALP
Prof. Dr. Halet ÇAMBEL
Prof. Dr. Nimet ÖZGÜÇ
Prof. Dr. Tahsin ÖZGÜÇ

THE INTERNATIONAL EDITORIAL ADVISORY BOARD:

Prof. Dr. Haluk ABBASOĞLU (Istanbul University)
Ord. Prof. Dr. Sedat ALP (TÜBA, Honorary Member)
Prof. Dr. Ayda AREL (9 Eylül University)
Prof. Dr. Güven ARSEBÜK (Istanbul University)
Dr. Nuşin ASGARİ (Former Director of the Museums of Archaeology, Ist.)
Prof. Dr. Güven BAKIR (9 Eylül University)
Prof. Dr. Ofer BAR YOSEF (Harvard University, U.S.A.)

Prof. Dr. Cevdet BAYBURTLUOĞLU (Ankara University)
Dr. Marie-Claire CAUVIN (CNRS, Centre Nat. Recherche Scientifique France)
Prof. Dr. Ali DİNÇOL (Istanbul University)
Prof. Dr. Kutlu EMRE (Ankara University)
Prof. Dr. Harald HAUPTMANN (Director of the German Arch. Inst., Ist.)
Prof. Dr. Machteld MELLINK (Bryn Mawr College, U.S.A.)
Prof. Dr. Nimet ÖZGÜÇ (TÜBA, Honorary Member)
Prof. Dr. Wolfgang RADT (Deputy Director, German Arch.Inst., Ist.)
Prof. Dr. Işın YALÇINKAYA (Ankara Üniversitesi)

The suggestions and views of the advisory board, as well their names, are confidential.

INSTRUCTION TO AUTHORS

Manuscripts for publication should be submitted to the Editorial Office (TÜBA-AR Editorial Office, Sema Baykan, Prehistory Department., Faculty of Letters, University of Istanbul, Beyazıt 34459, Istanbul, TURKEY) in duplicate copies, accompanied by a floppy disk in which the article was written and the application form available in the journal. The deadline for the submission of the manuscripts is the *end of May each year*.

The manuscripts may be in Turkish, English, German or French. For Turkish manuscripts, a summary not longer than one page in one of the other languages must be added. For English, German or French manuscripts, a summary in Turkish must be provided, also keywords should be given in both languages. All papers submitted to TÜBA-AR will be referred to the Advisory Board and, if necessary, the authors may be invited to revise their manuscripts. It is understood that papers submitted to TÜBA-AR have not been published previously or have not been submitted for publication elsewhere.

PREPARATION OF THE MANUSCRIPTS:

Manuscripts: The manuscripts should be typed on one side of the paper in double spacing. The title page of the paper should contain the title, the author(s) name, the keywords, an abstract and the author(s) address(es) in a footnote. Titles up two lines are allowed (the first line as the 'Title' and the second line as the 'Sub-Title'). The main text should start on a new page: all pages should be numbered. Although there is no exact limit on the length of the articles, the average length should not exceed approximately 15-20 typewritten pages in double spacing. The text should also be submitted on a floppy disc with two print-out copies. Texts should be prepared in a "Word" processing format which can be processed without problems, using Microsoft Word software, either on PC or Macintosh. The computer version text should contain no special formatting i.e. no page formatting and design except the required underlining, boldfaces and italics etc.

Illustrations: The journal is printed in color. Black and white photographs should be of good quality and should be limited to a reasonable number. For a text of 20 pages, a total of 7-10 pages of illustrations will be the maximum.

References: References should be given at the end of the article on a separate sheet as a footnote page(s), with the name of the author(s), the date of the periodical or book, the number of the volume and the page number as below:

1. R. J. BRAIDWOOD, 1967, 103
2. O. R. GURNEY, 1993, 15

Citations placed in the text will only include the author's name, the date of publication and the page number(s)

(E. AKURGAL, 1997, 14)

Bibliography: The bibliographical references must be arranged alphabetically and should be in the following order;

BOEHMER, R.M., H. HAUPTMANN (Eds.), 1989
Beiträge zur Altertumskunde Kleinasiens. Festschrift für Kurt Bittel,
Text und Tafeln, Mainz am Rhein, Philipp von Zabern

FISHER, G., 1988
"Sociopolitical organisation in early Anglo-Saxon England", *England in the Old Days*, M. LITTLECHICK (Ed.), Oxford, British Archaeological Publications, 128-144.

FOSTER, S., 1989
"Analysis of spatial patterns in buildings", *Antiquity* 63, 40-50.

SUBSCRIPTIONS:

For subscriptions please write to:
Mr. Taner YÜCEL
TÜBA
TÜBİTAK Atatürk Bulvarı: 221 Kavaklıdere
06100 Ankara, TURKEY

Tel: 00 90 427 06 25
Email: tuba-ar @ tubitak.gov.tr

TÜBA ARKEOLOJİ DERGİSİ
(TÜBA-AR)
MAKALE BAŞVURU FORMU

Bu form kısa bir hatırlatma niteliğindedir. Yazılar için gerekli bilgi 'Yazarlar için yayın ilkeleri' paragrafında açıklanmaktadır. Son yazı gönderme tarihi 30 Mayıs'dır.

- YAZAR ADI

- ÜNVANI

- BAĞLI BULUNDUĞU KURUM

- SAYFA VE RESİM ADEDİ

- HANGİ DİLDE YAZILACAĞI

-TELEFON, FAKS, E-mail

DERGİ YAZIŞMA ADRESİ

Uzman Arkeolog Sema BAYKAN
Prehistorya Anabilim Dalı
Edebiyat Fakültesi, Beyazıt
34459 İstanbul, TÜRKİYE

Tel. ve Faks No. 0 212 - 519 45 92
e-mail: semabaykan@hotmail.com

**TÜBA JOURNAL OF ARCHAEOLOGY
(TÜBA-AR)
APPLICATION FORM FOR PAPERS**

This form should be regarded as a template, supplied only for reminding the information given on the 'Instructions to authors' paragraph. Deadline for the submission of manuscripts is May 30.

- NAME OF THE AUTHOR
- TITLE OF THE AUTHOR
- NAME OF THE INSTITUTION
- TITLE OF THE PAPER
- NUMBER OF THE PAGES
- NUMBER OF ILLUSTRATION
- LANGUAGE OF THE PAPER
- ADDRESS OF THE AUTHOR
- TEL.: and FAX NO.:
- SIGNATURE OF THE AUTHOR

CORRESPONDENCE ADDRESS FOR THE JOURNAL

Uzman Arkeolog Sema BAYKAN
Prehistorya Anabilim Dalı
Edebiyat Fakültesi, Beyazıt
34459 İstanbul, TÜRKİYE

Tel. and Fax No.: 0 212- 519 45 92
e-mail: semabaykan@hotmail.com

